

80 (430)
622
Р. ВОХИДОВ

**XV
АСРНИНГ
ИККИНЧИ ЯРМИ
XVI
АСРНИНГ
БОШЛАРИДА
ЎЗБЕК ВА ТОЖИК
ШЕЪРИЯТИ**

~~83.3080~~ 83.3080
УЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
Б22 С. ОРЖОНИКИДЗЕ НОМИДАГИ „ХУРМАТ БЕЛГИСИ“ ОРДЕНЛИ
БУХОРО ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

РАҲИМ ВОҲИДОВ

XV АСРНИНГ II ЯРМИ
XVI АСРНИНГ БОШЛАРИДА
ЎЗБЕК ВА ТОЖИК
ШЕЪРИЯТИ

(АДАБИЙ АЛОҚА ВА ЎЗARO ТАЪСИР МАСАЛАЛАРИ)

ОПИСАНО 1999 г

ОПИСАНО 1985 г

ДИЗАЙНЕР АЛИНДИ-2010

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
1983

Т 3 п 3-

~~381675~~

~~701627~~

~~34437~~

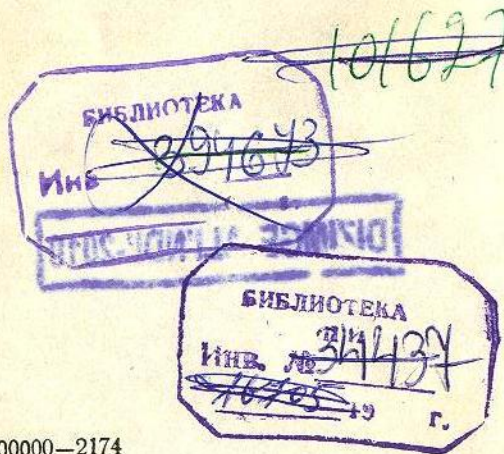
~~16705~~

Ўзбек ва тожик адабиётлари ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихи-да XV ва XVI асрлар алоҳида бир босқич саналади. Ушбу моно-графияда шу адабий алоқаларнинг илдишлари, муайян шароитлар-даги шакллари ва уларнинг адабиётлар тараққиётидаги ўрни тадқиқ этилади.

Монография илмий ходимлар, аспирантлар, шунингдек, олий ўқув юртлири филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари доктори,
профессор Б. ВАЛИХУЖАЕВ

Тақризчилар:
филология фанлари кандидатлари
Н. КОМИЛОВ, О. САФАРОВ

В 4603000000—2174
М 355 (04)—83

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1983 й.

КИРИШ

Адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир адабий ҳаётнинг муҳим бир жараёнидир. Зотан, ўз қобиғида биқиниб қолган адабиётни кишилиқ жамиятининг тарихи ҳали билмайди. Дарҳақиқат, улуғ доҳий К. Маркс: «Ҳар бир миллат бошқа миллатдан ўрганиши мумкин ва ўрганиши керак»,— дея таъкидлаган эди¹. Кўп миллатли Совет давлатида, айниқса, шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётлар ўртасидаги яқин алоқалар уларнинг бири бирини бойитиб боровчи воситага айланган. «Партия СССР халқлари маданиятининг,— деб ёзилади КПСС Программасида,— социалистик мазмунини ривожлантиришга катта аҳамият бериб, унинг бундан буён ҳам ўзаро бойиб, яқинлашиб боришига, унинг интернационал негизининг мустаҳкамланишига ва шу йўл билан коммунистик жамиятга хос ягона умуминсоний маданиятнинг вужудга келишига ёрдам беради»².

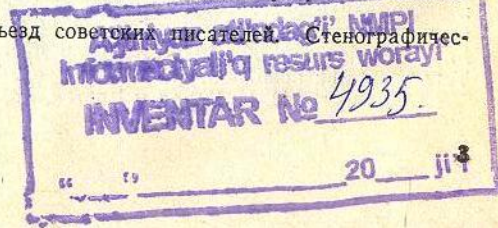
Ривожланган социалистик жамият адабиётининг улкан одимлари, жаҳоний нуфузи ҳозирги босқичда айниқса ортиб бормоқда. Бунинг бош омилларидан бири эса миллий хусусиятларнинг қўшни қардош халқларнинг энг яхши традицияларидан тобора кўпроқ наф кўриб, бойиб бораётганлигидадир.

Совет адабиётшунослигида адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемасини жиддий ўрганишга 60-йиллардан киришилган бўлса-да, бу мавзунинг актуаллиги Бутуниттифоқ Совет Ёзувчиларининг I съезидаёқ алоҳида таъкидланган эди³. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммоларини улуғ пролетар ёзувчиси М. Горький, шунингдек, грузин адиби Т. Табидзе, арман ижодкори Е. Чаренцлар биринчи-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Собр. соч. Изд. 2-е. Том 23. М., 1960, с. 10.

² Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси. Тошкент, 1962, 115—116-бетлар.

³ Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1934, с. 559.

лардан бўлиб кўтариб чиқдилар⁴. Дарҳақиқат, «бошқа халқлар билан алоқа қилмай, улар билан тажриба алмашмай, уларни ўрганмай ва улардан ўрганмай ёлғизликда ҳаёт кечириш»⁵ қийин. Бу — ҳаёт қонуни, кўп йиллик адабий тажрибалар заминида туғилган объектив ҳулосадир. Масаланинг шу муҳим томони таниқли адиб ва давлат арбоби Ш. Р. Рашидовнинг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган. «Миллатлар бир-бири билан қанчалик кўпроқ яқинлаша борса, улар қанчалик кенг ва мустақкам ҳамкорлик қила борса, уларнинг бир-бирини бойитиш жараёни шу қадар тўлақонли бўлади, бинобарин, шу миллатларнинг ҳар бири тезроқ ривожланиб, ҳар томонлама равнақ топа боради»⁶. Даврининг, маданият ва адабиётлар тараққиётининг ана шу ҳаётий талабларига катта эътибор билан қараган совет адабиётшунослиги адабий алоқа ва ўзаро таъсир қонуниятларини ўрганиш ва илмий умумлаштириш соҳасида жиддий муваффақиятларга эришди. Ўтган давр ичида кўп миллатли совет адабиётининг, унинг ажралмас негизи ҳисобланган миллий адабиётларнинг босиб ўтган йўли, адабий алоқа ва ўзаро таъсир бобида пайдо қилган тажрибаларини илмий ўрганишга бўлган қизиқиш авж олди. Бу масала иттифоқ адабиётшуносларининг диққат марказида турди, қатор баҳсу мунозараларга сабаб бўлди.⁷ Ушбу мавзунинг назарий проблемаларини ёритишга қаратилган коллектив тўпламлар чоп этилди⁸. Сўнгги йилларда Н. И. Конрад, И. Г. Неупокоева, Г. Ломидзе, И. С. Брагинский, Н. И. Кравцов, З. М. Потапова, В. М. Гацак, Г. Гачечиладзе сингари таниқли адабиётшуносларнинг адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемаларини назарий аспектда ёритишга бағишланган тадқиқотлари босилиб чиқди⁹. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир мавзуи адабиётшунослар, жумладан, ўзбек адабиётшунослари-

⁴ История советской многонациональной литературы. В шести томах. Том I. М., 1970, с. 27.

⁵ Ломидзе Г. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 54-бет.

⁶ Рашидов Ш. Р. Ленинча миллий сиёсат тантанаси. Тошкент, 1974, 135-бет.

⁷ Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур (Материалы дискуссии 11—15 января 1960 г.). М., 1961.

⁸ Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М., 1960; Вопросы методологии литературоведения. М.—Л., 1966; Чехословацко-русские литературные связи в типологическом освещении. М., 1971; Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974; Сравнительное изучение литератур (сб. статей к 80-летию акад. М. П. Алексеева). Л., 1976; Халқлар дўстлиги — адабиётлар дўстлиги. ТошДУ илмий асарлари. 258-чиқарилиши. Тошкент, 1964.

⁹ Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1966; Неупокоева И. Г.

нинг ҳам тадқиқот объектига айланди. Салкам минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек классик адабиёти, ўзбек совет адабиётининг тараққиётида адабиётлараро ҳамкорлигининг ролини кўрсатишга қаратилган талайгина илмий ишлар майдонга келди¹⁰. Ўзбек адабиётининг рус, украин, белорус, озарбайжон, туркман, қozoқ, тожик ва бошқа қардош халқлар адабиётлари билан муносабатини илмий умумлаштириш йўлида қатор ишлар бажарилди ва бажарилмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида ўзбек ва тожик адабий алоқалари билан боғлиқ бўлган муаммоларни илмий таҳлил қилиш катта ўрин тутди. Маълумки, минг йиллар давомида ўзбек ва тожик халқлари бир хил тарихий шароитда, бир территорияда яшаб келди. Уларнинг тарихи, тақдири, босиб ўтган йўли, турмуш тарзи, кураш саҳифалари, урф-одатлари, диний эътиқодининг бир-бирига монандлиги илдизлари ҳам ўша баҳамжиҳат ҳаёт саҳифаларининг натижасидир. Буларнинг барчаси ўзбек ва тожик адабиётлари ўртасида асрлар давомида адабий алоқа ва таъсирнинг шаклланиши, тараққиёти учун «ўхшаш ситуация»ни вужудга келтирди¹¹. Шу маънода ўзбек ва тожик адабий алоқалари «ўзининг тарихий замини, чуқур илдизи, қатор умумий» қонуниятларига эга¹². Мазкур теманинг адабиётшунослигимиз актуал масалаларидан бирига айланишининг бойси ҳам шундадир.

Проблемы системного и сравнительного анализа. М., 1976; Ломидзе Г. Ленинизм и судьбы национальных литератур. М., 1972; Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М., 1972; Его же. Исследования по таджикской культуре (к проблеме межлитературных связей народов Советского Востока). М., 1977; Кравцов Н. И. Проблемы сравнительного изучения славянских литератур. М., 1973; Потапова З. М. Русско-итальянские литературные связи второй половины XIX века. М., 1973; Гацак В. М. Фольклор и молдавско-русско-украинские исторические связи. М., 1975; Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. М., 1980.

¹⁰ Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиссий таҳлили. Тошкент, 1971; Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. Тошкент, 1968; Шермухамедов С., Мирзаев С. Адабий дўстлигимиз саҳифалари. Тошкент, 1975; Султанов М. Ўзбекско-казахские литературные связи. Ташкент, 1979; Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. Тошкент, 1979, 65—92-бетлар; Навоий ва адабий таъсир масалалари (Мақолалар тўплами). Тошкент, 1968; Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. Тошкент, 1979 ва бошқалар.

¹¹ Марков Д. Ф. Вопросы теории и методологии сравнительного изучения славянских литератур — В сб.: Сравнительное изучение славянских литератур. М., 1973, с. 9.

¹² Неупокоева И. Г. Проблемы взаимосвязей и взаимодействия литератур. — В сб.: Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. М., 1961, с. 20.

Ўзбек ва тожик адабиётшунослигида кейинги йилларда эслатилган темага доир яратилган тадқиқотларнинг ҳаммасини ҳам моҳият эътибори билан бир хил йўналиш, ҳажм ва савияда деб бўлмайди, албатта. Уларнинг аксарияти айрим мақолалар бўлиб, у ёки бу муносабат — юбилей, декада, ҳафталиклар, адабиёт кунлари муносабатлари билан боғлиқ тарзда вужудга келган¹³. Мазкур илмий ишлардан айримлари ўзбек ва тожик адабий алоқаларининг маълум соҳасини конкрет бир ижодкор адабий мероси мисолида ёритишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди¹⁴. Характерлиси шундаки, сўнгги йилларда тожик ва ўзбек адабий алоқаларига доир махсус тадқиқотлар яратилди, жиддий илмий мақолалар эълон қилинди. Шу ўринда филология фанлари доктори П. Шамсиев ташаббуси билан яратилган «Жомий ва Навоий» тўпламини зўр мамнуният билан қайд этишга тўғри келади¹⁵. Садриддин Айний узок йиллар давомида Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига қўшган ҳиссаси ва муносабати устида илмий кузатишлар олиб борди. Унинг бу изланишлари туфайли «Алишер Навоий ва тожик адабиёти», «Алишер Навоий» каби катта илмий аҳамиятга молик бўлган мақолалар ва йирик монография вужудга келди¹⁶.

Маълумки, 40-йилларда Алишер Навоийнинг ҳаёт йўлини ёритишга қаратилган Е. Э. Бертельс, О. Шарафиддиновларнинг монографиялари эълон қилинди¹⁷. Устод

¹³ Бертельс Е. Э. Абдурахман Джами и его дружба с Навои. Известия АН СССР. Т. VI. Вып. 6. М., 1974, с. 463-474; Мирзоев А. «Юсуф ва Зулайхо» дostonида Навоий образи. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 1-сон, 19—25-бетлар. Яна: Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги мероси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 2-сон, 13—21-бетлар. Яна: Абдурахмон Чомӣ ва Алишер Навои. Душанбе, 1968; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ва Хожа Ҳофиз Шерозий ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5-сон, 8—12-бетлар; Ҳусейнзода Ш. Навоӣ ва Чомӣ. — Баҳс ва андеша. Душанбе, 1964 ва б.

¹⁴ Абдуллаев В., Валихўжаев Б. «Мажолисун-нафос» типидagi бир тазкира ҳақида (Мутрибий ва унинг «Тазкиратуш-шурароси»). — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон, 18—19-бетлар; Валихўжаев Б., Шукuroв Ш. Чомӣ ва адабиёти ўзбек. — «Масъалаҳои филологияи тоҷик». Душанбе, 1967; Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Дыхание веков. Самарканд, 1970; Валихўжаев Б. Бобир ва тожик адабиёти. — «Адабий мерос», 1977; № 8, 78—90-бетлар; Мусулмонқулов Раҳим. Навоӣ ва Атоулло. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон.

¹⁵ Жомий ва Навоӣ. Тошкент, 1966.

¹⁶ Айний С. Алишер Навоӣ ва тожик адабиёти. — Танланган илмий асарлар. Тошкент, 1978, 99—114-бетлар; Алишер Навоӣ. Сталинобод, 1948.

¹⁷ Бертельс Е. Э. Навои. Опыт творческой биографии. М.—Л., 1948; Олим Шарафиддинов. Алишер Навоӣ (Ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1971.

С. Айнийнинг юқорида эсланган тожик тилида ёзилган илмий ишининг ўзига хослиги ва фазилати шундан иборатки, унда Алишер Навоӣ фаолиятининг шу асар яратилгунга қадар очилмаган олмос қирраси — улуг ўзбек шоирининг форс-тожик адабиёти олдидаги хизматлари бой фактик материаллар асосида кенг планда ўрганилади. Асар биринчи манбалар асосида бунёдга келганлиги, катта илмий иқтидор билан яратилганлиги учун ҳам ҳамон ўз қимматини асрамоқда¹⁸.

Ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг ҳамкорлиги ҳақида дастлабки ишлардан яна бир қисми йирик шарқшунос олим И. С. Брагинский қаламига мансубдир. Таниқли олим ишларидан бирида «Шарқ халқлари адабиётининг ўрганилишида кўзга ташланган жиддий нуқсон сифатида мазкур адабиётларнинг бошқалардан ажратиб олинган ҳолда ўрганилишини» одилона танқид қилган эди¹⁹. Характерли томони шундаки, олимнинг ўзи биринчилардан бўлиб Шарқ халқлари адабиётшунослигида кўринган бу камчиликни бартараф қилиш ҳаракатини бошлаб берди. Унинг «Ўзбек ва тожик адабий алоқаларини ўрганиш масаласига доир» номли салмоқли тадқиқоти ўша йўлдаги журъатли қаламдир²⁰. Адабиётшунослардан Э. Рустамов, Э. Шодиев, С. Воҳидовларнинг тадқиқотлари ҳам бевосита биз ўрганаётган проблемага тегишли эканлиги билан ажралиб туради²¹. Э. Рустамов ўзининг «XV асрнинг I ярмида ўзбек адабиёти» номли монографиясида ўзбек адабиётининг озарбайжон, тожик адабиётлари билан ҳамкорлиги борасида қизиқарли фикру мулоҳазаларни баён этади. Унда муаллиф ўзбек ва тожик адабий алоқаларининг назира, жавобия, тақлид, татаббу сингари кўринишлари таҳлилига кенг ўрин ажратади, бу соҳада муҳим илмий

¹⁸ Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт. Душанбе, 1978; Навоӣ ижоди — илҳом манбаи. Тошкент, 1981.

¹⁹ Брагинский И. С. Предисловие. — В. кн.: Взаимосвязи литературы Востока и Запада. М., 1961, с. 3.

²⁰ Брагинский И. С. К изучению узбекско-таджикских литературных связей. В кн.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада, с. 7—67; У истоков художественного слова; Поэзия мирового звучания. — В кн.: Проблемы востоковедения. М., 1974, с. 132—150, 182—200.

²¹ Рустамов Э. Р. Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами (тюркские и персидско-таджикская). ДД. М.—Т., 1966; Его же. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963; Шадыев Э. К вопросу об отношении Алишера Навои к персидско-таджикской литературе. АКД. Ташкент, 1965; Ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихидан (XIX аср охири ва XX аср бошлари). Тошкент, 1973; Воҳидов С. Равобити адабий халқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри XV дар асоси «Хамсатул-мутаҳаййирини» Алишери Навои. Душанбе, 1974.

хулосаларга келади. Адабиётшунос Э. Шодиевнинг кандидатлик диссертациясида Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига муносабати билан боғлиқ масалалар қаламга олинган бўлса, унинг докторлик тадқиқотида бу икки халқ адабиётидаги ҳамкорликнинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Хўжандда қалам юритган шоирлар, уларнинг ўзбек ижодкорлари билан шахсий-адабий муомала-муносабатлари таҳлил объекти сифатида танланади. Адабиётшунос А. Ҳожнаҳмедовнинг докторлик диссертацияси гарчи бевосита ўзбек ва тожик адабий алоқалари талқинига қаратилмаган бўлса-да, унинг бу ишида мазкур мавзу учун тааллуқли муҳим фикрлар, илмий хулосалар ўртага ташланади. Шунингдек, проф. А. Ҳайитметовнинг Шарқ адабиётларининг ижодий методларини ўрганишга бағишланган йирик тадқиқоти ҳам ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихини яратишда катта илмий қизиқиш уйғотади²². Адабиётшунослардан С. Эркинов ва Ё. Исҳоқовларнинг мазмундор монографияларида биз мулоҳаза юритаётган проблемага доир асосли илмий хулосалар баён этилади²³. С. Воҳидовнинг кандидатлик диссертацияси ва кейинчалик ўша асосда нашр эттирган монографиясида ўзбек ва тожик адабий алоқалари Алишер Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳаййирин»и мисолида ўрганилади. С. Воҳидов ишининг диссертация варианты, шунингдек, монография матнида ҳам авторнинг изланиш самаралари кўзга кам ташланади.

Таниқли совет олими Д. Ф. Марков ҳаққоний қайд этганидек, ўзбек ва тожик адабий алоқаларига доир яратилган ва ёзилаётган илмий ишларда жиддий ютуқлар билан бир қаторда, «фактларни қалаштириш, баёнчиликка берилиш ҳоллари, шунингдек тасодикий ташқи белгиларга таяниб, мулоҳаза юритиш» каби нуқсонлар ҳам учраб туради²⁴.

Юқорида қайд этилганлардан кўринадики, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг аввалларидаги ўзбек адабий ҳаёти, унинг форс-тожик сўз санъати билан ҳамкорлиги ҳали кенг планда, чуқур ёритилган эмас. Ҳолбуки, мазкур босқич адабиётимиз ўрталаридаги алоқалар равнақи-

нинг чуққиси ҳисобланади. Айни ўша давр Алишер Навоийдек буюк сиймони тарбиялаб етиштирганлиги, унинг шоҳ асарларида инсониятнинг бадий тафаккури оламига тақдим этганлиги билан ҳам ғоят ардоқлидир.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек ва форс-тожик адабиёти алоқалари тарихида ўзининг моҳият ва мазмуни, характерли фактларга тўлалиги билан ажралиб туради. Шунингдек, бу икки халқ адабий алоқаларининг ўзига хос фазилат, форма ва қонуниятларини очишга хизмат қила олувчи бой материал бера олади. Шунинг учун XV асрнинг иккинчи ярмидаги ва XVI аср аввалларидаги адабий ҳаёт, ўзбек ва тожик халқларининг жўшқин маданий ҳамкорлигини ўрганиш, бу соҳада ҳозирга қадар қилинган ишларни имкон доирасида умумийлаштириш мазкур тадқиқотнинг объекти сифатида танланди. Муаллиф мазкур масала устида совет адабиётшунослигининг ҳозирги босқичдаги ютуқларига таянган ҳолда мулоҳаза юритади, конкрет адабий фактларни қиёсий ўрганиш принципига суянади. XV асрнинг иккинчи ярми адабиёти ютуқларини таъминлашда ўзбек ва форс-тожик адабиётлари ўртасидаги ҳамкорлик ва ўзаро таъсирнинг беқиёс ролини кўрсатишни мақсад қилиб олади. Форс-тожик ва ўзбек адабиётлари тарихида кузатиладиган типологик белгилар билан бирга, фақат шу региондаги бадий сўз санъати учунгина хос бўлган хусусиятлар ҳам мавжудки, уларнинг ўз қонуниятлари, изоҳлари бор. Ишда масаланинг ана шу томонига ҳам урғу берилади, ўзига хос ҳолат-ҳодисаларни илмий равишда кўрсатишга ҳаракат қилинади.

²² Хаджнаҳмедов А. Русско-узбекские литературные связи во второй половине XIX века и в начале XX веков. АДД. Ташкент, 1974; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X—XV асрлар). Тошкент, 1970.

²³ Эркинов С. Лутфий (ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1965; Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965.

²⁴ Марков Д. Ф. Вопросы теории и методологии сравнительного изучения славянских литератур. М., 1973, с. 26.

XV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XVI АСРНИНГ БОШЛАРИ АДАБИЁТИНИ УРГАНИШ МАНБАЛАРИ

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг авваллари ўзбек ва тожик халқлари маданий ҳаётида энг сермахсул бир давр ҳисобланади. Дарҳақиқат, XV асрнинг иккинчи ярмига келиб ҳам ўзбек, ҳам форс-тожик тилидаги адабиётда катта сифат ўзгаришлари вужудга келди. Бу икки адабиётнинг икки дарғаси — Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг шоҳ асарлари яратилди. Уларнинг раҳнамолигида тожик ҳамда ўзбек халқлари ўртасидан илм-фан, санъат ва адабиётнинг таниқли намояндалари етишиб чиқди. Бадий адабиётнинг жанр ҳудудлари кенгайди, образ ва гоёлар дунёси бойиди. Санъат ва адабиётнинг назарий масалаларига аталган ўнлаб рисолалар яратилди, тазкирачилик традицияси ижодий такомилга етди. Уша даврнинг таниқли тазкиранависи ва шоири Давлатшоҳ Самарқандий ибораси билан айтганда, Хуросону Мовароуннаҳрда «шеърят замзамаси авж пардасида» эди. Бундай мислсиз ривожу равнақнинг бош омилларидан бири, шубҳасиз, ўзбек ва форс-тожик адабиётлари ўртасидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳисобланади.

Бир-бирининг ҳаётбахш чашмасидан самарали баҳра топган бу икки адабиёт ҳамкорлиги XV ва ундан сўнгги асрларда бунёд этилган қатор тазкиралар, тарихий, илмий, мемуар ва бадий асарларда ёрқин из қолдирган. Бу манбаларни назардан ўтказиш ўзбек ва форс-тожик тилларидаги адабиётларнинг ўзаро бир-бирини бойитиши билан боғлиқ бўлган проблемаларни атрофлича ёритиш имкони ни беради.

«Баҳористон» Абдурахмон Жомий ижодида салмоқли ўрин тутди. Асар 1477 йили ёзилган бўлиб, Абдурахмон Жомийнинг ахлоқий-таълимий, тарбиявий-фалсафий фикрларини белгилашда қанчалик муҳим бўлса, буюк адибнинг эстетик қарашларини, адабий-танқидий нигоҳини ўрганишда ҳам катта материал берувчи манба сифатида қимматлидир.

«Баҳористон» мундарижасидаги еттинчи равза алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу равзани шартли равишда икки

қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисмида шеърят, унинг жанрлари устида ихчам, лекин пухта ва мазмунли мулоҳазалар баён этилади. Равзада қирққа яқин форс-тожик, ўзбек ёхуд икки тилда ижод этган санъаткорлар хусусида маълумот берилиб, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади. Хўжа Исматулло Бухорий, Бисотий Самарқандий, Хаёлий Бухорий, Озарий Исфаройиний, Котибий Нишопурий, Шоҳий Сабзаворий, Орифий Ҳеравий, Алишер Навоийлар шулар жумласидандир.

Алишер Навоий, Хаёлий Бухорий ва Орифий Ҳеравийларни мустасно қилганда, қолган ижодкорлар ҳақида Абдурахмон Жомий жуда ихчам фикр юритади. Бироқ ўша ихчам маълумотлар ҳам Жомийнинг буюклиги, катта тажриба ва пухта билимга эга эканлигини кўрсатиб туради. «Ва бошқаси Хўжа Исматулло Бухорийдир. Ва у ғазалда Хисравга татаббуъ қилади»¹. «Ва яна Бисотий Самарқандийдир. Ва унинг шеъри латофатдан холи эмас. Аммо унинг шеърларида касбларга доир фазилатлар аксини топган, бу унинг асарларидан маълумдир»². «Ва яна Шоҳий Сабзаворийдир. Ва унинг ашъори латиф, якдаст ва бир текисдандир. Унинг асарлари покиза, чошнилик ва сермазмундир»³. Кўчирилган фактлардан равшан бўлаётирки, муаллиф ҳар бир ижодкорнинг ўзигагина хос етакчи тенденцияларни илғай олган.

Жомий ва Навоий муносабатлари устида фикр юритган Эрон адабиётшуноси проф. Али Асғар Ҳикмат бу дўстликнинг юксак муҳаббат даражасига кўтарилганлигини тўғри қайд қилган эди⁴. Жомий Навоий хусусида фикр юритар экан, атайлаб чиройли сўзлар изламайди, балки оддий ва самимий жумлаларда унинг буюклигини кўрсатишга эришади. Яна муҳими шундаки, Абдурахмон Жомий ақидалари замирида теран ҳақиқат ётади. Абдурахмон Жомий ўз асарида Алишер Навоийнинг «Тухфатул-афкор» фалсафий қасидаси устида тўхталади, унинг матлаини китобига кўчиради. Сўнгра Алишер Навоий қаламига мансуб уч рубоий ихчам изоҳлар билан берилади. Юқорида айтилганлардан хулоса шуки, Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»и адабиёт назарияси, адабий танқидчилик тарихи ва шунингдек, форс-тожик адабиёти тарихи, унинг тараққиёт босқичларини тадқиқ ва таҳлил этишда қанчалик муҳим манба ролини ўйнаса, ўзбек адабиёти, унинг ажралмас

¹ А. Жомий. Баҳористон. Душанбе, 1966, саҳ. 109.

² Уша асар, уша бет.

³ Уша асар, уша бет.

⁴ Али Асғар Ҳикмат. Навоий. Техрон. 1947.

тармоғи навоийшунослик ҳамда ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари босиб ўтган йўлни илмий ўрганишда ҳам шунчалик қимматли манба вазифасини адо этади.

«Тазкиратуш-шуаро». Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг номи илм оламига кўпроқ «Тазкиратуш-шуаро» тазкираси орқали маълумдир. Совет адабиётшунослигида Давлатшоҳ Самарқандийнинг хизматларини баҳолаш соҳасида бирмунча ишлар амалга оширилди⁵.

Давлатшоҳ Самарқандий (1437—1491) олим ва шоир сифатида фаолият кўрсатди. Лекин унга шоирликдан кўра олимлик кўпроқ шону шуҳрат олиб келди. Тожик ва ўзбек адабиётшунослиги Давлатшоҳнинг шеърӣ бисотини излаб топиши ва ҳолисона баҳосини бериши лозим. Шундай қилингандагина, бу адибнинг форс-тожик ва ўзбек адабиёти олдидаги хизматлари ёрқин намоён бўлади. Давлатшоҳ бадий ижод бобида икки тилда (форс-тожик ва ўзбек) қалам тебратиб, зуллисонайлик традициясини давом эттирди. Жумладан, Алишер Навоӣ ўзининг «Мажолисун-нафоис»ида форс-тожик тилидаги меросидан намуна сифатида бир байт келтиради:

Зиҳ аз офтоби оразат чашми чаҳон равшан,
Зи чашми равшанӣ карда диламро хонумон равшан⁶.

Бундай тарқоқ байт ва парчалар Давлатшоҳнинг тазкирасида ҳам учрайди. Давлатшоҳ Самарқандий форс-тожик тилида шеърлар ёзиш билан бирга, муламмалар (форс-тожик ва ўзбек тиллари аралашмасидан иборат ширу шакар) таврида ва ёки соф ўзбек тилида ҳам шеърлар битган. Бунга мисоллар «Тазкиратуш-шуаро»нинг ўзида ҳам учрайди.

«Тазкиратуш-шуаро» тазкираси дебоҳа, етти табақот ва хотимадан ташкил топади. Унда 151 шоир ҳақида маълумот берилди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу асари XV аср адабиётини тадқиқ этишда ғоят ишончли сарчашмалардан ҳисобланади. Бу жиҳатдан асарнинг хотимаси, айниқса, қимматлидир. Давлатшоҳ унда Нуриддин Абдураҳмон Жомӣ, Алишер Навоӣ, Шайх Низомиддин Аҳмад Сухайлий, Хўжа Афзалиддин Муҳаммад, Хўжа Абдулла Марворид, Хўжа Осафийлар ҳақида кенг мулоҳаза юрита-

ди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу шоирлар ҳақидаги фикрлари ишончли, аниқ, пухта бўлиши билан муҳим илмий қиммат касб этади. Масалан, Давлатшоҳ маълумотлари Алишер Навоӣни фазлу адаб ғамхўри, бева-бечораларнинг ҳомийси, таниқли давлат ва жамоат арбоби, ободончилик ишларининг мутасаддиси ва жонкуяри, тенги йўқ талант ва иқтидор соҳиби сифатида характерлаш имкони беради.

«Тазкиратуш-шуаро»да шоирлар характеристикаси ўқувчини аниқ маълумотлар доирасига олиб киради. Масалан, Давлатшоҳ Самарқандийнинг Тоҳир Бухорий ҳақида берган маълумотини олиб кўрайлик. «Унинг исми Шайхзода Тоҳирдир. Яхши табиатли йигитдир. Бобир Султон (Абулқосим) салтанати замонида доруссалтанат Ҳиротга борди. У ерда пойтахт фозиллари билан хушмуомалада бўлди. Унинг яхши ва дилпазир ашъори бор. Хусусан, ғазал айтишда ўз даврининг машҳур ва тенгсиз эди. Доруссалтанат Ҳиротда унинг бир ғазали, айниқса, шуҳрат тутди ва бу ғазал замон ҳукмронига ҳам манзур бўлди. Ҳирот фозил ва шоирларидан аксарияти ўша ғазалга жавоб айтгандир. Ва ўша ғазал мана будир. Ғазал:

То орзуи он лаби майгун кунад касе,
Бисёр ғунчалар чигар хун кунад касе.
Гуфтики Тоҳир аз пай хубон дигар марав,
Девонаро илоче ба афсуи кунад касе»⁷.

XV асрнинг иккинчи ярми адабиётида Сухайлийнинг муносиб ўрни бор. У зуллисонайн шоир сифатида форс-тожик ва ўзбек тилларида асарлар ёзиб, икки халқ маънавий хазинасини бойитишга салмоқли улуш қўшди. Бу шоир ҳақидаги маълумотлар дастлаб «Тазкиратуш-шуаро»да кўзга ташланади. Тазкира муаллифи Шайх Аҳмад Сухайлийни шахсан таниган. Давлатшоҳнинг бу зуллисонайн шоирнинг авлод-аждоди, уларнинг обрў-эътибори, темурийлар саройида тутган даража ва мавқеига оид факт, маълумотлари конкрет ва пухталиги билан ажралиб туради. Тазкирада Шайх Сухайлий ўз даврининг донишманди, илму адаб, санъат ҳомийси, етук шоири сифатида характерланади. «Тазкиратуш-шуаро»да Шайх Сухайлийга доир билдирилган мулоҳазалардан бевосита мавзунимизга алоқадор бир фактни таъкидлаш билан чекланамиз. У ҳам бўлса Сухайлийнинг зуллисонайнлиги билан боғлиқдир. Тазкирада шу борада ўқиймиз: «Ва ҳоло бу буюк амир икки девон соҳибидир. Улардан бири туркий ва

⁷ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро, Лондон, 1318/1900, саҳ. 468—469.

⁵ Маллаев Н. М. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти. — «Ўзбек адабиёти масалалари». Тошкент, 1959; Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967; Афсаҳзод Аълохон. Давлатшоҳ Самарқандий ва тазкираи ў. — «Мақтаби советӣ», 1974, № 2, саҳ. 32—36; Самарқандий. ЎСЭ. 3-том. Тошкент, 1972, 528-бет ва бошқалар.

⁶ Алишер Навоӣ. Асарлар. 12-том. 147-бет.

иккинчиси форсий шеърлар девонидир. Ва биз бу буюк ва фозил амирнинг туркий ва форсий девонларидан икки ғазал, бир неча байт танлаб, бу китобга киритдик»⁸.

Келтирилган парчадан аёнки, Шайхим Сухайлий форс-тожик ва ўзбек тилларида ёзилган асарларини тўплаб, алоҳида-алоҳида девон ҳам тузган. Давлатшоҳ эса бу адабий ҳодисани махсус таъкидлайди ва ўша икки девондан икки тўла ғазал танлаб тазкирасига киритади. Шундай бўлишига қарамай, айрим адабиётшунослар Шайхим Сухайлийнинг зуллисонанглигига шубҳа билан қарайдилар⁹, бу батамом асоссиздир.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг Шайх Ориф Озарий, Хўжа Осафий, Абдулла Марворид сингари XV асрда яшаб, ижод этган ўнлаб таъб аҳллари ҳақида берган маълумотлари ҳам катта илмий қиммат касб этади. Шунингдек, форс-тожик ва ўзбек тилларида яратилган асарлардан киритилган муҳим намуналар, биринчидан, Давлатшоҳнинг ўз ижодий йўлига доир тасаввур пайдо қилса, иккинчидан, XV асрнинг иккинчи ярмидаги икки тилли адабиётни тадқиқ этишда ҳам зарурий ҳужжат ҳисобланади.

«Мажолисун-нафоис» — XV аср адабий ҳаётини ўрганишда бой материал берувчи манбалардан бири. Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг бадиий ижод бобидаги тажрибалари, кузатиш ва йиққан адабий фактлари шу ноёб асарда умумлаштирилган. Олима С. Ғаниеванинг аниқлашига кўра, бу асар ўзининг икки редакциясига эга¹⁰. «Мажолисун-нафоис»нинг 459 таъб соҳиби хусусида мушоҳада юритувчи мукамал вариантида Алишер Навоий яшаган адабий муҳит бутун борича ўз ифодасини топган.

Ўзбек, тожик адабиётшунослиги ва рус шарқшунослигида ёзилган қатор салмоқли ишларда «Мажолисун-нафоис»нинг илмий моҳияти ва қиммати батафсил ёритилган¹¹.

⁸ Уша асар, 508—511-бетлар.

⁹ Аълохон Афсаҳзод. Амир Шайхим Сухайлий ва эҷодиёти ў. Душанбе, 1977, саҳ. 126.

¹⁰ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. II том. Тошкент, 1977, 357—373-бетлар.

¹¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. 13-том. Тошкент, 215—219-бетлар; Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти. — «Ўзбек адабиёти масалалари». Тошкент. 1959, 276—290-бетлар; Болдырев А. Н. Персидские переводы «Маджалисун-нафоис» Алишера Навои. Ученые записки ЛГУ. 1952, № 128. Вып. 3, с. 151—161; Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959, 68—76-бетлар; Валихўжаев В. XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. СамДУ

Алишер Навоий қаламига мансуб мазкур асар ўзбек ва форс-тожик адабиётлари ўртасидаги ўзаро таъсир ҳамда адабий алоқа тарихини ёритиш учун ҳам бой материал бера олиши билан қимматлидир.

«Мажолисун-нафоис»нинг форсий таржималари. XVI асрга келиб «Мажолисун-нафоис»дан ўрганиш, унга издошлик қилиш анъана тусини олди. Тазкирачилик соҳасида Алишер Навоий традицияларини давом эттиришга киришганлар икки катта йўлдан бордилар. Биринчи йўлни танлаган адабиёт илмининг донишмандлари «Мажолисун-нафоис»даги принципларга амал қилгани ҳолда, ўзларининг шу жанрдаги оригинал асарларини яратдилар. Ҳасанхўжа Нисорийнинг «Музакирул-аҳбоб», Сом Мирзо Сафавийнинг «Тухфаи Сомий», Содиқбек Содиқийнинг «Мажмаул-хавос» каби асарлари «Мажолисун-нафоис»нинг ҳаётбахш таъсирида вужудга келди. Навоийга, унинг ҳаёт имтиҳонидан ўтган пешқадам традицияларига нисбатан бундай садоқатни сўнгги асрларда вужудга келган ўнлаб тазкиралар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарига бўлган қизиқиш, бу асарни кенг таржима қилиш мисолида ҳам кўринади. Фақатгина XVI асрнинг ўзида «Мажолисун-нафоис» форс тилига уч марта таржима қилинди. Асарнинг биринчи таржимасини 1521—1522 йилларда Ҳиротда Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий бажарди. Мутаржим ўз асарини «Латоифнома» деб атади. Асарнинг иккинчи таржимаси 1522—1523 йилларда Истамбулда бажарилди. Бу шарафли ишни Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний ўз зиммасига олди.

«Мажолисун-нафоис»нинг учинчи таржимаси бирмунча кейинроқ, 1006/1597—98 йилларда Нишопурда Шоҳ Али бин Абдували томонидан ниҳоясига етказилди. Биринчи ва иккинчи таржималар маълум ва машҳур бўлгани ҳолда Бугунги кунга қадар Шоҳ Алининг таржимаси илмий жамоатчилик учун номатлум бўлиб келаётир.

Фахрий Ҳиротий ва Ҳакимшоҳ Қазвинийлар таржимани 1945 йилда Техронда нашр эттирган проф. Али Асғар Ҳикмат маълумотига кўра, Шоҳ Али қаламига тааллуқли

асарлари. Янги серия. 138-нашр. Самарқанд, 1964, 16—159-бетлар; Дайхзода М. Алишер Навоийнинг озарбайжонлик тазкирачи тоғирди ҳақида. — Асарлар. Олти томлик. 4-том. Тошкент, 1972, 259, 46-бетлар; Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси; Навоий А. Мажолисун-нафоис (илмий-танқидий текст). Тошкент. 1961, 3—48-бетлар; Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари таъсирида ёзилган тазкира. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 6-сон, 58—60-бетлар; Мирзоода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Душанбе, 1978, саҳ. 325—327.

бўлган таржиманинг бир номукамал нухаси Британия музейида сақланади¹². Дастлабки икки мутаржим ҳам оригиналга нисбатан жуда эркин муносабатда бўлган, унинг кўпгина жойларини ихчамлаштирган, баъзи шоирлар ҳақидаги маълумотларни тушириб қолдирган. Масалан, ҳар иккала таржимон ҳам Алишер Навоий қаламига мансуб бўлган дебочани тушириб қолдирган. Фаҳрий Ҳиротий ўз «Латоифнома»сида оригиналнинг Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлисини жуда жиддий қисқартиришлар билан келтиради. Ҳакимшоҳ Қазвиний эса Ҳусайн Бойқаро хусусидаги гапларни жиддий тахрирдан ўтказган, унинг ўзбек тилидаги девонидан араб алифбоси тартибида берилган ғазалларини батамом олиб ташлаган. Қолган озгина маълумотларни оригиналнинг еттинчи мажлисига кўчирган. Унинг адабий меросидан намуна сифатида эса форс-тожик тилидаги ғазалларидан парчалар келтириш билан кифояланган.

Таржималардаги яна бир ҳодиса «Мажолисун-нафоис»нинг оригиналига кўра шоирлар (таржимонлар қўшган янгиликларни мустасно қилганда) сони жиҳатидан жиддий фарқлар мавжудлигидадир. Буни икки хил изоҳлаш мумкин. Таржимонлар ўз асарларини янгиликлар билан тўлдириш пайида ҳам бўлишган. Фаҳрий Ҳиротий ҳам, Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний ҳам Алишер Навоий вафотидан сўнг адабий ҳаётда содир бўлган ҳолат-ҳодисалар, ўзгариш ва янгиликларни илғаб олиш ва шулар эвазига китобни янада бойитиш, мазмундор қилишга уринганлар. Мутаржимлар қаламига тегишли бундай янги материаллар мавзу ва моҳияти нуқтаи-назаридан турличадир. У ёки бу қаламқашнинг шахсий ҳаёти, ҳулқ-атвори, табияти, таҳаллуси, яшаш шароити ва жойи, ижодиётида содир бўлган янгиликларни тўплашга таржимонларнинг майли баланд. Шу гапни таржималарга олиб кирилган бадий парчалар хусусида ҳам бемалол айтиш мумкин. Зикри ўтган масалада оригинал ва таржималар ўртасида жуда катта фарқлар кўзга ташланади. Мутаржимларнинг алоҳида таъкидга арзигулик хизматларидан бири сифатида асарнинг форсий вариантларига олиб кирилган янги номларни кўрсатиш жоиздир.

Фаҳрий Ҳиротийнинг «Латоифнома»сидаги янги маълумот ва материаллар муаллиф томонидан асосланган тўққизинчи мажлисга жойлаштирилган. Бу мажлиснинг ўзи ич-

ки композициясига эга. Фаҳрий Ҳиротий ўзи тўплаган 189 шоир ҳақидаги янги маълумотларни классификация қилинган ҳолда китобхонларга тақдим этади. У бунинг учун «Мажолисун-нафоис»нинг композициясига, Алишер Навоий асослаган принципларга таянишга ҳаракат қилади. Шундай қилиб, тўққизинчи мажлиснинг ўзи тўққиз қисм ва хотимадан ташкил топади. Мутаржим ҳар бир қисмни алоҳида сарлавҳалар билан атаган. Масалан, «Улуғ сайидлар латоифининг зикри», «Муҳтарам фозиллар латоифининг зикри», «Оддий кишилар латоифининг зикри», «Ҳунар арбоби латоифининг зикри» ва бошқалар. Фаҳрий Ҳиротий шоирлар ҳақида фактлар тўплаш ва танлашда, бадий парчаларни саралашда ҳам Алишер Навоий изидан боради.

Шундай қилиб, «Латоифнома» тўққизинчи мажлисининг ўзи ихчамгина бир таъкир қиёфасини олади. Шуниси характерлики, мутаржим зуллисонайн шоирларнинг форс-тожик тилидаги асарларидан намуналар излаб топишга интилади. Унинг бу ҳаракати ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари, зуллисонайн адабиёт вакиллари меросини тадқиқ қилувчилар учун жуда қўл келади. Фаҳрий таржимасида кўринган аксарият фазилатлар Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний варианты учун ҳам муштаракдир. Муҳаммад Ҳакимшоҳ ўзи тўплаган янги фактларни бутун асар таржимаси давомида унга сингдириб боради. Бундан ташқари у ўзига замондош бўлган кўплаб шоирлар ҳақида янги фактлар топади, бадий асарлар тўплайди. Шундай қилиб, 189 таланти эгасига доир маълумотлар билан ўз таржимасидаги «Мажолисун-нафоис»ни бойитишга эришади. Муҳаммад Ҳакимшоҳ ўша шоирлардан 40 таси хусусидаги гапларни оригиналнинг олтинчи мажлиси таркибига киритади. Унинг бу иши оригиналдаги мажлис мазмунига футур етказмайди. Мутаржим саккизинчи бихиштнинг (Ҳакимшоҳ Алишер Навоийдаги мажлисини шу сўз билан алмаштирган) ўзини икки равзага ажратади. Унинг биринчи равзасида 68 ва иккинчи равзасида эса 81 таъ аҳли хусусида материалларни жойлаштиради.

Кўринадики, Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний ҳам таржима жараёнида бениҳоя улкан иш бажариб, «Мажолисун-нафоис»нинг фактларга сероб, мазмундор бир варианты яратишга муваффақ бўлган. Айримларигина саналган лавҳалардан аён бўлаётирки, «Мажолисун-нафоис» оригинали билан унинг таржималари айнан бир нарс бўлмай, улар ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд. Шунинг учун «Мажолисун-нафоис» таржималари хусусида мушоҳада юритилганда, уларга оригиналнинг тўлдирилган, янги

¹² Амир Низомиддин Алишер Навоӣ. Мажолисун-нафоис. Таъкир шуарои қарни нуҳум. Баъъӣ ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. Техрон, 1323.

факт ва лавҳалар билан бойитилган варианты тарзида ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Айни вариантлар XV аср ва XVI аср бошларидаги форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётларини ўрганишда, адабиётларимиз қардошлиги саҳифаларини ойдинлаштиришда фойдадан холи эмас.

Тарихий асарларда адабий ҳаёт талқини. XV асрда илм-фаннинг бошқа соҳалари билан бирга тарихнавислик ҳам тараққий топди. Жумладан, Ҳофизи Абрўнинг «Зубдатут-таворих», сал кейинроқ эса Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» номли йирик асари майдонга келди. Ҳар иккала асар муаллифи ҳам ўз олдига тарихий воқеаларни баён қилишни мақсад қилиб қўяди. Масаланинг таъкидга сазовор томони шундаки, уларда адабий ҳаётга тааллуқдор материаллар ҳам акс эттирилган. Бу тарихий асарлар ўша замон адабий муҳитини ўрганишда ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Худди шу гапни юқорида тилга олинган Ҳар иккала тарихий асарлар хусусида ҳам айтиш жоиздир.

XV асрдаги Ҳирот ижтимоий-сиёсий, географик ва маданий муҳитини илмий асосда ўрганишда Муиниддин Муҳаммад Исфизорийнинг «Равзатул-жаннот-фи-авсофи мадинати Ҳирот» (Жаннат мақом Ҳирот ва унинг маданий ҳаёти васфи) номли фактларга бой асари ҳам катта илмий моҳият касб этади.

«Равзатул-жаннот-фи-авсофи мадинати Ҳирот». Муҳаммад Исфизорийнинг мазкур асарида Ҳиротнинг тарихи, шунингдек, Хуросоннинг Нишопур, Балх, Тус, Машҳад, Марв, Ғазна каби шаҳарларининг сиёсий-маданий ҳаёти анчагина кенг ёритилади¹³. «Равзатул-жаннот»нинг муаллифи маданий ҳаётга тегишли фактларга алоҳида эътибор қилади. Асар соҳиби маданият арбоблари ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ҳар қайси учун китобида алоҳида саҳифалар бағишлайди. Масалан, асар эгаси хаттотлар ҳақида фикр юритиб, уларнинг хайрли хизматларини алоҳида таъкидлайди. Султон Али Машҳадий, Мавлоно Маъруф, Шамсиддин Ҳеравий, Мавлоно Жаъфар Табризий, Мавлоно Шаҳобиддин, Шайх Маъмуд, Пир Али Ҳеравий каби ҳуснихат моҳирлари ўшандай машҳур хаттотлардир. Муҳаммад Исфизорий асарида адабиётга доир материаллар учун ажратилган қисм етакчи ўринни ташкил этади. Муаллиф ўз китобида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Амир Шайхим Сухайлий, Хўжа Исмат Бухорий, Сайфий Бухорий, Ориф Ҳеравий, Риёзий Самарқандий, Мавлоно Коти-

¹³ Муиниддин Муҳаммад Исфизорий. Равзатул-жаннот-фи-авсофи мадинати Ҳирот. Техрон, 1338.

бий, Низомиддин Астрободий, Бадриддин Ҳилолий, Мавлоно Асирий, Мавлоно Бадахший, Мавлоно Жалолий, Мавлоно Хўжа Осафий, Мавлоно Оҳий, Меҳри Ҳеравий каби таниқли ижодкорлар ҳақида бой материаллар ёзиб қолдиради ва уларнинг ижодларидан намуналар келтиради¹⁴.

«Равзатул-жаннот»нинг бир неча саҳифасида шоира Меҳри ва шоир ҳамда давлат арбоби Шайхим Сухайлийларнинг номи тилга олинади. Муҳаммад Исфизорий асарининг ҳар бир саҳифасида бу қаламкашлар хусусидаги янги-янги фикрларни ўртага ташлайди, уларнинг адабий меросидан намуналар кўчиради¹⁵. Бундай позицияни асарнинг бошқа шоирлар ҳақида маълумот берувчи саҳифалари мисолида ҳам кўриш мумкин. Юқорида айрим лавҳаларига айтилган фактлар Муиниддин Муҳаммад Исфизорийнинг мазкур асари XV аср адабиётини ўрганишда нодир манбалардан бири эканлигини тасдиқлайди. Муҳаммад Исфизорий ўз асарида шу даврда балоғатга етган Шаҳобиддин Лутф Али Ҳофизи Абрў, Муиниддин Муҳаммад Фарохий, Мулло Ҳусайн Кошифий, Хўжа Муиниддин Жомий, Муҳаммад Тусий, Мирхонд, Хондамир каби тарих илми донишмандлари номларини ҳам эҳтиром ила тилга олади¹⁶. Шу рўйхатда номи зикр топган муаррихлардан бири Мирхонддир.

«Равзатус-сафо» буюк Алишер Навоийнинг моддий ва маънавий кўмаги заминида вужудга келган йирик ёдгорлик ҳисобланади. Муҳаммад Ховандшоҳ Мирхонднинг «Равзатус-сафо» асарининг дебочасида қайд қилишича, Алишер Навоий унга ижодий иш учун шарт-шароит ҳозирлаб бериш билан бирга, ёзилажак тарихий асарининг планини чизиб, услуб ва қамраб олиши лозим бўлган йилларни ҳам кўрсатиб берган¹⁷. «Равзатус-сафо»нинг еттинчи дафтаридида нафақат тарихий воқеалар, балки XV аср адабий ҳаёти ҳам анча батафсил ёритилган. Ана шу вайдан ҳам Камолиддин Биноий, Ҳилолий, Дарвеш Деҳакий, Амир Шайхим Сухайлий сингари бу давр адабиётининг кўзга кўринган арбоблари адабий мероси устида баҳс этувчи илмий тадқиқотларда бу манба фактларидан унумли фойда-

¹⁴ Уша асар, 1-жилд, 33—34-бетлар.

¹⁵ Исфизорий асарининг биринчи жилдида шоира Меҳри ҳақида анча батафсил фикр юритади, унинг адабий меросидан намуна сифатида тугал ғазаллар келтиради. Китоб иккинчи жилдининг 150 ва 278-бетларида эса Шайхим Сухайлийга доир мулоҳазалар келтирилади.

¹⁶ Уша асар, 1-жилд, 33-бет.

¹⁷ Мирхонд. Равзатус-сафо. Ҳиндистон босмаси. 1-жилд, 3—4-бетлар.

ланилади. Айтилганлардан хулоса шуки, Мирхонд қаламига мансуб «Равзатус-сафо» — йирик тарихий асар. Шу билан бир қаторда, у форс-тожик ва ўзбек адабиётлари тарихини ўрганишда ҳам зарурий сарчашмадир.

«**Макоримул-ахлоқ**». XV асрнинг иккинчи ярмидаги тарихнависликнинг ривожига Гиёсиддин Хондамирнинг салмоқли улуши қўшилди. У ўзининг «Макоримул-ахлоқ», «Дастурул-вузаро», «Маосирул-мулук», «Ҳабибус-сияр» каби асарлари билан шу йўлда хизмат қилди. Хондамир ҳам тоғаси Мирхонд сингари Алишер Навоий тарбиясини олиб вояга етишган олимлардан ҳисобланади. Унинг ўзи «Макоримул-ахлоқ» асарида: «Алишернинг илтифот ва ғамхўрликлари офтоби Хондамир деб шуҳрат қозонган бу фақир банда ва ҳақир зарра Гиёсиддин бинни Ҳумомиддин бошига тобланди, балки вужудининг ниҳоли ёш чоғидан то йигитлик даврининг охирига қадар ул ҳазратнинг лутф ва эҳсон ариқлари ёқасида ўсиб унди», — деб ёзган эди¹⁸. Ана шу фактнинг ўзиёқ «Макоримул-ахлоқ» асарининг қимматини белгилайди. Хондамир қаламига мансуб асарлар у яшаган йиллардаги ижтимоий-сиёсий, тарихий вазиятни ўрганиш учун қанчалик муҳим бўлса, ўша давр маданий ҳаёти манзараларини тўла тасаввур қилиш, унинг ноаниқ томонларини ойдинлаштиришда ҳам шунчалик муҳимдир.

«**Хулосатул-ахбор**» — 1498—1499 йилларда буюк Алишер Навоийнинг илтимосига кўра яратилган катта тарихий асардир. Мазкур асар муқаддима, ўн мақола ва хотимадан ташкил топади. Маълум даражада «Хулосатул-ахбор» ни «Равзатус-сафо» асарининг ихчамлаштирилган конспекти, варианты деб аташ ҳам мумкин¹⁹. Ушбу асарнинг учинчи мақоласи XV аср адабий ҳаётини ўрганишда, айниқса, катта қизиқиш уйғотади.

«**Ҳабибус-сияр**» муқаддима, уч боб ва хотимадан ташкил топган асар бўлиб, уни Хондамир 1514—1523 йилларда ёзган ва 1528—1535 йиллар давомида Ҳиндистонда икки марта жиддий таҳрирдан ўтказган²⁰.

Асарнинг учинчи боби, айниқса, шу бобнинг 3—4 қисмлари биз учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу жузвларда муаллиф Султон Ҳусайн Бойқаро ва Сафавийлар сулоласи салтанатининг бошланиши давридаги муҳим ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеаларни қаламга олади. Шунингдек, муаллиф диққат марказида маданий ҳаёт лав-

ҳаларини ёритиш вазифаси ҳам туради. Ана шу фазилатларига кўра, Гиёсиддин Хондамирнинг «Хулосатул-ахбор» ва «Ҳабибус-сияр» асарлари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар давридаги илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётини белгилаш ва пухта ўрганишда нодир манбалардан бири ҳисобланади.

«**Равзатус-салотин**». Фахрий Ҳиротийнинг мазкур асари Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»и таъсирида яратилган. Муаллиф томонидан қўлланган бу ном маълум даражада нисбий бўлиб, унда подшоҳ ва подшоҳзодалар билан бир қаторда, Шарқ шеърятини обрўини кўтарган Абу Абдулла Жаъфар Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, устод Абу-ал-Фаррух Асжадий сингари сўз санъаткорлари ҳақида ҳам маълумот берилади. Фахрий Ҳиротийнинг «Равзатус-салотин» асари дебоча, хотима ва етти бобдан ташкил топади. Тазкиранинг бобларга бўлиниши қатъий бир принцип асосида эмас, балки унда ижодкорларни бобларга бўлишда бир неча принципга амал қилинганлиги кўзга ташланади. Масалан, тазкиранинг биринчи бобида Рудакий, Фирдавсий сингари забардаст шоирлар билан бирга, шеърятга майли бўлган салтанат ҳукмронларидан Султон Санжар бинни Маликшоҳ, Туғралбек бинни Арслон, Султон Алоиддин ва бошқалар хусусида мушоҳада юритилади, асарларидан намуналар берилади. Асар композициясида «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг таъсири гоят кучли. Фахрий Ҳиротий материалларни танлаш ва жойлаштиришда ҳам Алишер Навоий изидан боради. У имкони борича ихчамликка интилади.

Фахрий Ҳиротийнинг «Равзатус-салотин» асари XV аср форс-тожик ва ўзбек адабиётларини, хусусан, шу юз йилликдаги зулфисонайн адабиётни, шу билан боғлиқ равишда ўша икки адабиёт ўртасидаги адабий ҳамкорлик тарихини ўрганишда зарурий сарчашмалардан биридир. Чунки унда Алишер Навоий, Ҳожибек Вафой, Сайид Ҳасан Ардашер, Шоҳи Бадахшон, Ибн Лаълий, Муҳаммад Солиҳ, Заҳрирдин Муҳаммад Бобир, Мўмин Мирзо, Шоҳғариб Мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро ва бошқа яна бир қатор шоирлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилиб, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади.

Илмий асарларда давр ҳаётининг талқини. XV аср адабиётининг материаллари шу даврда бунёдга келган бир қатор илмий асарларда ҳам ўз ифодасини топган. Тўғри, бу даврда яратилган илмий асарлар адабиёт назариясининг маълум бир соҳасини ўша замон талаблари нуқтаи назаридан ёритишга қаратилган. Чунончи, Алишер Навоий

¹⁸ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 19-бет.

¹⁹ Аҳмедов Б. Хондамир. Тошкент, 1965, 10-бет.

²⁰ Уша асар, 14-бет.

ва Сайфий Бухорийларнинг илми арузга доир китоблари ўзбек ва тожик арузининг қонун-қондалари, ўзига хос хусусиятларини конкрет адабий муҳит материаллари заминидан илмий ҳал этишга қаратилган бўлса, Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» рисоласи ўзбек ва форс-тожик тилларини қиёсий тадқиқ қилиш ва шу заминда ўзбек тилининг ҳам нафосат, шеърят тили эканлигини назарий асослашга йўналтирилган. Форс-тожик адабиётининг кўзга кўринган вакили Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеус-саное» рисоласи Шарқ классик поэтикасидаги санъатлар муаммолари устида баҳс этади. Аммо шундай бўлишига қарамасдан, бу асарларнинг ҳаммасида XV аср форс-тожик ва ўзбек адабиётининг қимматли материаллари ўз тажассумини топа олган.

Эслатилган асарларнинг муаллифлари аруз вазнининг маълум бир баҳри, бадий ижодда қўлланиладиган поэтик санъат ёхуд тилнинг ўзига хос бир томони устида мулоҳаза юритар эканлар, назарий қарашларнинг исботи сифатида халқ ижоди ва ёзма адабиёт материалларига мурожаат этадилар.

Ана шу усул билан XV аср адабий ҳаёти манзаралари шу юз йилликда вужудга келган илмий асарларга ўз муҳрини босди, ёрқин изини қолдирди. Масалан, Алишер Навоий «Мезонул-авзон»да ўзбек арузининг ўзига хос хусусиятлари устида баҳс юритиб, назарий умумлашмаларни ўртага ташлар экан, айтилган шу илмий хулосалар учун мисол тариқасида ўзининг ўзбек тилидаги адабий меросидан, Хўжа Исмат Бухорий ғазалидан ва халқ оғзаки ижодидан намуналар келтиради. Улуғ ўзбек шоирининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида эса ана шу принцип янада давом эттирилади.

«Муҳокаматул-луғатайн». Тилшуносликка доир назарий манба бўлмиш бу асар ўзбек тилшунослиги тарихи учун нақадар зарур ва муҳим бўлса, форс-тожик ва ўзбек адабиётлари тарихини илмий тадқиқ этишда ҳам шунчалик муҳим ва ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилига бўлган ҳурмати ғоят баланд, мазкур адабиётга бўлган самимияти эса ундан ҳам юксакроқдир. Шунинг учун у ўзбек тили билан бирга форс-тожик тилида ҳам асарлар ёзди. Унинг умр бўйи сарфлаган меҳнати эвазига олти мингдан ортиқ байтнинг ўзида мужассам этган «Девони Фоний» майдонга келди. Мазкур девоннинг структураси, ғоявий асос ва йўналиши, жанрлари ҳақида Алишер Навоийнинг ўзи «Муҳокаматул-луғатайн» да катта илмий аҳамиятга молик муло-

ҳазалар билдирган. Муаллиф ўз асарлари рўйхатини бериш жараёнида форс-тожик адабиётининг Амир Хисрав Деҳлавий, Ҳожуи Ҳимматий (Кирмоний), Нуриддин Абдурахмон Жомий, Носири Тусий сингари буюк донишмандларни номини ҳурмат билан тилга олади, улардаги фазилатларни улуғлайди. Жумладан, у Амир Хисрав Деҳлавийни «ишқ ва дард аҳлининг раҳбар ва пешвари»²¹ тарзида талқин этса, Хўжа Ҳофиз Шерозийни эса «ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрози» сифатида улуғлайди²².

Бундай қалб сўзлари Абдурахмон Жомий, Низомий Ганжавийлар ҳақида ҳам айтилади. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да «Тухфатул-афкор», «Насимулхулд», «Рухул-қудс», «Айнул-ҳаёт», шунингдек, тўрт қасидани ўзида мужассам этган «Фусули арбаа»нинг пайдо бўлиш тарихи, унинг сарчашмалари устида ғоят нодир маълумотларни ёзиб қолдиради²³.

Мазкур асарда Алишер Навоий ўзига қадар ўтган Сақокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоний ва Мавлоно Лутфий каби ўзбек шоирларининг хизматини юқори баҳолайди. Шунингдек, ушбу асарда Ҳоқоний, Анварий, Камол Хўжандий, Фирдавсий, Салмон Соважий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Амир Шоҳий, Мавлоно Котибий каби ўнлаб форс-тожик классик адабиёти намояндаларининг номи тилга олинади ва уларнинг бадий ижод бобидаги салоҳиятлари улуғланади.

«Муҳокаматул-луғатайн»да Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий муносабатларини ўрганишга хизмат қилувчи материал эътиборга лойиқдир. Шуниси характерлики, Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари, биринчи галда, ўз муаллифи ижодиётини илмий тадқиқ этишда муҳим сарчашма бўлиши билан бирга, ўзбек ва форс-тожик адабиётлари тарихи, ана шу икки улкан ва бир-бирига туташ адабиётнинг икки буюк сиймоси — Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг инсоний, ижодий муносабатларини ўрганишда ҳам нодир манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

«Бадоеус-саное». XV асрда аруз, қофия ва муаммо каби шеърят унсурлари ҳамда жанрларга доир асарлар билан бир қаторда, поэтик санъатлар назариясига доир асарлар ҳам яратилди. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеус-саное» асари шулар жумласидандир. «Бадоеус-саное» Алишер Навоий маслаҳати билан бунёдга келган асар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний

²¹ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 121-бет.

²² Уша асар, 121-бет.

²³ Уша асар, 122—124-бетлар.

асарнинг дебочасидаёқ бунӣ эътироф этади ва Алишер Навоӣга бўлган чексиз ҳурмати баён этиб қолдиради²⁴. Мазкур асарнинг Алишер Навоӣга бағишланиши ҳам ўша моддий ва маънавий кўмаклар учун билдирилган миннатдорчилик рамзи саналади. «Бадоеус-саное»нинг илмий қиммати энг аввало шундаки, унда Шарқ халқлари классик шеъриятида учрайдиган юздан ортиқ поэтик приёملар ва уларнинг кўринишлари ҳақида чуқур илмий маълумотлар берилди. Иккинчидан, ушбу асар XV аср адабиётининг истеъдодли арбобларидан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний поэтик меросини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Чунки муаллиф жуда кўп поэтик санъатларга доир қоидаларни баён қилар экан, уларнинг далилини ўз меросидан келтиради. Учинчидан, «Бадоеус-саное» Атоуллоҳ ва Алишер Навоӣ, Алишер Навоӣ ва Ҳирот адабий муҳити каби проблемаларни ҳал этишда ҳам қимматли материаллар беради²⁵.

«Аруз росоласи». Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг «Аруз рисоласи» («Мухтасар») шу мавзу талқинига доир асарлардан шеърий парчаларининг кўплиги билан фарқ қилади. Асар муаллифи арузнинг у ёки бу баҳри устида мулоҳаза юритиб, унинг ўлчов ва тақтиларини кўрсатар экан, назарий қоидаларнинг амалий исботи сифатида форс-тожик ва ўзбек тилидаги ғазал, рубоӣ, қасида ва бошқа жанрлардаги асарлардан кўплаб намуналар келтиради. Асарда Абдурахмон Жомӣ, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Амир Хисрав Деҳлавӣ, Ҳасан Деҳлавӣ, Камол Хўҷандӣ, Салмон Соважӣ, Мавлоно Имом, Мавлоно Котибӣ, Мавлоно Осафӣ, Мавлоно Биноӣ, Муҳаммад Солиҳ, Мавлоно Афзалий, Мавлоно Ҳилолий, Мавлоно Беҳиштӣ, Алишер Навоӣ, Анварӣ Девона, Мавлоно Ҳажрийларнинг матла ва тўла ғазаллари берилган. Ана шу рўйхатнинг ўзиёқ Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг «Аруз рисоласи» ўзбек ва тожик адабиётлари тарихини ўрганишга муҳим ҳисса қўшади, деган фикрни исботлайди.

«Бадоеул-афкор-фӣ-саноеъ ал-ашъор. Ушбу асар XV

²⁴ Алишер Навоӣ ва Атоуллоҳ Хусайнийнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари тожик адабиётшунослигида анча кенг ишланган ва бу ҳақда қатор илмий ва илмий-оммабоп мақолалар chop этилган. Қаранг: Пўлодӣ А., Ғаниев А. Бо маслиҳати Навоӣ.—«Тоҷикистони Совети», 1967 йил 15 ноябрь; Мусулмонқулов Р. Навоӣ ва Атоулло.—«Ҳақиқати Ўзбекистон», 1968 йил 18 январь; Навоӣ ва Атоуллоҳ.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон, 9—11-бетлар; Чанд суҳан доир ба Атоулло Маҳмуди Хусайни ва асари ў «Бадоеус-саноеъ»; Атоулло Хусайний. Бадоеус-саное. Душанбе, 1974, сах. 3—10.

²⁵ Атоуллоҳ Хусайнийнинг бу асари ўзбек олими Алибек Рустамов томонидан таржима қилиниб, нашр этирилган. Қаранг: Хусайний А. Бадоеус-саное. Тошкент, 1981.

асрнинг забардаст олими ва шоири Камолиддин Хусайн Воиз Кошифӣ қаламига мансуб. Кошифӣ ўзининг қатор рисоалари, жумладан «Анварӣ Сухайлий», «Ҳотами Тойӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» сингари йирик асарлари билан машҳурдир. У бутун шеърятни назокату нафосати билан тушунган. Шарқ шеърятини учун хос бўлган поэтик санъатлар талқини уни ўзига жалб этган. Кошифӣнинг 1489 йилда яратилган «Бадоеул-афкор...» асари шу мавзуга аталган. Асарда икки юздан ортиқ шеърий санъатлар ва уларнинг кўринишлари устида гап боради²⁶. Ўша мулоҳазаларнинг аксарияти бошқа манбаларда учрагани ҳолда, уларнинг анчаси ижодий талқин қилинади. Энг муҳими, фикр тасдиғи учун келтирилган бадий парчалар асарнинг қимматли манба сифатидаги моҳиятини кўтарган.

«Бобирнома» — бадий, тарихий, мемуар асар сифатида адабиётшунос ва тарихчи, тилшунос ва этнограф, био-лог ва географ ва яна бошқа бир қатор мутахассисларга қимматли материал бера олувчи бебаҳо хазинадир. Шунинг учун ҳам бу асар турли даврларда яшаган шарқшунослар эътиборини ўзига жалб этган²⁷. Гарчи «Бобирнома» XV аср, айниқса, унинг иккинчи ярми адабиётини ўрганишнинг муҳим манбаи сифатида махсус тадқиқотга объект бўлмаган бўлса-да, унинг шу фазилати А. А. Семёнов, В. Й. Зоҳидов, Б. Н. Валихўжаев, Мақсуд Шайхзода, Н. М. Маллаевларнинг монография, мақола ва дарсликларида қайд этилади²⁸. Шунингдек, Биноӣ, Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Сухайлий ва яна бир қатор шоирлар ҳақида яратилган тадқиқотларда конкрет мавзуларга бевосита боғлиқ равишда «Бобирнома»га мурожаат қилинади. У ҳақда фикру мулоҳазалар ўртага ташланади²⁹.

²⁶ Бу ҳақда муфассал маълумот олиш учун қаранг: Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. Тошкент, 1976, 578—580-бетлар.

²⁷ Камал-ад-дин Хусейн Ваиз Кошифӣ. Бадаӣ ал-афкар фӣ санай ал-ашъор. М., 1977.

²⁸ Семёнов А. А. Портреты эпохи Навои. Ташкент, 1940, с. 6—7; Зоҳидов В. Й. Заҳириддин Муҳаммад Бобир.—«Ўзбек адабиёти тарихидан». Тошкент, 1961, 47—100-бетлар; Валихўжаев Б. Н. XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. Самарқанд, 1964, 103—117-бетлар; Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 3-том. Тошкент, 1978, 42—88-бетлар. Мақсуд Шайхзода. Заҳириддин Бобир. Асарлар. 6 томлик. 5-том. Тошкент, 1973, 10—21-бетлар; Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976, 593—608-бетлар.

²⁹ Мирзоев А. Биноӣ. Сталинобод. 1956; Айни К. С. Бадриддин Ҳилоли. Сталинобод, 1957; Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, 612-бет; Иброҳимов А. XVI аср адабиётининг асосий хусусияти

Бобир «Бобирнома»да ўнлаб қалам соҳиблари хусусида қимматли материаллар киритиб, ғоят шарафли, муҳим ва хайрли вазифани удалади. Унинг бу шарофатли иши туфайли XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий муҳит ҳақида бой материал тўпланган. Бобир томонидан «Бобирнома»га киритилган материаллар фақатгина адабий ҳаётга тегишли бўлмай, балки унда таниқли хаттоғлар, мусиқа оламининг донишмандлари, эътироф этилган мударрислар, наққошу рассомлар, тарих соҳасининг билимдонлари ҳақида ҳам ихчам, аниқ ва одилона фикрлар ўртага ташланади. Бобирнинг Султон Ҳусайн Бойқаро давридаги шоирлар хусусидаги маълумотлари Алишер Навоийнинг табаррук номи билан бошланади. «Бобирнома» соҳиби Алишер Навоийнинг зулҳиссонани ижодкор эканлигини инобатга олиб, унинг форс-тожик тилидаги мероси ҳақида ҳам ёзади.

Акад. А. М. Мирзоев Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги мероси билан узоқ йиллар шуғулланди ва қимматли илмий хулосаларга келди. «Шу тариқа,— дейди А. Мирзоев «Навоий ва Ҳофиз» номли илмий мақоласида,— Алишер Навоий фақат адабиётнинг буюк бир намоёнидаси — адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси ҳамда XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг илм-адабиёт ва санъати тараққиётига қудратли асосчи бўлибгина қолмай, балки Абдурахмон Жомийдан кейин XV аср форс-тожик ғазалчилигининг энг буюк вакиллари билан бири сифатида, бизнинг адабиётимиз тарихидан ҳам муносиб ўрин олади»³⁰. Алишер Навоийнинг ўзи эса олти минг байтдан ортиқ (ўн икки минг мисрадан иборат) форс-тожик тилидаги асарларининг замон донишмандлари таҳсинига сазовор бўлганлигини алоҳида қайд этади. Унинг «Тухфатул-афкор» фалсафий қасидаси буюк Жомийнинг юксак баҳосини олганлиги, ҳатто рамзий «овғалар (бўрк ва рўмол) билан тақдирлангани маълум. А. Мирзоев Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги меросига суяниб, уни XV аср адабиётининг Абдурахмон Жомийдан кейинги классиги тарзида қадрлайди.

«Бобирнома»да Нуриддин Абдурахмон Жомий, Амир Шайхим Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Мир Атоуллоҳ Ҳусайний, Мавлоно Осафий, Камолиддин Биноий, Сайфий Бухорий, Абдулло Хотифий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадий, Мавлоно Оҳий,

лари. Тошкент, 1976, 171—173-бетлар; Валихўжаев Б. Н. Алишер Навоий ва Шайхим Сухайлий.— «Навоий ва адабий таъсир масалалари». Тошкент, 1968, 121—143-бетлар ва ҳ. к.

³⁰ Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968, 62-бет.

Муҳаммад Солиҳ, Шоҳ Ҳусайн Комий, Мавлоно Аҳлий, Асириддин Ахсикатий, Бадриддин Ҳилолий, Ҳажрий каби шоирлар хусусида қимматли фикрлар баён этилган.

«Бадоеул-вақое» — XV асрнинг сўнгги чораги ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб, фаолият кўрсатган Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг қаламига мансуб асардир. Ушбу қимматбаҳо ёдгорлик XV—XVI асрларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти, темурийлар, шайбонийлар ва сафавийлар салтанати манзаралари, уларнинг қабохати, шу сулолалар вакиллари томонидан халқ бошига солинган оғир машаққатлар, ҳукмрон синф вакиллари киндикорлари ҳақида бой материаллар бера олиши билан ҳам ғоят муҳимдир. Шу маънода «Бадоеул вақое» тарихчи, адабиётшунос, этнограф, тилшунослик каби қатор мутахассисликлар учун қимматли материал бера олувчи нодир манба вазифасини ўтайди³¹.

Шунингдек, бу асар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Биноий, Мавлоно Ҳилолий, Мавлоно Соҳиб Доро, Мавлоно Абдулвосе, Мавлоно Ғиёсиддин Деҳдор, Мавлоно Гулҳаний Астрободий каби XV аср адабиётининг забардаст арбоблари хусусида ажойиб фактларни жамғарганлиги билан ажралиб туради. Айниқса, шу ижодкорларнинг ўзаро муносабатларини ёритиш масаласида Восифий ҳикоятлари алоҳида аҳамият касб этади.

«Бадоеул-вақое»нинг Мавлоно Огаҳий, Хўжа Шаҳобиддин Исҳоқ, Мавлоно Субҳий, Мавлоно Котибий, Мавлоно Бобо савдойи, Мавлоно Замоний, Амир Зуннуни Арғунга тааллуқли ҳикоятлари ва асарнинг «Ҳамсаи муҳаййира» деб номланувчи боби XV аср адабиётини тадқиқ этишда бой ва мазмунли фактлар бера олиши билан моҳиятлидир³².

Бадий асарлар маълум бир тарихий даврда яшаб, фаолият кўрсатган сўз санъаткори ижодини ўрганишда ишончли манба вазифасини адо этади. Чунки муаллифнинг ўз таржимаи ҳоли, унинг қаламидан чиққан асарла-

³¹ Қаранг: С. Айни. Восифий ва хулосаи «Бадоеул-вақое». Сталинобод, 1956; С. Айни. Қуллийет. Чилди XIII. Душанбе, 1977; Болдырев А. Н. Таджикский писатель XVI века Зайниддин Восифи и его произведение «Удивительные события». АДД. Л., 1954; Его же. Зайниддин Восифи. Сталинабад, 1957; Зайн-ад-дин Восифи. Бадаи ал-вакан. Критический текст, Введение и указатели А. Н. Болдырева. Т. 1—II. М., 1961; («Бадоеул-вақое»нинг танқидий матни Москва нашридан ўн йил кейин Техронда икки жилда (1971—1972) босилиб чиқди. Асарнинг биринчи жилдига А. Н. Болдырев, иккинчи жилдига К. С. Айний муҳаррирлик қилишган); Зайниддин Восифий. Бадоеул-вақое. Тошкент, 1979.

³² Бадоеул-вақое. 2-том, 1141—1201, 1262—1268-бетлар.

рига заррама-зарра сингиб боради. Ижодкор сатрларига ўз аксини топган ишоралар тўпланиб, шу талант соҳибига ҳаётининг маълум соҳаларини аниқлаш, ижодий эволюциясини белгилаш имконини беради. Худди шунингдек маълум асрда яшаб, фаолият кўрсатган шоирнинг асарларида уни балоғатга етказган тарихий шароит ва уни ўраб олган ижтимоий-сиёсий, адабий муҳитнинг ижобий ҳамда салбий томонлари таъсир кўрсатиши, ўз аксини ифодалаб қолдириши шак-шубҳасиздир. Ана шу ҳаётини ҳақиқат акад. Н. И. Конраднинг илмий тадқиқотларида олға сурилган. Таниқли совет шарқшуноси йирик монографияларидан бирида «Ҳар қандай бадий асар, унинг мазмунидан қатъи назар, реал тарихий фактдир. Ҳар қандай реал тарихий факт эса ўзида у ёки бу формада, у ёки бу миқдорда, у ёки бу даражада ўша бадий асарни вужудга келтирган тарихий шароит, ҳаёт лавҳаларини акс эттиради»,— деб ёзган эди³³.

Н. И. Конраднинг бу қимматли фикрлари ўзбек адабиёти тарихининг биз мулоҳаза юритаётган даври учун ҳам бевосита тааллуқлидир. Шу маънода, XV аср адабиёти, унинг тараққиёт омилларидан бири бўлган адабий алоқалар проблемасини чуқур ва ҳамма томонлама илмий таҳлил этишда шу юз йилликда пайдо бўлган бадий асарлар ҳам кўмакка келади. Чунки турли восита ва муносабатлар билан «реал тарихий фактлар»— маданий муҳит картинаси, маълум ва машҳур тарихий шахсларнинг қиёфаси шу даврда яратилган кичик ва катта ҳажмли лирик, ахлоқий-таълимий, сиёсий-фалсафий асарларда кўзга ташланиб туради. Мана, бир мисол. Алишер Навоий мактубларидан бирида Шайхим Сухайлийнинг номини тилга олиб «бу банда била аларнинг орасида ҳеч жудолғи йўқтур»,— деб ёзади³⁴. Кўринадики, шу биргина ишорада икки сўз санъаткори ўртасидаги ҳамкорлик жуда ёрқин из қолдирган. Модомики шундай экан, маълум давр адабиётини тадқиқ этишда бадий асарларнинг катта илмий қиммат касб этиши ўз-ўзидан аёндыр.

Абдурахмон Жомий асарлари. XV аср форс-тожик адабиётининг улкан сиймоси Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафаҳотул-унс», «Баҳористон», «Субҳотул-Ахрор», «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандарий», «Фотиҳатуш-шабоб» каби асарларида турли муносабатлар билан Алишер Навоий номини тилга олади. Ўзининг шогирди, дўсти ва сафдоши хусусидаги самимий

қалб сўзларини мазмундор сатрларига кўчиради. Улуғ ўзбек шоирининг ҳаёт йўли, бадий ижод бобидаги салоҳиятига юксак баҳо беради. Абдурахмон Жомий қаламига мансуб бу сатрлар, биринчидан, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда муҳим роль ўйнаса, иккинчидан, шу икки ҳикмат соҳибига тимсолида ўзбек ва форс-тожик адабий алоқаларининг XV асрдаги аҳволини белгилаш ва баҳолаш, давр адабий-эстетик қарашлари меъёрини муайян қилиш имконини беради.

Алишер Навоий асарлари. Алишер Навоийнинг бирон бир асари йўқки, унда у ижод этган адабий муҳитнинг маълум бир хусусияти, унинг намоёндалари номи зикр топмаган бўлсин. Бу ҳолат Алишер Навоийнинг прозаик ва шеърый, катта ва кичик асарлари учун ҳам бирдай ҳосилдир. Ёхуд унинг ўлмас «Хамса»си, «Хазойинул-маоний», «Девони Фоний» каби ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик асарлари, «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Маҳбубул-қулуб», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Муншаот», «Бадоеул-бидоя» девонларининг дебочаси, «Насойимул-муҳаббат» каби тарихий-прозаик асарлари ана шу фазилати билан ажралиб туради.

«Латоифут-тавоиф». Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» асари ҳам XV аср адабиётини ўрганишда кўмак берувчи асарлардан биридир. Мавлоно Али Сафий Ҳиротда балоғатга етган. У кўп қиррали талант соҳибига Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғли, Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг божаси ҳисобланади. Шу маънода, Али Сафий ҳамма томонлама тугал илмий ва адабий муҳитда тарбия топган. Унинг илм ва адабиёт билан қизиқишида ана шу оилавий муҳит катта роль ўйнаганлиги шак-шубҳасиздир.

«Латоифут-тавоиф» ўн тўрт бобдан иборат бўлиб, унинг асосини латифалар ташкил этади. Китобнинг ҳар бир бобида маълум социал табақа ва тоифаларга тегишли латифалар жойлаштирилган. Асарнинг тўртинчи бобида сарой аҳли, бешинчи бобида эса адиблар, котиблар, сипоҳийлар ва уларнинг подшоҳлар билан мунозаралари ҳақидаги ҳикоят ва ривоятлар киритилган³⁵. Унинг қолган бобларида шайхлар, қозилар, уламолар, ҳукмдорлар, эркаклар, аёллар, сахийлар, бахиллар, ўғриллар, тиламчилар, карлар, каззоблар, ёлгончи, алдамчи ва ҳоказоларнинг номи билан алоқадор ҳикоят, ривоят ва латифалар жамланади. «Латоифут-тавоиф»нинг тўққизинчи боби эса алоҳида аж-

³³ Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1966, с. 12.

³⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 112-бет.

³⁵ Мавлоно Фахриддин Али Сафий. Латоифут-тавоиф. Душанбе, 1968, сах. 19—28.

ралиб туради. Мазкур боб, китобнинг бошқа бўлимларига нисбатан ҳажм жиҳатидан ҳам анчагина катта. Бу бобда келтирилган материаллар моҳият эътибори билан икки бўлимга ажралади. Уларнинг биринчи қисмида ижодкорлар ҳақидаги ривоятлар берилса, унинг иккинчи бўлимида шеърӣ санъатлар ҳақидаги назарий маълумотлар келтирилади.

Ҳусайн Бойқаро рисоласи. XV асрнинг иккинчи ярми адабиётини ўрганишда Ҳусайн Бойқаро, қаламига мансуб «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» асари катта аҳамият касб этади. Рисола ҳажм жиҳатидан жуда ихчам. Унда XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаёт ва унинг икки буюк арбоби Абдурахмон Жомӣ ҳамда Алишер Навоӣларга доир жуда ажойиб маълумотлар берилади. Жумладан, Ҳусайн Бойқаро Ҳирот адабий мактаби атрофида уюшган ижодкорлар ҳақида гапириб, «шояд мингга яқин кишиким, аларнинг иши маоний дурларин назм силкига тортмоқ бўлғай ва диққат гавҳарларига вазн либоси зебу зийнатин бермак бўлғайким, ҳеч даврда булардек элнинг мингидин ўни ва ҳечда юзидин бири йўқ эркандурур»,— деб ёзади³⁶. Ҳусайн Бойқаронинг бу фикри бошқа манбаларнинг маълумотларини тўлдиришга хизмат қилиши билан қимматли. Рисола соҳибининг Алишер Навоӣ ҳақида баён қилган фикрлари ҳам диққатга арзигулиқдир.

«Радоифул-ашъор». Султон Муҳаммад Фаҳрий Ҳиротийнинг мазкур баёзи кўпдан бери илмий жамоатчилик эътиборини ўзига жалб этмоқда³⁷. «Радоифул-ашъор» баёзининг бир мукаммал нусхаси Ўзбекистон ССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 4596 инвентарь рақами остида сақланмоқда. Мазкур нусха ҳажм жиҳатидан анчагина салмоқли бўлиб, 1850—1851 йилларда кўчирилган, яхши сақланган.

Фаҳрий Ҳиротийнинг «Радоифул-ашъор»и баёзчилик анъанасининг тобора такомиллашиб бораётганлигидан дарак беради. Бу тўпламнинг тартиб берувчиси ўзига қадар яшаб ижод этган шоирларнинг ҳамради асарларини тўплашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ундаги шеърлар

³⁶ Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. Тошкент, 1968, 161-бет.

³⁷ Қаранг: Мирзоев А. М. Биноӣ. Сталинобод, 1957; Айни К. С. Бадриддин Хилалӣ. Сталинабад, 1957; Ҳайитметов А. XV аср адабиётига онд янги манбалар.— «Ҳаётбахш чашма». Тошкент, 1974, 123—137-бетлар; Шодиев Э. Муҳаммад Солиҳнинг тожикча шеърлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 2-сон; Исҳоқов Е. Баёз ва баёзчилик тарихи.— «Ўзбек адабиёти тарихи масалалари». Тошкент, 1956, 78—100-бетлар.

араб алифбоси тартибида берилади. Фаҳрий Ҳиротий дастлаб шеърят оламида тан олинган қаламкашларнинг ғазалини келтиради, шундан кейин эса унга радифдош асарларни кўчиришда давом этади. Баёзнинг фазилатлари жуда кўп. Улардан бири шундаки, унда жойлаштирилган ғазаллар бир-биридан жуда аниқ белгилар билан ажратилган. Бу эса асар муаллифининг катта тажрибага эга эканлигини кўрсатади. Фаҳрий Ҳиротийнинг шу фазилати унинг томонидан ёзилган сарлавҳалардаёқ кўринади. Чунки баёзчилик анъанаси тўплам тартиб берувчисидан шоир ва унинг асари ҳақида алоҳида фикр юритишни талаб этмайди. Шунинг учун Фаҳрий Ҳиротий адабий парчалардан олдин берилган сарлавҳалардан фойдаланади, бир ёки икки сўзда асари берилаётган қаламкашга ўз муносабатини билдиради. Баёз муаллифининг бундай муносабатини Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Хўжа Ҳофиз Шерозий, Салмон Сожавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Хўжа Ҳасан Деҳлавий, Нуриддин Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ сингари ўнлаб шоирларнинг шеърларидан олдин келтирилган сарлавҳалар мисолида ёрқин намоён бўлади. Фаҳрийнинг бундай усули баёздан жой олган бошқа ижодкорлар мисолида ҳам намоён бўлади.

Бир мисол: Фаҳрий Ҳиротий Амиршоҳий Сабзаворий ғазалини келтиришдан олдин «Шоирлар пешқадами Амир Шоҳий айтадилар»,— деб ёзади³⁸. Таъкидлаш керакки, Фаҳрий баёзининг негизини XV аср ижод аҳлининг адабий меросидан киритилган намуналар ташкил этади. Мажмуадаги Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ-Фоний, Низомиддин Шайх Аҳмад Сухайлий, Сайфий Бухорий, Хўжа Исмат Бухорий, Ҳаёлий Бухорий, Амир Шоҳий Сабзаворий, Бадриддин Ҳилолий, Камолддин Биноӣ, Мавлоно Аҳлий Туршизий, Хўжа Осафий, Мавлоно Нодирӣ, Мавлоно Номӣ, Мавлоно Наргисий, Мавҳий, Ҳайратий, Бадий, Нойибий, Орифий, Соийлий, Саломий, Асийлий, Муҳаммад Солиҳ сингари шоирларнинг адабий меросидан намуналарнинг мавжудлиги фикримизга далил бўла олади.

«Радоифул-ашъор». Бу баёзнинг 1—14 б варақларида Сайфий Бухорий ғазаллари алфавит сирасида жойлаштирилган. Шундан бўлса керак, айрим адабиётшунослар мазкур баёзнинг тартиб берувчиси сифатида Сайфий Бухорийни кўрсатадилар³⁹. «Радоифул-ашъор»нинг 15 а варағидан

³⁸ Фаҳрий Ҳиротӣ. Радоифул-ашъор. ЎзФАШИ, инв. № 4596, 50 а, 82 б варақлар.

³⁹ Мирзоев А. М. Биноӣ. Сталинобод, 1957, 53, 474-бетлар; Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Душанбе, 1978, саҳ. 321.

бошлаб XV асрда ижод қилган шоирларнинг шеърлари берилади. «Радоифул-ашъор»дан 77 шоирнинг 264 ғазали, 3 таржибанди, 10 мухаммаси жой олган. Шу тўрт рақамнинг ўзи бу тўпламнинг XV аср адабиётини ўрганишда нақадар қимматли сарчашма эканлигини кўрсатади⁴⁰.

Кейинги асрларда тузилган баёзлар. Сўнгги асрларда тартиб берилган баёзларда ҳам XV аср адабиёти намуналари кўплаб учрайди. Бундай далиллар «Навоий даври адабий ҳаёти манзарасини тўлароқ чизиш учун баёзларни ҳам синчиклаб ўрганиш шарт»лигини кўрсатмоқда⁴¹. Чиндан ҳам «Турли даврда ижод қилган, турли миллатга (ўзбек, тожик, форс, озарбайжон...) мансуб шоирларнинг ҳар хил жанрда яратган шеърлари тўплами»⁴²— баёзлар адабий алоқа проблемасини ўрганишда муҳим роль ўйнайди.

ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида 7512 инвентарь рақамли баёз бор. Ҳижрий 1317 йилда тартиб берилган бу баёзнинг ҳажми анчагина катта. 296 варақдан иборат. Баёзнинг безаклари дид билан ишланган. Унинг сарлавҳалари қизил ва баъзан кўк тушда, китобга киритилган шеърлар матни эса қора тушда ёзилган. Гарчи мазкур баёз асосини XIX аср шоирларининг ғазаллари ташкил этса-да, унда XV—XVI асрларда фаолият кўрсатган анчагина сўз санъаткорлари қаламидан чиққан асарларга ўрин берилади. Масалан, тўпламда Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Мавлоно Лутфий, Бадриддин Ҳилолий, Камолиддин Биноий, Муҳаммад Фузулий, Абдулқодир Бедил каби даҳо шоирларнинг шеърлари учрайди.

ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 3326 инвентарь рақамли баёз сақланади. 1298 ҳижрий йилда китобат қилинган бу баёзнинг ҳажми 100 варақдан иборат. Тўплам ўз тартиб берувчисининг форс-тожик ва ўзбек адабиётлари тарихидан яхшигина хабардор эканлигини намойиш қилади. Китобдан турли даврларда ҳаёт кечирган юзлаб шоирлар шеърларининг жой олганлиги ўша катта меҳнат, изланиш нишонаси саналади. Баёзнинг тартиб берувчиси XV ва XVI асрнинг биринчи ярми фактларига ҳам анча кенг ўрин беради.

ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 1108 инвентарь рақамли тўпламда ҳам турли йилларда яшаб ўт-

ган юздан ортиқ ижодкорларнинг шеърлари берилган. Бу баёз кўп жиҳатлари билан 3326 рақамли тўпламга яқин туради. Қўлёзманинг 1298 ҳижрий йилда кўчирилганлиги, шунингдек, шоирлар сонининг тенглиги ҳам шундай фикрга келиш имконини беради. 1108 рақамли баёз ҳам 3326 рақамли қўлёзма сингари Ғиёсий тахаллусли шоирнинг шеъри билан бошланади, сўнгги қўлёзмада ҳам Қўқон адабий муҳитининг вакиллари ижодидан олинган шеърий намуналар етакчилик қилади, ҳар иккала қўлёзмада ҳам бир-бирига ўхшаш номлар учрайди. Шу билан бир қаторда бу икки қўлёзма ўртасида анчагина фарқлар ҳам учрайди.

Шу йўналишдаги Тошкент, Душанбе кутубхоналарида мавжуд яна кўплаб баёзлар ўзбек ва тожик адабий алоқаларини илмий тадқиқ этишда зарурий манба бўлиб хизмат қила олади.

⁴⁰ Қаранг: Воҳидов Р. Аҳамияти «Радоифул-ашъор» барои омухтани адабиёти нимаи дуҷуми асри XV.— «Масъалаҳои филология ва робитаи адаби». Самарқанд. 1979, саҳ. 29—34.
1981, 15-бет.

⁴¹ Ҳаётбахш чашма, 135-бет.

⁴² Ҳамидов М. Қўлёзма баёзлар — адабий манба. Тошкент, 1981, 15-бет.

ЎЗБЕК ВА ФОРС-ТОЖИК АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАРИ

Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги адабиётлар равнақида XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср авваллари алоҳида бир босқич сифатида кўзга ташланиб туради. Бу даврда ўзбек ва тожик халқлари томонидан узоқ йиллар давомида тўпланган тажриба ва традициялар янги поғонага кўтарилди. Бадий сўз санъати равнақида нисбий равишда анча яхши муҳит вужудга келди. Айниқса, узоқ-узоқ йиллардан бери ҳамкору ҳамдаст бўлган бу икки адабиёт саҳнига Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийдек даҳоларнинг кириб келиши муҳим воқеа бўлди. Хусусан, уларнинг ибратли ҳаёт ва ижод йўли, дўстлиги, устозу шогирдлиги тимсолида форс-тожик ҳамда ўзбек тилидаги адабиётлар янада яқинлашди. Улар ўртасидаги муомала-муносабат, ижодий режалар ва тажриба алмашув, бир-бирининг ютуқ ва идеаллари, адабий-эстетик қарашларидан озиқланиш авж олди.

Ўз навбатида, эслатилган омиллар ҳар икки адабиёт оламида янги-янги жанрлар, ғоя ва мотивлар, образ ва илғор қарашларни ўзида мужассам этган асарларнинг яратилиши учун қулайлик вужудга келтирди. Лирика ва унинг жанрлари тараққий топди. Биргина Алишер Навоий ижодиётида лириканинг ўн олти жанрида асар ёзилганлиги ўша тараққиётдан муҳим бир далилдир. Ҳар икки адабиётда эпик поэзиянинг нодир намуналари яратилди, Жомий ва Навоийларнинг ўлмас «Хамса»лари адабиёт муҳиблари қўлига етиб борди. Бадий проза икки йўналишда — илмий-тарихий, бадий-автобиографик асарлар ёзиш йўлидан бориб ривож топди. Бундай силжишни бадий сўз санъатининг бошқа турлари тараққиёти мисолида ҳам ёрқин кўрамиз. Айниқса, рассомлик, музикашунослик, хатотлик сингари санъат турлари ҳам назарий жиҳатдан ўсди. Мазкур соҳалар нуфузини кўтаришда тожику ўзбек халқлари бирдай улуш қўшдилар, маҳорат намуналарини кўрсатдилар. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар эса бундай хайрли ишларга раҳбарлик қилдилар. Бу соҳа

да, айниқса, Хирот адабий-илмий мактабининг тажрибалари беқиёс каттадир. Жомий ва Навоий бошлиқ бу мактабининг шуҳрат пайдо қилиши, Мовароуннахру Хуросон, Эро-ну Афғонистоннинг шаҳар ҳамда қишлоқларидаги истеъдод соҳибларининг Хиротда жамланишига олиб келди. Ана шу асосли фактларга кўра, маданий ва адабий муҳит жўшқин тус олди, ўз мевасини берди. Адабиёт ва санъат соҳасида таълим олса, ўрганса аризулик беқиёс анъаналар шаклландики, натижада орадан ўтган беш асрдан зиёдроқ давр ичида, ўша ҳаётбахш традициялардан ўрганиш, уларни ижодий ривожлантириш, Жомий ва Навоийлар бошлиқ адабий муҳитнинг талантли вакиллариға садоқат яшаб келади.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср аввалларидаги адабиётга алоҳида диққат билан қарашни тожик ва ўзбек адабиётшунослигида ҳам ҳис этиш мумкин. Дарҳақиқат, эслатиб ўтилган давр адабиётини илмий ўрганиш, унинг фазлу фазилати, тараққиёт қонунларини очиш, бадий маҳорат бобидаги тажрибаларини оммалаштириш йўлида талайгина хайрли ишлар бажарилди. Айниқса, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар адабий меросини илмий тадқиқ қилишда совет адабиётшунослиги бажарган ишлар ғоят ибратлидир. Акад. В. В. Бартольд, С. Айний, проф. Е. Э. Бертельс, А. М. Мирзоев, А. Н. Болдирев, В. И. Зоҳидов, В. А. Абдуллаев, О. Шарафуддинов, М. Ойбек, М. Шайхзода, Н. Маллаев, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, С. Эркинов, Э. Рустамов, А. Рустамов, М. Ражабов, С. Ғаниева, А. Афсаҳзод, Ё. Исҳоқов, Т. Аҳмедов сингари ўнлаб таниқли совет олимларининг тадқиқотларида XV аср иккинчи ярми адабиётининг қатор хусусиятлари илмий изчиллик билан очиб берилган. Бироқ бу — эслатилган давр адабиёти тўла ўрганилиб бўлинган деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки ҳали XV аср, хусусан, унинг иккинчи ярми адабиётига доир қилиниши зарур бўлган ишлар, ҳал этилмаётган проблемалар талайгинадир.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср аввалларидаги адабиётда ҳал қилиниши зарур бўлган мавзулардан бири, бу давр адабиётининг қардош халқлар бадий сўз санъати билан, биринчи галда, форс-тожик тилидаги адабиёт билан алоқа ҳамда ўзаро таъсири масаласидир. Эслатилган тема биринчи марта қаламга олинаётгани йўқ. Мазкур проблема кўпдан бери адабиётшунослар фикрини тортиб келади. Натижада устод С. Айний, И. С. Брагинский, Н. М. Маллаев, А. Ҳайитметов, С. Эркинов, Б. Валихўжаев, Э. Р. Рустамов, А. Афсаҳзод, С. Воҳидов сингари ада-

биётшуносларнинг шу проблема тадқиқотига қаратилган илмий ишлари майдонга келди. Уларда мазкур масала борасида яхшигина илмий кузатишларни кўришимиз мумкин. Шу билан бирга мазкур йўналиш бўйича қилинажани ишлар ҳам ҳақли равишда айтиб ўтилади. Дарҳақиқат «адабий алоқасиз тараққиёт йўқ, ҳаракат йўқ, нормал «қон айланиш» йўқ»¹. Жаҳон халқлари адабиётининг тарихий тараққиёт жараёни ана ўша тезиснинг ҳаётий, илмий заминидан туғилганлигидан далолат беради. Чунки «ҳар қандай миллий маданият ўзига биқиниб олса, муқаррар равишда ютқазади, бундай маданият умуминсоний фазилатлардан маҳрум бўлади»².

Модомики шундай экан, ўзбек адабиётининг сўз бораётган даврини шу адабий алоқалар ва адабий таъсир аспектида ўрганиш маданиятимиз тарихи учун аҳамиятли материаллар бериши турган гап. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемасига енгил-елпи қараш, икки адабиёт фактларида сезиладиган юзаки аломатларга кўра уларни таъсир оқибати сифатида баҳолаш ҳамisha ҳам яхши оқибатларга олиб келмайди. Шу йўлдаги эҳтиётсизлик биру адабиёт мавқеини кўтариб, иккинчиси нуфузининг пасайтирилишига сабаб бўлади. Иккинчидан, формал белгиларга қараб ҳулоса чиқариш фоят мураккаб жараён ҳисобланган адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳодисасини сохталаштиришга олиб келади. Масаланинг бу томони тадқиқотчи масъулиятини оширади ва ундан конкрет, ишончли адабий фактлар шохидлигида аргументли ва объектив ҳулоса чиқаришни тақозо қилади. Бир сўз билан айтганда, «ижодкор ҳаммадан ўрганиши мумкин, аммо ҳеч кимга тақлид қилмасдан» бу ишни уddалаш зарур³. Ёхуд таълиқли рус таъқидчиси В. Г. Белинский ҳаққоний қайд қилганидек, «улуғ шоир ижодининг бошқа шоирларга таъсири, унинг шеъриятида кўриниши билан белгиланмайди, балки унга таъсир ўтказиб, унинг ижодий имкониятларини уйғотиши билан ўлчанади. Бу худди қуёш ўз нуруни ерга сочиб, унга ўз кучини кўрсатмай, балки ундаги ичига олинган бениҳоя кучни қўзғатганидай бир ҳодисадир»⁴.

Адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир ҳақида мулоҳаза юритганда, таъсирланувчи ва таъсир ўтказувчи адаби-

ётларнинг ўз миллий хусусиятлари, ўзлигини сақлаши масаласини алоҳида ҳисобга олиш даркор. Зотан, маълум адабиётнинг мавқеи, унинг умуминсоний масалаларининг ҳал этилишига қўшган муносиб улуши ҳам ана ўша миллий ўзига хослиги, ўзгалар адабиётига ўхшамаслиги билан белгиланади. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемаси устида мулоҳаза юритган адабиётшунос Б. Г. Рейзов тўғри қайд қилганидек, «миллий адабиётларнинг яшовчанлиги, уларнинг бир-бирига ўхшаш эмаслигидадир»⁵.

Демак, адабий алоқа ва ўзаро таъсир миллий адабиётларнинг тараққиётига самарали улуш қўшиш билан бирга, ўша адабиётларнинг миллий ўзига хослигини инкор этмайди, аксинча, эътироф қилади. Ёхуд ҳар бир миллий адабиёт ўзининг тарихий заминига эга. У ўзини бунёдга келтирган халқнинг чинакам мўъжизасидир. Чунки у ёки бу миллий адабиётда қалам тебратаётган ижодкор, биринчи галда, ўзини бунёдга келтирган, тарбиялаган, билим ва баъдий завқ берган халқнинг фарзанди. Шу маънода, ўз ўз она халқи томонидан асрлар давомида, кураш ва яратиш, меҳнат ва ижод тажрибасининг маҳсули бўлиб шаклланган ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик қарашлари муҳитида ўсиб улғаяди; она халқи тарихининг, она-Ватани табиатининг шайдоси бўлиб майдонга чиқади, она алласи билан гўдак қалбидан жой олган оғзаки ижод намуналарини унинг қўлоғи остида умр бўйи жаранглайди. Ана шу фактлар уни шоир сифатида шакллантиради. Қўшни адабиётларнинг синалган тажрибаси, бой маънавий хазинаси, эътироф қилинган илғор анъаналари эса унинг тафаккурда ижод уфқларини кенгайтиради, миллий маҳдудликдан умуминсоний кенгликларга олиб чиқади. Бу ўринда бир исол олиб кўрайлик. Алишер Навоийнинг адабий мероси ўзбек ва форс-тожик тилидаги адабиёт равнақи учун қўшилган салмоқли ҳисса эди. У икки тилда ижод этди, икки адабиёт чашмасидан баҳра олди. Бироқ унинг майли ўзбек тилида асарлар ёзиш учун баланд эди.

Адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемаларига доир ишларда кўрсатилганидек, ижодий ҳамкорликнинг самаларидан кенг баҳраманд бўлган Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири бўлиб етишди⁶.

¹ Ломидзе Г. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 54-бет.

² Брежнев Л. И. Кичик ер. Тикланиш. Қўриқ. Тошкент, 1978, 202-бет.

³ Брехт Бертольд. Заметки о литературе и искусстве.— «Иностранная литература», 1972, № 5, с. 200.

⁴ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. Том 5. М., 1956, с. 562.

⁵ Вопросы методологии литературоведения. М.—Л., 1966, с. 183.

⁶ «Адабиёт назарияси»да адабий алоқа ва ўзаро таъсир содир бўлиш географиясига кўра «ички» ва «ташқи» кўринишларга ажратилади. «Ички алоқа ва таъсир маълум миллий адабиётнинг бевосита ўз доирасида содир бўлади. Масалан, ўзбек қаламкашлари биринчи галда ўз ватанга ёзувчиларидан таълим оладилар, алоқа ва ўзаро таъсирга киришадилар. Ташқи алоқа ва таъсирда эса бу масштаб кенгайди. Бир

Улуғ рус адиби Л. Н. Толстой «Уруш ва тинчлик» романига ёзган сўз бошисида рус романчилик мактабининг Фарбий Европа адабиёти билан муносабатига доир қимматли фикрларни ўртага ташлайди. «Рус бадий фикри», — ёзади Л. Н. Толстой ўша қайдларида, — бу рамкага (Европа романчилигига тақлид рамкаси кўзда тутилади — Р. В.) сиғмайди ва у ўзи учун янги йўл излайди⁷. Л. Н. Толстойнинг рус адабиётига, унинг ажралмас қисми бўлган рус романчилик мактабига тааллуқли қимматли гапларини улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижод даҳосига ҳам татиқ этиш мумкин. Чиндан ҳам ўз она халқ фольклори, ёзма адабиёти традициялари, форс-тожик тилидаги адабиёт мактабидан, араб, юнон ижтимоий тафаккурдан таълим олган, хабардор бўлган Алишер Навоий улар рамкасида қолмади. Аксинча, янгиликка интилдиги ўз ижодий фаолияти мисолида икки қутбни (ўзбек ва форс-тожик адабиётлари илғор анъаналарини) бирлаштирди, ижод позициясида янги, навоиёна қутбни бошлаб берди. Ўз асарларини ўзбек халқи ҳаёти манзаралари билан безади, унинг орзу-идеаллари, шодлик ва қайғуси мураккаб ҳаёт симфонияси нафоси билан сугорди. «Хар қандай халқ бошқа халқдан ўрганиши мумкин, — деб ёзган эди В. Г. Белинский «Адабий орзулар» номли мақоласида, — бироқ у олган ва тақлид қилган қарзига, сўзсиз ўз даҳосининг муҳрини босади»⁸. Бир сўз билан айтганда Алишер Навоий қардошлар адабиётидан «олган қарзлари»га муносиб жавоб қайтарди, XV аср нафаси уфуриб турган асарларига «ўз муҳрини» босди. XV асрнинг иккинчи ярмидаёқ Алишер Навоийга издошлик қилишнинг қутлуғ анъана тусини олганлиги ўша муҳрнинг қудратли мевасидир. Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари ҳамда ўзаро таъсири «жанр»лари — формалари ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин шу жараённинг (яъни адабий алоқа ва ўзаро таъсир жараёнининг) содир бўлишида муҳим роль ўйнайдиган омиллар, факторлар устида фикр билдириш мақсадга мувофиқдир. Адабиётшунослик илмида маъкур масалага доир қизиқарли фикрлар ўртага ташланади.

Таниқли латиш адиби Имант Зиёдонис қардош халқлар адабиётлари ўртасидаги маданий муносабатлар ҳақи

да гапириб: «Мен қардош ва таниш халқлардан уларга, фақат уларгагина хос бўлган ранглар ва товушлар оҳангини, диллар ва иродани қабул қилишни истайман», — деб ёзади⁹. И. Зиёдониснинг бу фикрида баҳс мавзусига доир икки нарса диққатга молик. Улардан бири адабиётлараро муносабатнинг шаклланишига боғлиқ бўлса, иккинчиси, ҳар бир адабиётнинг ўзлигини кўрсатувчи миллий ранг ва оҳанглар — белгиларга тегишлидир. Муаллиф атайлаб «қардош ва таниш халқлар» иборасига урғу беради. У тасодифий ва йўл-йўлакай, тўғри келган миллий адабиётлардан ўша белгиларни олиш ҳақида атайлаб гапирмайди. Чунки муомала-муносабат, борди-келди бўлмаган жой билан маданий ҳамкорлик қилиш, адабиётларнинг тажриба алмашуви ҳақида ўйлаш сунъийликдан бошқа нарса эмас. Тўғри, баъзан батамом нотаниш халқлар адабиётининг айрим намуналари билан танишиш ҳоллари учрайди. Бироқ бундай ҳодиса адабий алоқа ва ўзаро таъсир бобида ўзини тўла оқламайдиган тажриба бўлиб, эслатилган муносабат «воситачи»лар ташаббуси туфайли амалга ошади. Том маънодаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир жараёни эса қардошлик, яқин муносабатлар бор жойда кутилган ижобий натижаларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун совет адабиётшуносларининг илмий ишларида адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсирнинг тарихий пайдо бўлиш сабаблари, унинг моҳият ва характери, воқе бўлиш йўллари ва воситаларини аниқлашга жиддий эътибор қилинади¹⁰.

Зеро, ана шу муҳим муаммоларни ойдинлаштириш, икки халқ ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, ижтимоий-тарихий муносабатлар илдизини аниқлашнинггина эмас, балки адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемасининг маъзини, мазмунини очиш жалитини беради. Маълумки, адабий алоқа ва ўзаро таъсир тарихий категория бўлиб, унинг амал қилиши турли даврларда, турли адабиётларда турлича кечади. Бу борада олдиндан белгиланган қатъий принципга амал қилиш ижобий натижаларга олиб келмаслиги мумкин. Конкрет олинган адабиёт тараққиётининг маълум даврида кузатилган белги ва хусусиятларни бошқа адабиётлар ривожининг шу даври учун буткул хос деб бўлмайди. Тўғри, умумий қонуният ва белгиларда маълум даражада муштарак хусусиятларнинг учраши табиий. Шу билан бирга, ўша адабиётнинг ўзигагина хос бўлган си-

миллий адабиёт иккинчи бир адабиёт билан ҳамкорлик қилади. Қаран Адабиёт назарияси. 2-том. Тошкент, 1979, 67-бет.

⁷ Язык Л. Н. Толстого. Пособие по истории русского литературного языка. М., 1979, с. 199.

⁸ Белинский В. Г. Адабий орзулар. Адабий-танқидий мақолалар, Тошкент, 1977, 8-бет.

⁹ Қаранг: Ломидзе Г. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 61-бет.

¹⁰ Конрад Н. Запад и Восток, с. 310.

фат ва фазилатларнинг талайгина топилиши ҳам турган гап. Худди шундай гапни алоқага киришувчи адабиётларнинг умумий вазияти ҳақида ҳам айтиш жонзидир. Ҳамма вақт ҳам катта ижодий тажриба ва талантларга бой бўлган адабиёт, нисбатан кичик, талант ва адабий тажрибаси камроқ адабиётга таъсир ўтказиши керак деган ақидани маъқуллаш қийин. Таниқли адабиётшунос А. С. Бушмин ҳаққоний қайд этганидек, баъзан ҳар жиҳатдан имкониятлари баланд бўлган адабиёт ҳам айрим масалаларда, аниқроғи, ижодий маҳсул, тарихий тараққиёт, тўпланган адабий тажриба нуқтан назаридан ўзи билан рақобат қила олмайдиган адабиётга тан бериши, ундан ўрганиши мумкин. Чунки «ҳар бир миллатда ҳам алоҳида ажралиб турадиган белгилар, кучли тарафлар, ўз афзалликлари бўладики, у шулар билан умуминсоний оламни бойитишга ҳисса қўшади»¹¹.

Аслида сўз бораётган ана ўша конкрет олинган халқнинг табиати, психологияси, бадий сўз санъатидаги фақат ўзигагина хос, бошқаларда айнан шундай такрорланмас ўринлар ўзга адабиёт, унинг вакили диққатини жалб этади, адабий алоқа ва ўзаро таъсир учун ғоят қулай ситуация ҳозирлайди. Зотан, адабиётлараро ҳамкорлик ва ўзаро таъсирнинг вужудга келишида роль ўйнайдиган фактор ва принциплар масаласи кўпдан бери адабиётшуносларимиз эътиборини тртиб келади. Жумладан, И. Г. Неупокоевнинг таҳлил объекти бўлган проблемага доир ишларида адабиёт ва адибларни бир-бирига яқинлаштирадиган белгилар сифатида тарихий тақдирдаги яқинлик, тиллар монандлиги ёки ягона тил (бир неча давлат ва халқларнинг адабий тили), ғоявий-эстетик қарашлардаги муштараклик кабилар кўрсатилади¹². Таниқли совет адабиётшуноси Л. И. Тимофеев эса юқоридаги белгиларни инкор этмагани ҳолда алоқага киришувчи адабиётлар ўртасидаги тарихий оҳангдошлик, ижодий методдаги уйғунликни ҳам қўшади. Лоақал ана шу фазилатлар бўлган тақдирдагина икки адабиёт, унинг вакиллари ўзларида таъсир аломатларини ҳис қиладилар¹³. Аммо адабий алоқа ва ўзаро таъсирдан кутилган натижа турлича бўлиши мумкин. Ёхуд оддий тақлид даражасида қолиши,

ўрта савияда бўлиши ва ёхуд ундан ошиб кетиши ҳоллари ҳам содир бўлади.

Адабиётларнинг алоқага киришуви ҳақида гап кетганда, масаланинг синфий жамиятда ижтимоий муносабатлар билан боғлиқлигини ҳисобга олиш зарур. Негаки, масаланинг бу тарафи синфий жамиятда адабиёт ва санъатнинг синфий характери ҳақидаги ленинча таълимотга боғланади. В. И. Ленин синфий жамиятда маданиятнинг синфий моҳият касб этишини таъкидлар экан, «ҳар бир миллатда иккита миллат бор. Ҳар бир миллий маданиятда иккита миллий маданият бор»лигини уқтиради¹⁴. Бу нарса, ўз вақтида, адабий алоқа ва ўзаро таъсир жараёнида аниқ сезилади. Негаки, «бир-бирига душман бўлган адабий оқимлар бир-биридан жиддий нафратланади»¹⁵. Бундай вазиятда адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Адабиёт тарихи фактларида баъзан мустасно ҳолат, ҳодисалар ҳам кўзга чалиниб қолади. Яъни ғоявий қарама-қарши бўлган оқим вакиллари ўртасида ҳам баъзан адабий алоқа ва ўзаро таъсир аломатлари учрайди. Албатта, бундай белгилар прогрессив адабиётнинг ўз ғоявий душманига қўшилиши, тан бериши эмас. Чунки қабул қилинган формал белгилар замирида ўша анъанавий кураш, ғолиблик кайфияти ётади. Мана, биргина мисол. XIX аср сарой шоири Фазлийнинг

Гул юзунгда зулфунгни боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил...
Фазлиё, Умар Султон дарғаҳига йўл топсанг,
Қўзларингга турфогини сурмаи Сулаймон қил¹⁶

Ғазалига ўнлаб сарой шоирлари назира айтганлар, Фазлий бошлаб берган Умархонга формал пайравликни давом эттирганлар. Ўз даврида «шухрат» қозонган бу ғазалга Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳамза ва бошқа шоирлар ҳам жавоб айтганлар. Жумладан, Муқимий, ўша ғазалга жавобан «Ҳайрон қил», «Жавлон қил» радифли ғазалларини ёзди¹⁷. Муҳими шундаки, Муқимий Фазлий ғазали ташқи компонентларининг деярли барчасини сақлагани ҳолда, унинг ғоявий йўналишига принципиал ўзгаришлар киритди. Фазлийнинг ўзидан олинган қурол билан унга ва унинг маслакдошларига жиддий ғоявий зарба берди. Худди шундай кескин жавоб Ҳамза Ҳакимзода Нисийнинг шу радифли ғазалида янада бўртиброқ кўрилади.

¹¹ Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. Л., 1978, с. 62.

¹² Неупокоева И. Г. Проблемы взаимосвязей и взаимодействия литератур. В кн.: Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М., 1961, с. 23.

¹³ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. М., 1976, с. 406.

¹⁴ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 24-том, 149-бет.

¹⁵ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы, с. 406.

¹⁶ Ўзбек адабиёти. 3-том. Тошкент, 1959, 487-бет.

¹⁷ Муқимий. Асарлар. Тошкент, 1975, 118—121-бетлар.

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паринон қил.
Мактаб анжуман бўрил, унда фикр очиб гоҳи
Илму фан тиги бирлан жаҳл бағрини қон қил¹⁸.

Адабиётшунос А. Бушмин таъсир ўтказувчи ва таъсирланувчи адиблар ўртасидаги ҳамкорлик характерици ўша икки ижодкор ижтимоий позицияси, ғоявий-эстетик қарашлари, индивидуал хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ деб билади. Чиндан ҳам ўша эслатилган хусусиятларга қараб, адиблараро алоқа ва ўзаро таъсир ҳамжиҳатлик асосида давом этиши, қарама-қаршилиқлар билан кечиши, айрим ҳолларда қаттиқ ихтилофларга ҳам сабаб бўлиши мумкин¹⁹.

Юқорида келтирилган мисолларда биз бунн ёрқин кўрдик. Адабиётлар, адиблар ҳамкорлиги кўп жиҳатдан шу бадий сўз санъати намуналари яратилаётган, адиблар яшаётган давлатлар ўртасидаги муносабатлар билан изоҳланади. Таъсирланиш ва таъсир ўтказиш меъёри эса алоқага киришаётган халқлар маданиятининг тараққиёт даражаси, образли фикрлашидаги ўхшашлик ёки фарқлар, дунёқараш, этиқод, турмуш тарзи, халқнинг нафосати, диди каби элементларнинг савия ва сифатига узвий боғлиқдир²⁰. Шунингдек, ғоявий-сиёсий кураш, бадий ният, ғоявий-эстетик қарашлар, ҳаётий тажриба, тафаккур доираси, пишиқ бадий диднинг ҳам адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг амалга ошишида муносиб ўрни бор²¹. Мазкур белгилар алоқага киришувчи аксарият регионлардаги адабиётларда кўринадиган умумий фазилатлардир. Аммо айрим ҳолларда мазкур белгиларнинг барчаси тугал ҳолида ҳамма адабиётларда бирдай учрамайди ва уни талаб қилиш ҳам шарт эмас. Масалан, ўзбек ва тожик халқлари ҳамкорлигида барча алоқага киришувчи адабиётларда кузатиладиган умумий принциплар билан бир қаторда, фақат шу региондаги адабиётлар учун хос бўлган томонлар ҳам мавжуд. Бу энг аввало, Ўрта Осиё халқларининг қоришиқ ҳаёти билан изоҳланади. Шундай ҳулосани Шарқнинг славян халқлари (рус, украин, белорус) адабиёти ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида ҳам айтиш мумкин. Чунки ўзбек ва тожик халқлари сингари, руслар, украинлар, белоруслар ҳам неча юз йиллар давомида баҳамжиҳат тирикчилик ўтказиб келганлар. Шу боисдан бўлса

керак, бундай қардош халқлар бир-бирини таржимонсиз ҳам тушунадилар. Чунончи, форс-тожик адабиётининг йирик вакили Абдурахмон Жомий ўзбек тилида асар ёзмаган бўлса-да, лекин у қадимий ўзбек тилини яхши тушунган ва Алишер Навоий асарларининг биринчи ўқувчиси, маслаҳатгўйи, танқидчиси бўлган эди. XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган қатор шоиру адиблар шундай фазилат соҳиблари сифатида танилиб — икки тилни бирдай билиб, мазкур тилларнинг имконият ва нафосатидан унумли баҳраманд бўлганлар. Ёхуд Т. Г. Шевченконинг жаҳон арена-сига чиққан ижодкор бўлиб шаклланишида рус илмий-адабий муҳитининг роли ниҳоятда салмоқли. Шунинг учун ҳам Т. Г. Шевченко «Гайдамаклар» поэмасида русларни украин халқининг буюк халоскори, одил ва адолатли суд деб атаган эди²².

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги муштараклик, эрк-озодлик учун олиб борилган курашлар, бир неча миллатга мансуб халқларнинг қоришиқ ҳолда яшаши (хусусан, шарқий славян халқлари адабиёти регионидан рус, украин ва белорусларнинг) бу уч қондош халқнинг маданий муҳитида ҳам чуқур из қолдирган. Т. Г. Шевченконинг икки тилда — украин ва рус тилларида қалам тебратиши, Демьян Беднийнинг ҳам шу традицияга содиқ қолганлиги ғоят аҳамиятли фактлардир. Шунга ўхшаш адабий ҳодисаларни Кавказ халқлари адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, Арутюн Саядан — Саят Нова грузин, арман, озар фольклори ва ёзма адабиётининг донишманди эди. Унинг ижодида ана шу уч ижодий чашманинг нурли таъсири бор ва у асарларини шу уч тилда яратди²³.

Социалистик воқелик ўша асрий биродарлик мазмуни ва масшабини мисли кўрилмаган даражада кенгайтириб юборди. Эндиликда СССР да етмишдан ортиқ тилда яратилаётган адабиётларнинг алоқа қилиш географияси чегара билмайди. Улар кўп миллатли совет адабиёти, прогрессив жаҳон адабиётининг ютуқларидан таълим оладилар ва айни замонда ўзларининг нодир бадий яратмалари билан уларга таъсир ўтказадилар. Буниси ҳақиқат ва уни инкор қилиш реал ҳаёт фактларидан била-кўра туриб кўз юмиш билан баробар. Аммо бир-бирига тарихан ва географик ўрнашганлиги нуқтаи назаридан ўта яқин адабиётлар билан шундай сифатларга эга бўлмаган адабиётлар ўртасидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир муносабатларида талайгина фарқли белгилар борки, биз шуларни таъ-

¹⁸ Ҳамза. Икки томлик. 1-том, Тошкент, 1969, 197-бет.

¹⁹ Бушмин А. Преемственность в развитии литературы, с. 133.

²⁰ Конрад Н. И. Запад и Восток, с. 318.

²¹ Бушмин А. Ўша асар. 117-бет; Горбунова Е. Н. Перед лицом новой действительности. Л., 1978, с. 6.

²² Тарас Шевченко. Таланган асарлар. Икки томлик. 1-том, Тошкент, 1959, 77—78-бетлар.

²³ Налбандян В. С., Саринян С. Н., Агабабян С. Б. Армянская литература. М., 1976, с. 148.

кидламоқчимиз, холос. Хулоса шуки, «ўрганиш, таъсирла- ниш орқали ривожланиш ҳамда ривожланиш орқали таъ- сир кўрсатиш»²⁴ принципи содиқ қолиб иш кўраётган СССРдаги миллий адабиётларда умуминсоний, интернаци- онал ғояларнинг тобора чуқурлашиб бораётганлиги ғоят қувончлидир. Айрим муаллифлар адабиётлараро ҳамкор- ликнинг воқе бўлиш шарт-шароитларига кўра, шартли равишда иккига — адабий алоқанинг осон ва қийин кўри- нишларига ажратадилар²⁵. Бундай шартли ажратишнинг ўз изоҳлари бор, албатта. Географик ўрнашган жойи нуқ- тани назаридан яқин, тарихи, яшаш шароити, тили, урф- одати, эътиқоди бир-бирига монанд бўлган халқлар ўрта- сида, чиндан ҳам ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий муносабатларнинг йўлга қўйилиши тўсиқларсиз, бирмунча осонлик билан амалга ошади. Шундай заминда вужудга келган ҳамкорлик ва ўзаро таъсир миллий адабиётлар учун катта наф келтиради.

Адабиётлараро, уларнинг вакиллари ўртасида тажриба алмашув қувончли самараларга олиб келади. Масалан, неча юз йиллар давомида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқ- лари бир-бирига туташ территорияда яшаб, тирикчилик қилиб келади. Тожик, ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз халқ- лари тарихи, тақдири ва турмушидаги талайгина муштарак томонлар уларнинг баҳамжиҳат ҳаёти натижасидир. Уларнинг бадий сўз санъатидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммолари ҳам қадимийдир²⁶.

Ўтмишда бунёд этилган миф ва афсоналар, Тўмарис, Широқ, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги қаҳрамонлик эпослари Ўрта Осиё халқларининг муштарак оғзаки ижоди намуна- лари ҳисобланади²⁷. Худди шундай фикрни Ўрта Осиё халқларининг аждодалари томонидан бунёд қилинган ёзма ёдгорликлар ҳақида ҳам айтиш мумкин²⁸. Шуниси харак- терлики, Ўрта Осиё халқларининг бу қутлуг анъанаси аср- лар оша яшаб, ривожланиб, бойиб, мустаҳкамланиб келди. Тожик ва ўзбек халқларининг қардошлиги ҳақида жуда кўп қимматли қалб сўзлари баён этилган. «Бу икки халқ,— деб ёзади Ленин мукофоти лауреати, академик- шоир Фафур Ғулум «Муҳтарам биродарлар» помли мақо-

ласида,— қадимул айёмдан бери барча ҳаётӣ курашларда ҳамфикру ҳамкор бўлиб, қўли қўлга бериб, елкама-елка иш олиб борганлар. Агар гап дўстлик ҳақида борадиган бўлса, бу икки биродарни тугишган, эгизак дейишдан бош- қа сўзни ишлатиб бўлмайди. Қадим-қадимлардан бери шодлик ва хурсандлик маросимларида, азоб-уқубатларда бу икки халқ бир-бирига шерик бўлиб келди»²⁹. Меҳнат ва кураш, шодлик ва қайғу синовларида тобланган дўстлик адабий ҳаётга кўчди.

Форс-тожик ва ўзбек адабиётлари ўртасида шакллан- ган адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг куртаклари V аср- га, қадимий ёзма ёдгорликларга бориб тақалади³⁰. Сўнгги асрларда ёзма адабиётнинг мислсиз ривож билан боғлиқ тарзда бу икки адабиётнинг ҳамкорлиги ҳам чуқурроқ ил- диз отиб, тараққий қилди, кўлам ва формалари кенгайди. Форс-тожик адабиёти майдонида Абу Абдулла Рудакий, Шаҳиди Балхий, Абушукр Балхий, Дақиқий сингари шоир- ларнинг келиши билан боғлиқ тарзда бу адабиётнинг гул- лаш даври бошланди³¹. Фирдавсий қаламига мансуб «Шоҳнома»нинг яратилиши форс-тожик тилидаги адабиёт- нинг нуфузини янада баланд кўтарди. XII—XIV асрларда Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и яратилди, қасидачи- лик, ғазалнавислик шеърятнинг етакчи жанрларига айлан- ди. Эшик поэзияда ахлоқий-фалсафий йўналиш чуқурлаш- ди³². Саъдий Шерозий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўҷандий, Убайди Зоконий сингари ширин калом шоирларнинг ўйноқи ва равон лирикаси форс-тожик шеъ- рияти шухратини олис-олисларга таратди. Форс-тожик тилидаги адабиётнинг бундай улкан зафарлари ўзбек ижодкорларини беҳад қувонтирди, уларга ижобий таъсир кўрсатди. Жумладан, туркигўй Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида Фирдавсий «Шоҳнома»си қаҳра- монларини тилга олган³³. XIV—XV асрларга келиб туркий тилдаги адабиёт ҳам тез суръатлар билан ривожлана бош- лади. Натижада Рабғузӣ, Паҳлавон Маҳмуд, Бадр Чочӣ, Хоразмӣ, Яқинӣ, Юсуф Амирий, Қутб, Дурбек, Ҳайдар Хоразмӣ ва Мавлоно Лутфӣ сингари ўнлаб шоирлар ети- шиб чиқди ва улар ажойиб бадий асарлар яратиб қол-

²⁴ Шермухамедов С., Мирзаев С. Адабий дўстлигимиз са- хифалари. Тошкент, 1975, 63-бет.

²⁵ Адабиёт назарияси. 2-том. Тошкент, 1979, 64-бет.

²⁶ Брагинский И. С. К изучению таджикско-узбекских литера- турных взаимосвязей. В кн.: Исследования по таджикской культуре. М., 1977, с. 150.

²⁷ Қаранг: Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, 40—66-бетлар.

²⁸ Ўша асар, 66—78-бетлар.

²⁹ Фафур Ғулум. Адабий-танқидий мақолалар. 2-том. Тошкент, 1966, 136-бет.

³⁰ Брагинский И. С. Ўша асар, 151-бет.

³¹ Бертельс Е. Э. Избранные труды. История персидско-тад- жикской литературы. М., 1960, с. 109.

³² Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV. Қисми якум. Ду- шанбе, 1976, сах. 277.

³³ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1971, 14-бет.

дирдилар. Ўзбек адабиётининг қизғин тараққийси билан боғли равишда адабий алоқа ва ўзаро таъсир саҳифалари тўлишди. XV асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари таржимачилик, назира айтиш, зуллисонайлик каби ранг-баранг формаларда давом этди³⁴.

Маълумки, табиатда бўлганидек, адабий жараёнда ҳам диалектик тараққиёт қонунияти амал қилади. Адабиёт олами учун ҳам қотиб қолган, ҳаракат қилмайдиган, ўзгаришларга дуч келмайдиган нарсанинг бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, эстетик қарашлар, дид ва идеал ҳам ўзгарувчан. Жамият тараққиётининг алоҳида олинган босқичида илғор ҳисобланган қарашлар тарихий босқичнинг бошқа даври учун ўз аҳамиятини йўқотиши, ўрнини янада илғорроқ ақида ва тушунчаларга бўшатиб бериши табиий бир ҳолдир. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярми адабиёти учун марказлашган феодал давлати ва унинг бошида одил шоҳнинг бўлиши ғояси ғоят илғор фикр эди. XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX аср бошлари учун ўша илғор қараш ўз аҳамиятини йўқотди. Жамиятда, тарихий шароитда юз берган принципнал ўзгаришлар заминидан ижтимоий-сиёсий онг тараққий қилди. Бу янгилик адабиётда ўз изини қолдирди. Шоирлар «замонада инқилоб (ўзгариш)» бўлиши, зулм ва зўрлик булутларининг ўткинчи нарса эканлигига ишонч руҳи билан яшадилар. Худди шундай гапни адабий-бадий терминлар ҳақида ҳам айтиш жоиздир.

«Тарихнинг ҳар бир этапи такрорланмасдир, — деб ёзди таниқли совет адабиётшуноси Г. Л. Абрамович. — Тарихнинг маълум бир этапида одамларда пайдо бўлган фикр ва ҳиссиёт, бошқа бир даврда айнан ўшандай, ўша мазмун ва формада ҳеч қачон қайтарилмайди. Бу худди одам учун болалик, ўсмирлик ва ёшликни қайтариш мумкин бўлмаганидай бир ҳодисадир»³⁵. Модомики шундай экан, адабий алоқа ва ўзаро таъсирга тегишли тушунчаларни ифодаловчи терминларга ижодий ёндашиш, уларни қайта номлаш, шарҳлаш, тузатиш ва таҳрир қилиб бориш диалектик тараққиёт тақозосидир. Ана шу ақидадан келиб чиқиб, миллий адабиётлар ўртасидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг амал қилиш моҳиятига кўра, «осон», «қийин» ва «китобий» тарзида эмас, балки «бевосита» ва

³⁴ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963, с. 84—112; Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Тошкент, 1965.

³⁵ Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение. М., 1975, с. 208.

«билвосита» тарзда юритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Чунки айни атамалар адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг пайдо бўлиш характерини аниқ кўрсата олади.

Юқорида таъкид қилинганидай, территориал яқинлик, адабий-эстетик қарашлардаги муштараклик, тарихи ва тақдири, шунингдек, замондош ижодкорлар бевосита адабий алоқага кириша оладилар. Ана шундай имкониятга эга бўлмаган адабиётлар эса билвосита, қайсидир адабиёт ёки ижодкорнинг аралашуви туфайли алоқага киришади.

Адабий жараёнда «табиийки, ўзаро таъсирнинг ранг-баранг формалари соф кимёвий моддалар ҳолида учрамайди, шунингдек, бу формалар бир-бирларидан ўтиб бўлмас чегаралар билан ҳам ажратилган эмас»³⁶. Бу фикрга қўшилмасдан илож йўқ. Чунки ҳар бир дифференциацияда маълум даражада нисбийлик бор. Адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсирнинг иккига ажратилишида ҳам ўша нисбийлик ёрқин кўзга ташланади. Масалан, бир-бирига қўшни, таниш, яқинлик аломатлари бўлган халқлар шундай хусусияти бўлмаган халқларга нисбатан, ўзаро тезроқ ва осонроқ, гўё «воситачи»сиз алоқага киришади³⁷. Лекин ўша бевосита алоқа ва таъсир масалаларига ҳам жиддийроқ қарайдиган бўлсак, ўша ерда ҳам ўзга тилни биладиганлар қўшни тилини билмайдиганлар учун воситачи функциясини бажарадилар. Бироқ бевосита алоқа ва ўзаро таъсирдаги «воситачи», билвосита ҳамкорликдаги «воситачи»дан айни пайтда маълум хусусиятларига кўра фарқ қилади. Биринчи ҳолатда бевосита оригиналдан ўзбек тилига ўғирилса, иккинчисида эса, конкрет олинган асарнинг ўзбек китобхонига ётишида икки «воситачи»нинг хизмати сингади.

Мана, бир мисол. «Шоҳнома»ни таржимонлар бевосита оригиналдан ўзбекчалаштирдилар. Пауль Куусбергнинг «Андрес фожиаси» романи ҳақида эса бу гапни айтиб бўлмайди. Чунки Пауль Куусбергнинг бу романи бевосита оригиналдан ўзбек тилига ўғирилган эмас. Роман дастлаб рус тилига, сўнгра эса таржимон М. Мирзоидов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган³⁸. Кўринадики, СССР — қардошлик оиласидаги тенг ҳуқуқли бу икки адабиётни бир-бирига таништиришда, улар ўртасидаги дўстлик робиталарини тиклашда, адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг

³⁶ Горбунова Е. Н. Перед лицом новой действительности, с. 18.

³⁷ Қаранг: Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972, с. 315, 348—349.

³⁸ Пауль Куусберг. Происшествие с Андресом Лапетеусом. М., 1965; П. Куусберг. Андрес фожиаси. Тошкент, 1979.

йўлга қўйилишида буюк В. И. Ленин тили — рус тили катта, шарофатли миссияни ўтамоқда.

Демак, икки нотаниш тиллар ва дилларни боғлаш яқинлаштириш, қардошлик даврасига қўшишда учинчи тил (рус тили) ва таржимонлар «воситачи»лик функциясини ўташмоқда. Бундай адабий ҳодиса фақат ўзбек адабиётигагина дахлдор бўлмай, балки кўп миллатли совет адабиётининг таркибий қисми ҳисобланган барча миллий адабиётлар учун ҳам хос хусусиятдир. Айни пайтда миллий адабиётлар энг яхши дурдоналарининг Иттифоқ ва жаҳон масштабига, шунингдек, жаҳон прогрессив адабиётини нодир намуналарининг СССРдаги миллий халқлар хонадонига кириб боришида ҳам дўстлик ва биродарлик тили — рус тили қудратли восита бўлиб хизмат қилмоқда³⁹. Равшан бўлаётирки, икки ҳолатда иштирок этаётган воситачилар ўртасида бажариши лозим бўлган вазифануқтаи назаридан, маълум даражада монанд ва тафовутли лаҳзалар кўзга ташланади. Ана шу ҳодисанинг ўзиёқ адабий алоқа ва ўзаро таъсир билан боғли бўлган терминларнинг қоришиқ ҳолда амал қилиши, улар ўртасида қатъий деворнинг йўқлиги ва маълум даражада нисбийлик аломатлари борлигидан далолат беради.

Масаланинг тожик ва ўзбек адабиётларига алоқадор томонларига қайтадиган бўлсак, айтиш керакки, бу икки адабиётнинг тарихий тараққиёти жараёнида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг бевосита кўриниши амал қилиб келди. XV асрнинг иккинчи ярми эса форс-тожик ва ўзбек тилларидаги адабиётларнинг янада яқинлашувида алоҳида саҳифани ташкил этади. Жомий ва Навоийларнинг инсоний ва ижодий ҳамкорликлари «ўзига хос тароват ва латофатга эга бўлиб, XV асрнинг бу икки буюк сиймоси икки куёш каби назм осмонини чароғон қилди»⁴⁰, қавму қариндошлик адабий алоқаларимиз саҳифаси мазмунига мазмун қўшди. Адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг формалари юқорида эслатилганлар билан хотима топмайди. Бадий ижоднинг ўзи сингари адабиёт ва адиблараро муомала-муносабат проблемаси мураккаб, хилма-хил фор-

маларда кечувчи жараёндир. Шунинг учун мазкур мавзу адабиётшунослар диққатини тортиб келади, ранг-баранг классификация ва таклифлар ўртага ташланади.

Таниқли олима Е. Горбунова адабий алоқанинг моҳият мазмунига қараб юзаки, ўткинчи, туб ва узоқ муддат давом этувчи ҳамкорлик тарзида группалаштиради. Адабий алоқанинг табиатидан келиб чиқиб, адабий таъсирни ҳам группаларга ажратади. Унинг фикрича, ўзаро таъсир тўғрисида-тўғри ёхуд бошқа йўллар билан, бир тарафлама ёки тарафайн, самарали ёки ҳалокатли каби кўринишларда амал қилади⁴¹. Н. И. Конраднинг тадқиқотларида бир адабиёт намуналарининг бошқа адабиёт дунёсига ўз қиёфасида кириб бориши ёки бу ишнинг таржима орқали амалга ошиши таъкидланади⁴². Яна бир қатор ишларда ўзаро таъсирнинг аксарият ҳолатларда: эргашиш, тақлид қилиш (подражание), ўрганиш, ўзлаштириш (заимствование) формасида кўриниши эслатилади⁴³. А. Бушмин ўз классификациясида анча конкретлиликка эришади. Унингча, адабиётлараро ўзаро таъсир фалсафий-эстетик, гоёвий-ахлоқий, кўтарилган проблема ёки мавзулар нуқтаи назаридан шаклий-стилистик ёхуд кўп қиррали бўлиши мумкин⁴⁴. Шундай мазмундаги концепциялар яна кўплаб учрайди. Аммо уларнинг ҳеч қайсисини ҳам тугал, тўла-тўқис, адабий алоқа ва ўзаро таъсир жараёнининг ҳамма аспекта-рини мукамал қамраб олувчи классификациялар деб бўлмайди. Чунки «конкрет олинган ситуация ўзининг янги вариантларини ўртага қўяди»⁴⁵. Бир регионда кузатилган адабий ҳодиса бошқасида, айнан шу таразда, кўриниш ва формада такрорланмаслиги табиий. Масаланинг бу томони ҳам мавжуд рўйхатлар доирасидан чиқиш учун йўл очади. Лекин айтилганлар юқорида эслаб ўтилган классификацияларни батамом инкор этмайди. Негаки, ўша белгиларнинг аксарияти барча адабиётлар учун (конкрет олинган адабиётнинг қайси регионга қарашли эканлигидан қатъи назар) муштарак хусусиятлар саналади. Масалани ўртага қўйилган мулоҳазалар нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ўша муштарак белгилар XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек ҳамда форс-тожик тилларидаги адабиётлар, адиблар ҳамкорлиги, ўзаро таъсири тарихи учун

³⁹ Тўғри, сўнгги йилларда айрим региондаги ва жаҳон адабиётининг баъзи намуналарини (бу гап бивосита таъсир орқали боғланувчи миллий адабиётларга тегишли) оригиналдан таржима қилиш тажрибаси ҳам синаб кўрилямоқда. Аммо бу соҳада қўлга киритилган натижалар бармоқ билан санарли даражададир. Айни вазифани шараф билан удалай оладиган, даврнинг шиддаткор талабига хозиржавоблик қила оладиган юқори квалификацияли таржимонларни ҳам етарли деб бўлмайди. Модомики шундай экан, рус тили ўзининг интернационал миссиясини давом эттира беради.

⁴⁰ Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 2-том, 184-бет.

⁴¹ Горбунова Е. Перед лицом новой действительности, с. 9—10.

⁴² Конрад Н. И. Запад и Восток, с. 339.

⁴³ И. Г. Неупокоева, Н. И. Кравцов, А. Р. Волков, Л. С. Кишкин сингари таниқли адабиётшуносларнинг юқорида қайд этилган ишлари кўзда тутилади.

⁴⁴ Бушмин А. Преемственность в развитии литературы, с. 133.

⁴⁵ Бушмин А. Ўша асар, 132-бет.

ҳам мутлақо бегона эмас. Уларнинг анчаси тадқиқот объекти бўлган давр учун тегишли белгилар ҳисобланади. Ани таъкид ўзбек ва форс-тожик тилларидаги адабиётлар аро алоқа ва адабий таъсир жараёнида талайгина ўзгариш хос фазилатлар борлигини ҳам инкор этмайди.

Маълумки, Шарқ халқлари бадий сўз санъати тарихи ўзигагина хос бўлган ва шу адабиётларни яратувчи халқларнинг ижтимоий-сиёсий, тарихий-фалсафий, ахлоқий-эстетик қарашлари, бадий фикрлаш манераси, турмуш тарзи, яшаш маданияти, илм-фан равнақи билан узвий боғлиқ традицияларига эга. Айтилган омилларни мазкур адабиётларнинг ғоявий-эстетик мотивлари, руҳий олам, жанрлари, ижтимоий идеали, бадий тасвир арсенали, образлар дунёси, буларнинг мужассами бўлмиш — миллий ўзига хослиги ташкил этади. Худди шундай миллий ўзгариш хос аломатларни, биз бу региондаги адабиётлар, адиблар аро алоқа ва ўзаро таъсир бобида ҳам ёрқин кўрама Тўғрироғи, қаламга олинаётган проблеманинг анчагини қирралари Шарқ адабиётининг Е. Э. Бертельс, С. Айни, Ойбек, М. Шайхзода, В. И. Зоҳидов, А. М. Мирзоев, Х. Орасли, Б. Қорриев⁴⁶, В. Абдуллаев, Э. Р. Рустамов, А. Ҳ. Ҳайитметов, Б. Н. Валихўжаев, С. Эркинов, Э. Ш. Абдиев, А. Афсаҳзод, Г. Ю. Алиев⁴⁷ сингари тадқиқотчилар қаламига мансуб ишларда оидинлаштирилган, баъзи формалари кўрсатилган. Уша тадқиқотларга суяниб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги форс-тожик ҳамда ўзбек тилларидаги адабиётлар аро адабий алоқа ҳамда ўзаро таъсир «жанр»ларини қуйидагича классификация қилиш мумкин.

Тазкиралар. XV асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилган тазкираларда ўзбек ҳамда форс-тожик тилларида ёхурулик икки тилда бирдай ижод этган шоирлар хусусида мулоҳаза юритилади, уларнинг асарларидан парчалар келтирилади. Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Давлатшо Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарлари бу соҳада ибрат маънаби бўлиб хизмат қилади⁴⁸.

⁴⁶ Ҳамид Орасли. Навоий ва озарбайжон адабиёти. — «Ўзбек адабиёти», 1968, 3-сон, 43—45-бетлар; Қорриев Б. А. Навоий туркман адабиёти. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 3-сон, 39—42-бетлар.

⁴⁷ Алиев Г. Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. М., 1960; Его же. «Пятёрница» Амира Хусрау Дихлави и международные литературные связи в XIV—XVI вв. В кн.: Литература Индии. Статьи и сообщения. М., 1973, с. 33—35.

⁴⁸ Маълумки, XV асрнинг II ярмида Хуросон давлатида, хусусан унинг маркази ҳисобланган Ҳирот шаҳрида катта илмий-адабий марказ вужудга келди. Шундай марказлардан бири сифатида Мовароуннаҳрнинг пойтахти бўлмиш Самарқанд шаҳри шуҳрат қозонди. Мазкур

Тарихий асарлар. Мирхонднинг «Равзатус-сафо», Муиниддин Исфаҳорийнинг «Равзатул-жаннат-фи-авсофи-маданиятул-Ҳирот», Хондамирнинг «Хулосатул-ахбор», «Ҳабибус-сияр», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» каби асарлари.

Мемуарлар. Бобирнинг «Бобирнома», Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарлари.

Маноқиб ҳолатлар ёки мемуар характердаги бадий асарлар. Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ», Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳамсатул-мутаҳаййирин», Абдулғафур Лорийнинг «Такмили ҳавошия» «Нафаҳотул-унс» ёки «Шарҳи ҳоли Мавлоно Жомий» каби асарлари.

Илмий асарлар. Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-дугатайн», Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеус-саное», Сайфий Бухорийнинг «Рисолаи аруз», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеул-афкор-фи-саное-ул-ашъор», Бобирнинг «Аруз рисоласи» сингари асарлари.

Муншаот ва баёзлар. Абдурахмон Жомийнинг «Мажмуаи мурсалот», Алишер Навоийнинг «Муншаоти туркий», «Муншаоти форсий», Фахрий Ҳиротийнинг «Радоифул-ашъор», Сайфий Бухорийнинг «Радоифул-ашъор» асари ва бошқалар.

Бадий асарлар. Абдурахмон Жомийнинг «Ҳафт авра»⁴⁹, Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳазойинул-маоний», «Девони Фоний», Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» асари ва бошқалар.

Таржима адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг энг фаол, энг оммалашган ва энг маҳсулдор формасидир. «Таржима дўстлик илмидир, таржима узоқни яқин қилади, таржима узгани биродар, танишни қадрдон, дўстни қариндош қилади»⁵⁰. Айни пайтда, таржима — санъат. Санъатнинг оддий урларидан эмас. Таржима сеҳргарлик санъатидир⁵¹. Таржима ижод аҳли учун дарсхонаси кенг бўлган «адабий таҳсил, маҳорат мактабидир»⁵¹. Шунинг учун жаҳон адабиёти тарихида, унинг бойиши, янги-янги асарлар эвазига

тарқаларда ўнлаб ажойиб бадий, илмий, тарихий, биографик асарлар тайёндига келди. Бу асарларда давр адабий ҳаёти, унинг адабий-танқидий қарашлари ўз ифодасини топди. Ушбу асарларнинг яна бир қиммати фазилати сифатида уларда ҳар икки адабиёт вакиллариининг ҳаёти ва ижодига доир ноёб фикрларнинг жамғарилганлиги, уларнинг адабий меросидан намуналар киритилганлигини кўрсатиш мумкин.

⁴⁹ Шермухамедов С. Адабий алоқалар ва халқлар дўстлигининг қудратли воситаси. — Таржима санъати. Тошкент, 1973, 16-бет.

⁵⁰ Уша асар, 7-бет.

⁵¹ Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. Тошкент, 1979, 28-бет.

мазмундор бўлишида таржима ва таржимонларнинг улуши бениҳоя салмоқли.

Кўнгиллар аро кўприк⁵² вазифасини ўтаётган таржима — адабий алоқа ва ўзаро таъсир тарихида ҳам нурли саҳифаларни ташкил этади. Неча юз йиллар давомида таржима туфайли бир адабиётда пайдо бўлган асар жаҳон кезади, миллион-миллион қалбларга шавқу сурур, эстетик завқ бағишлайди, маънавий озик беради, ажойиб ва оригинал асарларнинг бунёдга келишида ижобий ҳисса қўшади. Ҳофиз ва Саъдий, Жомий ва Навоий шеърлари билан Ғарбни, Шекспир ва Балзак, Данте ва Гётенинг мўъжизакор асарлари билан Шарқ китобхонларини ҳам ошно этган, улар қалбида жунбиш уйғотган, бадий сўз санъатининг қудрат ва қувватини намойиш этган ҳам ан ўша таржимадир.

Жаҳоннинг аксарият адабиётларида бўлгани каби, ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихида ҳам таржима адабиёти ҳал қилувчи роль ўйнайди. XIV—XV асрлардаёқ форс-тожик тилида яратилган энг яхши асарлардан ўзбек китобхонларини баҳраманд этиш ҳаракати бошланган эди. Натижада, Қутб Хоразмий Низомий Ганжвийнинг «Хисрав ва Ширин», Ҳайдар Хоразмий шу буюк сўз санъаткорининг «Махзанул-асрор» поэмасини ўзбек тилига эркин таржима қилишди. Сайфи Саройи эса Саъдийнинг «Гулистон»ини ўзбекчалаштириш билан бу борадаги муваффақиятларни кучайтирди, тўлдирди.

Айтиш керакки, форс-тожик тили маълум даврларда ўзбек адабиёти учун воситачи функциясини ҳам адо этди. Араб, ҳинд ва бошқа халқларнинг адабиётидан қилинган таржималар ўзбек китобхонига, тил билмайдиган зиёлиларга форс-тожик тили орқали маълум бўлди⁵³. XV асрнинг иккинчи ярмида ҳам таржима адабиёти соҳасида бирмунча ишлар қилинди. Алишер Навоий таржимага қўруриш билан, биринчидан, ўз ижодий уфқ ва имкониятларини кенгайтирган бўлса, иккинчидан, Сайфи Саройи, Қутб Хоразмий ҳамда Ҳайдар Хоразмийлар томонидан бошланган қутлуғ анъанани давом эттирди. У Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс», «Чиҳил ҳадис» сингари асарларини янги гоё ва мазмун, беҳисоб янги материаллар билан бойитилган ҳолда ўзбекчалаштирди, туркигўйларни бу баҳо хазинадан хабардор қилди. XV асрнинг иккинчи ярмига қадар пайдо бўлган таржима асарлари тарихига

зар соладиган бўлсак, маълум адабий фактлар бу борадаги фаолиятнинг, асосан, бир тарафлама давом қилганлигини кўрсатади. Ҳатто XV асрнинг биринчи ярми адабиёти хусусида ҳам ана шу гапни айтиш мумкин. XV асрнинг иккинчи ярмига келиб эса ўзбек тилидаги адабиётнинг мислсиз тараққиёти, хусусан, улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг ўлмас асарлари таржимачилик бобида ҳукмрон бўлиб келган манзарани бирмунча ўзгартирди. Форс-тожик тилидаги адабиёт вакиллариининг ўзбек тилидаги бадий сўз санъати обидаларига бўлган иштиёқини оширди⁵⁴. XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Алишер Навоий, Амир Шайхим Сухайлий асарларига эътибор кучайди, жавобиялар айтиш анъанаси бошланди⁵⁵. XVI асрнинг биринчи чорагидан бошлаб эса ўзбек тилидаги адабиёт намуналаридан турк (ўзбек) тилини билмайдиган форсигўйларни баҳраманд қилиш йўлида анчагина хайрли ишлар бажарилди. Фақатгина 1522—23 йилларда Алишер Навоий «Мажолисун-нафос» асарининг Фаҳрий Ҳиротий ва Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвинийлар томонидан форс тилига ўгирилиши, орадан сал ўтмай, Заҳириддин Муҳаммад Бобир «Бобирнома»сининг шу тилга таржима қилиниши гоёят муҳим фактдир. Айни шу фактлар форс-тожик ҳамда ўзбек адабий алоқалари тарихида, аниқроғи, таржимачилик соҳасида бурилиш нуқтаси бўлди.

Зуллisonайнлик — Урта Осиёнинг туркигўй ва форсигўй аҳолиси учун янги воқеа эмас⁵⁶. Унинг пайдо бўлиш куртаклари узоқ тарихдан бошланди. Зуллisonайнлик ва унинг пайдо бўлиш факторлари ҳақида мулоҳаза юритган таниқли совет адиби Чингиз Айтматов гоёят эътиборли фикрларни ўртага ташлайди. «Бир-бирига яқин соҳалар қовушган жойда,— деб ёзади Ч. Айтматов танқидчи В. Левченко билан қилган суҳбатда,— жуда қизиқ ҳодисалар рўй беради. Икки маданият қовушган жойда зуллisonайн ёзувчилар пайдо бўладилар, улар икки тилни бирдай эгаллагани ҳолда икки тилда ижод қиладилар»⁵⁷. Дарҳақиқат, рус ва қирғиз адабиётлари ирмоғининг ягона оқимга бирлашуви — Чингиз Айтматовдай рус ва қирғиз тилларида асарлар яратувчи буюк истеъдод соҳибини, зуллisonайн сўз санъаткорини тарбиялаб вояга етказди. Чингиз Айтматов ўзининг шу проблемага доир фикрини давом эттирар экан, икки халқ маданиятидан таълим олиш

⁵² Ўша асар, 26-бет.

⁵³ Камылов Н. Художественное мастерство поэта-переводчика Мухаммадризо Огахи. АҚД. Ташкент, 1970, с. 22.

⁵⁴ Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века, с. 95.

⁵⁵ Мирзоев А. М. Биноӣ. Сталинобод, 1956, саҳ. 40.

⁵⁶ Рустамов Э. Ўша асар, 91-бет.

⁵⁷ «Вопросы литературы», 1976, № 6, с. 162.

баъзан кутилмаган ва эътиборга сазовор адабий ҳодисаларнинг — миллий адабиёт вакиллариининг фақат рус тилида ёзиши каби ҳолатнинг туғилишига сабаб бўлишини ҳам қайд этади. Адиб айтган ҳулосаси тасдиғи учун қозоқ шоири Олжас Сулаймонов ижодини мисол сифатида кўрсатади. «Тўғри,— таъкидлайди Ч. Айтматов ўша суҳбатда,— агар Олжас Сулаймонов фақат рус тилида ёзмасдан қозоқ адабий тилида ҳам ижод қилса, бу янада қизиқ ва диққатга молик воқеа бўларди»⁵⁸. Ленин мукофоти лауреати Чингиз Айтматовнинг бу олижаноб этюдлари улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг XV асрнинг иккинчи ярмида зуллисонайлик қобилиятига эга бўлган шоирлар ҳақида айтган мана бу фикрларини эслатади. «Ва агар қала тил билла айтур қобилиятлари бўлса,— ёзади Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида,— ўз тиллари билла кўпроқ айтсалар эрди... ва агар муболага қилсалар иккала тил билла тенг айтсалар эрди»⁵⁹. Бундай ноёб қарашлар ўз миллий заминида юксак инсоний ва интернационал ғояларни қоришиқ ҳолда давом эттира олган, ўзлигини унутмай, ўзгалар дардига шерик бўлган, уларнинг бахти учун курашган буюк истеъдод соҳибларидангина чиқади. Алишер Навоий ва Чингиз Айтматовлар эса шубҳасиз, ўшандай камёб бахтга муяссар бўлган етук сўз санъаткорларидирлар.

Дастлаб тожику ўзбек адабиётларининг бу борадаги ҳамкорлиги икки тил сўзлари қоришмасидан иборат — ширу шакар сатрлар битишдан бошланди. Сўнгра мулама яратиш анъанаси, унинг такомили сифатида турк-ўзбек форс-тожик тилларида асарлар яратишдан иборат зуллисонайлик тугилди ва XV асрда, хусусан, унинг иккинчи ярмида ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилди.

Дарҳақиқат, бу даврга келиб ўнлаб табъ соҳиблари ўз асарларини форс-тожик ҳамда ўзбек тилларида ёздилар. Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти зуллисонайлик бобида ҳам ибрат намунаси бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ўзининг ўзбек тилидаги асарлари билан турк-ўзбек адабиётини юксак поғонага кўтарди, нуфузини оширди. Шунингдек, у форс-тожик тилида ҳам қалам тебратди, «Девони Фоний»ни тартиб берди. Шайхим Сухайлий, Мавлоно Осафий, Мавлоно Шавқий, Муҳаммад Солиҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Давлатшоҳ Самарқандий, Камолiddин Биноий, Восифий сингари шоирлар Алишер Навоий бошлаган зуллисонайлик анъанасини да

вом эттирдилар. Шу фазилят соҳиби бўлган яна ўнлаб ижодкорлар хусусида ўша даврда яратилган тазкира, тарихий, илмий, бадий, мемуар асарларда муҳим ва қизиқарли маълумотлар ўртага ташланади.

Татаббу — Шарқ халқлари адабиётида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг кенг тарқалган формаларидан бири. Татаббу қаторига «жавоб», «муқобала», «тақлид», «назира», «истиқбол», «тазмин», «тахмис» сингари терминларни ҳам қўшиш мумкин. Чунки булар ҳам Шарқ халқлари адабиётлари ўртасида асрлар давомида амал қилиб келган адабий ҳамкорлик, ўзаро таъсир, устозу шогирдликни ифодаловчи формалар — жанрлар ҳисобланади. Мазкур терминлар ўртасида маълум даражада яқинлик, муштараклик аломатлари мавжуд. Ёхуд уларнинг барчаси ҳам бир адабиёт маълум бир ижодкорининг ўзга адабиёт, унинг таниқли арбобига таъсир ўтказиши, унинг ижод сабоқларидан таълим олиши, традицияларини ижодий давом эттириши заминида ўз сўзини айтишга интилишини билдиради.

Айни ҳодиса конкрет олинган адабиётнинг ўзида ҳам (ички) содир бўлиши мумкин. Масалан, Алишер Навоийдан кейин ўтган барча ижодкорлар унинг мактабидан таълим олганлар, таъсирланганлар ва улуг ўзбек шоирини ўзларига устоз деб билганлар. Шу маънода, ушбу терминлар мазмунида маълум даражада умумийлик кўзга ташланади. Ўз навбатида, бу терминларнинг изоҳ ва талқинида талайгина фарқлар ҳам йўқ эмас. Проф. А. А. Стариков ҳаққоний қайд қилганидек, уларнинг барчасига умумлаштирилган ҳолда пайравлик, издошлик ёхуд назира штампасини босиш ярамайди⁶⁰. Аксинча, ҳар бир адабий ҳодисани ўз номи билан аташ ва баҳолаш зарур. Бунинг учун эса таъсирланувчи ижодкорнинг таъсир ўтказувчи сўз санъакорининг «қанақа асарига қай даражада муносабатда бўлганлиги ва нимага эришган»лигини эътиборга олиш, амалга оширилган ишнинг натижасига қараб фикр юритиш лозим⁶¹. Алишер Навоийнинг юқоридаги мулоҳазалари ана шу хусусиятга моликлиги билан қимматлидир. Модомики, ўтмишда яратилган адабиётшунослик асарларида мазкур терминлар ўз ўрнида ишлатилган экан, бугун ҳам ўша талаблар доирасида фикр юритмоқ

⁵⁸ Ўша журнал, 163-бет.

⁵⁹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, 118-бет.

⁶⁰ Стариков А. А. К вопросу о традиции эпический «Пятерницы» в литературе восточного Средневековья (Низами — Хосров Дехлеви и их подражатели). В кн.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М., 1961, с. 58.

⁶¹ Аристотель. Поэтика или об искусстве поэзии. Ташкент, 1957, с. 40.

даркор. Бунинг учун эса араб тилидан олинган бу сўзларнинг луғавий маъноси, адабий термин сифатидаги функцияси ҳисобга олинмоғи лозим.

Тазмин ва тахмис — ўзбек-форс-тожик адабий алоқаларининг қадимий кўринишларидан ҳисобланади. Бу икки терминнинг бадий ижодда амал қилишида монандлик шунингдек, фарқли томонлар бор. Тазмин ва тахмисдаги умумийлик (шартли маънода) «бировнинг маълум бир шеърининг айрим мисраларини ўз шеъри ичига киритиши»да кўринади⁶². Дарҳақиқат, ҳар икки адабий ҳодисанинг ҳам амал қилишида парча кўчириш асос вазифасини ўтайди. Шунингдек, ўша парчани танлаш, ундаги фикрларни ривожлантириш, бадият бобида беллашишга уриниш — традицияни давом эттириш, адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемасига келиб уланади. Тазминда ҳам, тахмисда ҳам ўзга асардан олинган парчалар танланади. Аммо ўша парчаларнинг ҳажми бу икки адабий ҳодисада бир хил бўлмайди. Тазмин йўли билан яратиладиган асарлар таркибидаги кўчирмалар бир неча сўз, мисра ёхуд байтдан иборат бўлиши мумкин. Тахмисда эса бу миқдор муҳаммас боғланаётган газалнинг байтлар миқдорига узвий боғлиқдир. Масалан, Алишер Навоийнинг «Келмади» радифли газали етти байтдан иборат. Унга боғланадиган тўла тахмис ҳам етти бандли бўлиб, унинг ҳар бандида Алишер Навоийнинг бир байти киритилади. Аксарият тахмислар учун бу принцип етакчидир.

Тахмис сингари тазмин ҳам айрим ҳолларда бир қаламкашнинг ўз ижодиёти мисолида амал қилиши мумкин. Яъни ижодкор ўз газалига ўзи тахмис боғлайди. Жумладан, Алишер Навоий ўзининг «Қошки» радифли газалига ўзи тахмис боғлаган. Тазминда ҳам шундай ҳолатлар бўлиб туриши мумкин. Масалан, Атоуллоҳ Ҳусайний Анварий ижодидан ўз-ўзига тазмин қилиш ҳодисасига мисол келтиради⁶³. Тахмисда шеърнинг формал элементлари — қофия, радиф, вазн, ўзга шоирнинг услубий жиловларини сақлаш кабиларга аксарият ҳолларда деярли тўла риоя қилинади. Аммо таъсирланаётган ижодкор ҳам ўз гапини айтишга, шахсий маҳоратини кўрсатишга интилади. Демак, кўр-кўрона тақлиддан сақланади. Традицион шеърини асосдан фойдалангани ҳолда таъсирланувчи шоир ўз новаторлигини кўрсатишга эришади. Бундай ҳолларда адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг бошқа жанрлари синга-

ри тазмин ва тахмис қилиш қизғин ижодий мусобақа тусини олади. Ёки ижодий мусобақа майдонига кирган ижодкорнинг истеъдод ва маҳорати ўлчовини ана ўша беллашувда кўрсатган собитқадамлиги белгилайди. Шеърини баҳсда ўзини кўрсата олмаган, айтилган гапларни қайта такрорлаш билан чекланган қаламкашлар, қуруқ тақлидчиликдан иборат асарлар эса бадият муҳиблари қалбидан жой ололмай қолади.

Иқтибос луғатлардаги талқини ва бадий ижод тажрибасидаги хусусиятларига кўра тазмин санъатига жуда яқин туради. Ҳар иккала адабий ҳодисада ҳам ниманидир кўчирма келтириш ҳолатлари учрайди. Шундан бўлса керак, бу икки терминнинг баъзи луғатлардаги изоҳи бир-бирига монанд. Бироқ айрим филологик луғатлар ва илмий асарларда иқтибоснинг ўзига хос белгилари кўрсатилади. Бу жиҳатдан Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг қайдлари диққатга молик. У иқтибос санъати хусусида мушоҳада юритиб «...машҳур қавлга кўра қуръон ва ҳадисдин бир нима, анинг қуръон ёки ҳадисдин олинганига ишора бўлмаган тарзда каломга киритмактин ибораттур», — деб ёзди⁶⁴. Садриддин Айний эса ўз луғатида мана бундай талқинни ўртага ташлайди: «Иқтибос — оташ порасини олмоқ. Нур олмоқ. Бировнинг асарида олинган парчани ўз сўзи ёхуд асарига унинг муаллифини кўрсатгани ҳолда келтирмоқ»⁶⁵.

Келтирилган парчалардан аён бўлаётирки, иқтибос ва тазмин ўртасида жузъий фарқлар билан бирга ўхшашлик ҳам мавжуд. Энг муҳими, ҳар икки ҳодиса тагида ҳам адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммолари, устозу шогирдлик белгилари ётади. Парча танлаш, аланга манбаи — оташпорани, ёруғлик дояси — нурни олиш жараёни ғоят мураккаб бўлиб, таъсир этувчи ва таъсирланувчи томонларнинг ғоявий позицияси, адабий-эстетик қарашлари, нафосат ва маҳорат бобидаги салоҳиятига узвий боғлиқдир.

Татаббу, истиқбол, муқобала. Ҳар учала термин замирида ҳам ижодийлик, янгиликка интилиш ғояси ётади⁶⁶.

⁶² Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеус-саное. 242—243-бетлар.

⁶³ С. Айний. Қуллиёт. Чилди 12. Душанбе, 1976, сах. 139.

⁶⁴ Бу хусусда проф. А. А. Стариковнинг юқорида зикр этилган ишида қимматли фикрлар ўртага ташланган. Шунингдек, мазкур терминлар, уларнинг форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётларидаги мавқеи ҳақида Е. И. Гибб, проф. Р. Ҳодизода ва А. Шомухамедовларнинг ишларида ҳам ижобий мулоҳазалар баён этилган. Қаранг: Гибб Е. И. Истории Османской поэзии. Лондон, 1900—1903, с. 99—100; Ҳодизода Р. Татаббуот ва сабки осори Фойи.— «Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик». Душанбе, 1974, сах. 48—56; Шомухамедов А. Ҳамкорлик самаралари. Тошкент, 1982.

⁶² Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 587-бет.

⁶³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеус-саное. Тошкент, 1981, 245-246-бетлар.

Маъно ва мазмун эътибори билан ҳам ушбу терминлар оҳангдош. Адабиётшуносликка доир лугатларда мазкур терминлар тадқиқ қилиш, ниманингдир изидан бориш, изланиш, қарама-қаршисига чиқиш, янгиллик пайдан бўлиш, кутиб олиш, назира боғлаш тарзида изоҳланади. Демак, бу ўринда ҳам мантиқ занжири ижодий баҳс, куч синашиш, маҳоратни синовдан ўтказиш, эътироф этилган даҳо сўз санъаткори билан мусобақалашуш фонида ўз истеъдод даражасини, образли фикрлаш қобилиятини намойиш этишга бориб уланади. Ўзбек ва форс-тожик адабиётлари тарихи ана шундай ҳаётбахш мусобақа асосида вужудга келган жуда кўп оригинал, бадий ва ғоявий жиҳатдан бақувват асарларни билади. Етук ижодкорлар учун жавобиялар яратиш, татаббу қилиш, истиқбол ёки муқобалага чиқиш том маъноси билан ижодий мазмундаги назиралар (назираи беназир) битиш жараёни жиддий изланиш, ўзига хос мураккаб имтиҳон тусини олган. Ана шу қийинчиликлар мусобақа объектини аниқлашдаёқ ўзини кўрсатади. Ҳофиз Шерозий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Камол Хўжандий, Амир Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари Шарқ шеърятининг дохий сўз санъаткорлари билан мусобақага чиқишнинг ўзи беллашувга чиққан сўнги давр шоири учун катта поэтик журъат ҳисобланади. Модомики шундай экан, татаббу, истиқбол, иқтибос, муқобала, жавобия, тахмис, тазмин, назираи беназир тарзида вужудга келган асарларни нафақат адабий таъсир маҳсули сифатида баҳоламасдан, балки зўр поэтик маҳорат, санъаткорлик, қизгин ижодий мусобақа замирида туғилган новаторона бадий яратмалар сифатида қараш, терминларни қўллашда эҳтиётлик билан иш тутиш мақсадга мувофиқдир.

Шарқ халқлари адабиётларида кўзга ташланадиган адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг формаларидан яна бири сюжетларнинг сайёрлиги билан узвий боғлиқдир. XV асрнинг иккинчи ярмида форс-тожик ҳамда ўзбек тилларидаги адабиётларда Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Юсуф, Зулайҳо, Баҳром, Дилором, Искандар номлари билан боғлиқ бўлган сюжетларда янги-янги оригинал асарларнинг вужудга келганлиги Шарқ халқлари ўртасида адабий ҳамкорлик ва ўзаро таъсирнинг қизгин давом этганлигидан далолат беради. Бу борада, айниқса, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Мавлоно Мактабий, Мавлоно Хотифий, Фузулий сингари сўз санъаткорлари томонидан бунёд этилган эпик поэзия намуналари катта илмий қизиқиш уйғотади.

Шахсий муносабатлар. XV асрнинг иккинчи ярмида форс-тожик ва туркий тилларда қалам тебратувчи ижодкорлараро шахсий муомала-муносабатлар ижодий режа алмашинув, бадий сўз санъати манфаатига йўналтирилган баҳс ва мунозаралар, шахсий суҳбатлар сингари аспектларда давом қилади.

Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари ўзаро таъсири тарихида тадқиқот объекти сифатида танланган давр бу икки қардош халқ ижодкорлари ўртасидаги ҳамкору ҳамдастлик бобида ҳам алоҳида саҳифани ташкил этади. Айтиш керакки, адабиёт тараққиётининг олдинги босқичларида бўлгани сингари, XV асрнинг иккинчи ярмида ҳам таъб соҳибларининг чинакам инсоний ва ижодий яқинликлари икки йўналишда давом этди. Яъни маълум ижодкорнинг бевосита ўз адабиёти намояндалари ва ўзга адабиёт вакиллари билан адабий алоқалари ўрнатилди. Сирасини айтганда, бу омил бадий сўз санъати ривожига ҳал қилувчи роль ўйнади.

Адабиётларимиз тарихида Лутфий ва Жомий, Жомий ва Сухайлий, Сухайлий ва Лутфий, Навоий ва Рибозий Самарқандий, Навоий ва Беҳзод, Навоий ва Биноий, Навоий ва Ҳилолий, Навоий ва Восифий, Навоий ва Мирхонд, Навоий ва Атоуллоҳ Ҳусайнийлар ўртасидаги самимий дўстлик алоқалари бу соҳада чинакам ибрат мактаби бўлиб қолди. Айни муомала-муносабатларнинг қандай натижаларга олиб келганлиги илм оламига яхши таниш. Шундай бўлишига қарамай, улардан айримларини эслатиш фойдадан холи эмас. Алишер Навоий даргоҳига йўл топган таниқли тарихчи Мирхонд ушалмай қолаётган орзусининг амалга ошириш имкониятига эришди. Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий Мирхонднинг йирик тарихий асари устидан иш бошлаши учун барча шарт-шароитларни муҳайё этди. Уни маънавий ва моддий жиҳатдан қуроллантирди, зарурий адабиётлар билан таъминлади. Бугина эмас, Алишер Навоий тарихий асар «Равзатус-сафо»нинг баён услуби, тили, материали ҳақида фойдали фикру мулоҳазалар айтди. Шу билан бирга асарнинг оммафаҳм, традицион жим-жималдорликдан холи бўлишини қатъий таъкидлади. Шундай ижодий режалар, илмий-бадний йўналишдаги суҳбатлар Алишер Навоий ва Атоуллоҳ Ҳусайний ўртасида бўлиб ўтган. Ўша ижодий баҳсларнинг меваси сифатида «Бадоеус-саное» яратилди.

Алишер Навоийнинг самимий ва беминнат маслаҳатларидан руҳланган Атоуллоҳ Ҳусайний ўз асарида улуғ ўзбек шоири шаънига самимий дил сўзларини баён этди. Алишер Навоий ҳақида айтилган бундай қувончли лавҳа-

ларни XV асрнинг иккинчи ярми адабиётидан жуда кўп-лаб келтириш мумкин. Биродарлиги олис тарих қаъридан бошланган бу икки халқ адабиёти вакиллари шахсий муносабатлари, ижодий ҳамкорлигининг нималарга қодир эканлигини Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар фаолияти мисолида янада равшанроқ кўrsa бўлади. Жомий ва Навоийлар ўртасидаги дўстлик шу даражада яқин эдики, уни сўз билан ифодалаш қийин. «Тожики ва ўзбек халқларининг бир шаҳарда, бир асрда, бир замонда яшаб ижод қилган икки улуг вакили — Жомий ва Навоий — икки бошқа-бошқа тилда ва мустақил равишда иш олиб боришган бўлсалар-да, лекин ижодий йўналишда ҳамкор эдилар»⁶⁷. Ана шу икки буюк сиймо ҳамкорлиги туфайли Ҳиротда адабий муҳит жўшқин тус олди. Икки халқнинг истеъдодли фарзандлари Жомий ва Навоий раҳнамолигида камол топдилар, балоғат чўққисига кўтарилдилар. Шунингдек, Жомий ва Навоийларнинг ўзаро ижодий мусобақалари бу икки даҳо сўз санъаткорининг ўз адабий меросларида ўчмас из қолдирди. Навоийнинг ўнлаб асарлари Жомий таклиф ва маслаҳати заминида яратилди. Жомий ижодида алоҳида воқеа бўлиб қолган қатор асарларнинг бунёдга келишида Алишер Навоий ҳиссасининг борлиги ғоят фахрлидир. Жомий асарларида Навоий шаънига, Навоий бадий яратмаларида буюк Жомий борасида айтилган фикрлар ўша улкан дўстлик ҳақида жарангдор мадҳиядир.

Алишер Навоий қаламидан чиққан «Хамсатул-мутаҳаййирин» эса бу икки буюк даҳо ўртасидаги ҳамжиҳатлик, устозу шогирдлик, ота-ўғилликнинг гултожи сифатида кечган салкам қирқ йиллик ибратли умрнинг олтин саҳифаларидан ҳикоя қилувчи мазмундор лавҳаларни мужассам этганлиги билан қимматли. Жомий ва Навоийнинг ибратли ҳаёт ва ижод йўли тожики ҳамда ўзбек халқлари қардошлигининг рамзи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолажак.

Ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг алоқа ва ўзаро таъсири хусусида фикр юритган устод С. Айний бу икки буюк адабиёт арбобларининг ёшлар тарбияси соҳасидаги фаолияти ҳақида алоҳида тўхталади. Таниқли адиб ва адабиётшунос эътиборини кўпроқ Алишер Навоийнинг бу борадаги фаолияти ўзига тортади⁶⁸. Дарҳақиқат, XV аср

иккинчи ярми адабий ҳаёти ҳақида мароқли маълумотлар берувчи манбалар Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиёти, илму санъати арбоблари тарбияси учун алоҳида жонбозлик кўрсатганини эътироф этади.

* * *

Форс-тожик ҳамда ўзбек тилларидаги адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва бир-бирига таъсири юқорида айтилганлар билан хотима топмайди. Ўрта Осиёда яшовчи бу икки қадимий халқнинг иқтисодий-сиёсий, ижтимоий-фалсафий муносабатлари чеку чегара билмагани сингари маданий ва адабий алоқалари ҳам сарҳад билмайди. Хусусан, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросу Навароуннаҳрдаги тарихий ҳаёт, ободончилик йўлида биргаликда қилинган ишлар, зулму зўрликка қарши олиб борилган баҳамжиҳат курашлар тожику ўзбекларни янада жипс-лаштирди. Ўша аҳиллик оқибатида Ҳироту Самарқанд илмий-маданий марказ сифатида шуҳрат таратди. Бадий сўз санъатининг мавқеи ошди, у халққа тобора яқинлашди, унинг дил дардига, қалб тугёнига қулоқ тутди, асрий орзусини қаламга олди. Бундай хайрли ва шарафли иш бошида Жомий ва Навоий — икки қавм, икки қариндошнинг доҳий сўз санъаткорлари турдилар.

Навоий ва Жомийлар учун на миллат, на тил эътибор эди. Улар турку тожик ўртасида чегара, ўтиб бўлмас девор қурмаганлар. Навоий ва Жомий учун қобилият, бадий сўз санъатини чуқур билиш, унинг нафосат ва назокатини қалбдан тушуниш, барчасининг якуни сифатида халқчил, юксак маҳорат билан дилкаш асарлар ярата олиш, мағизли, янги — ўз сўзини айта билиш писанд эди. Негаки, «сўз-ки тақрор ўлди» ўз кадр-қимматини, кишилар қалбини ларзага келтириш, ҳайратга солиш, завқу шавқ, нафислик таълимини бериш функциясини йўқотади. Алишер Навоий «тилга эътибор — элга эътибор» деганда ана шуларни кўзда тутганди. Шунинг учун Бадриддин Ҳилолийнинг «турк элидин бўлган»и ҳолда форс-тожик тилида қалам юритиши ўша икки ҳакамни ҳеч бир ташвишга солган эмас. Аксинча, Ҳилолийнинг форс-тожик тилида айтган ғоят нафис, ўйноқ ва дилбар шеърятни улар назарига тушган, яхши баҳосини олган эди. XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек ва форс-тожик адабий ҳамкорлиги бадий сўз санъати тараққиётида талайгина муштарак ҳолат-ҳодисаларнинг амал қилиши мисолида ҳам давом этди. Ҳар икки адабиётда кичик лирик жанрларнинг ривож, фалсафий қасидалар яратиш анъанасининг давом қилганлиги, форс-тожик шеъ-

⁶⁷ Шамснев П. Улуг дўстлик лавҳаларидан. — «Жомий ва Навоий». Тошкент, 1966, 6-бет.

⁶⁸ Ушбу масала устод Садриддин Айнийнинг «Алишер Навоий ва тожик адабиёти» номи йирик мақоласи ва «Алишер Навоий» монографиясида атрофлича ёритилган. Қаранг: Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. Тошкент, 1978, 103—109, 224—230-бетлар.

рияида ўзбек, ўзбек шеърляида эса тожик халқининг мадҳ этилганлиги ўша қадимий биродарликнинг ранг-баранг товланишларда нур сочгани, боқийлигидан далолатдир. Характерли жойи шундаки, бу икки адабиёт раvнақида адабий алоқа ва ўзаро таъсир муҳим роль ўйнади, уларнинг ички тараққиёт қонуниятларида ёрқин из қолдирди. Бу икки адабиётнинг буюклиги шундаки, ўша адабий алоқа ва ўзаро таъсир заминиди туғилган асарлар «ўзининг шу қадар оригинал, таъсир ўтказган манбаларга батамом ўхшамаслиги» билан ажралиб туради⁶⁹.

Зеро, XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек ҳамда форс-тожик тилларида яратилган адабиётнинг катта обрў-эътибор, шуҳрат пайдо қилиши, сўнгги асрлар адабиётига ҳаётбахш таъсир ўтказиши сири ҳам уларнинг ўша ўзига хос оригиналлиги ва юксак талант, беқиёс маҳорат маҳсули сифатида бунёд этилганлигидадир.

АДАБИЁТДА ЗУЛЛИСОНАЙНЛИҚ ТАРИХИ

XV асрнинг иккинчи ярми Ўрта Осиё халқларининг тафаккури тарихида анча раvнақ топган давр ҳисобланади¹. Бу паллада яратилган ажойиб илмий ва бадий асарлар, санъат, маданият обидалари ўша давр фазилатларини янада ёрқинроқ тасаввур қилишга, Ўрта Осиё халқлари маданий савияси, образли фикрлаш қобилиятининг юксак тараққиётини тўлароқ кўрсатишга хизмат қилади. Эслатилган давр Ўрта Осиё халқлари тарихида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-тарихий, фалсафий моҳияти билан ҳам ажралиб туради. Айниқса, илм-фан, архитектура, санъат ва маданият, деҳқончилик ва ҳунармандчиликда катта ютуқлар қўлга киритилди. Тожик, ўзбек ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари жаҳон маданияти хазинасига Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолитдин Беҳзод, Мирхонд, Хондамир каби ўнлаб етук сиймоларни тарбиялаб берди². Бу даврда Ҳиротнинг илмий ва маданий марказ сифатидаги мавқеининг кўтарилишида буюк давлат арбоби ва адиб Алишер Навоийнинг хизматлари беқиёс каттадир. Халқ ўртасида обрў ва эътиборли вазир бўлмиш Алишер Навоий ўзида талант ва қобилият нишонларини намоиш этган, адабиёт, санъат, маданият ва фанга қизиққан кишиларни ҳар томонлама ҳимоя қилди, уларнинг камолоти учун барча шарт-шароитни ҳозирлаб берди. Натижада, медицина, география, тарих, тилшунослик, адабиётшунослик, ахлоқ ва одоб, риторикага доир ўнлаб асарлар яратилди³. Кўриб ўтилган айрим фактлар XV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё халқлари, хусусан, тожику ўзбекларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий, ахлоқий-фалсафий, адабий-илмий ҳамкорлигининг ниҳоятда авж олганлиги ва унинг фоят қувончли самараларга олиб келганлигидан гувоҳлик беради.

⁶⁹ Кишкин Л. С. Заметки об изучении русско-чешских и русско-словацких литературных связей (некоторые общие вопросы, цели и проблемы, методика). В кн.: Литература славянских народов. М., 1963, с. 73.

¹ Семенов А. А. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои. В кн.: Родоначальник узбекской литературы. Ташкент, 1941, с. 127.

² Раджабов З. Ш., Джабаров А. Д., Нигматов Н. Н. Эпоха Абдурахмана Джами. Душанбе, 1965, с. 7.

³ Ўша тўплам, 21-бет.

Инсониятнинг ижтимоий тафаккури тараққиёти тарихида муштарак қонуниятларнинг амал қилиши тўғрисидаги таълимот — марксизмнинг катта кашфиёти, мислсиз чуқур илмий ҳулосаси ҳисобланади. Айни кашфиёт адабиётларнинг тарихий ривожланиш босқичларини ўрганишда ҳам тўла қўл келади. Масала моҳиятининг ана шу тарафини ҳисобга олган таниқли совет адабиётшуно олими Д. С. Лихачёв «ҳар бир халқнинг ўз «идеал»ни топиш йўлидаги ҳаракати бошқа халқнинг шу борадаги фаолиятига монандир. Модомики шундай экан, катта халқларнинг маданияти антик тараққиётдан бошланади ва у Ўрта асрлар, Ренессанс сингари этапларни бошидан ўтказади. Қизиги шундаки, ана шу даврлар ҳамма тарихий тараққиётнинг «тўла» ва «нормал» йўлини бошидан кечирган халқлар учун хосдир»⁴, — деб ёзган эди.

Худди шундай ганин адабиётлараро адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемалари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Чунки ҳар бир миллий адабиёт тарихий формацияларни ўз бошидан турлича кечиришидан қатъи назар, бошқа адабиётлар билан алоқага киришади, ўзаро таъсир жараёни имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Айрим даврларда баъзи миллий адабиётлар учун адабий алоқа ва ўзаро таъсир жараёни жуда интенсив тарзда кечади ва у маълум миллий адабиётнинг тараққиёт жараёнига, унинг улкан вакили ижодиётига жуда сезиларли даражада таъсир ўтказади⁵.

«Бизнинг адабиётшунослигимиз эса, — деб ёзган эди И. И. Анисимов, — уларни кенг масштабда чуқур тадқиқ этиши, масала моҳиятини замон талаби даражасида ёритиши лозим»⁶. Ўртага қўйилган катта проблеманинг муҳим қирраларидан бири — адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг туғилишида ҳал қилувчи роль ўйнайдиган, нотаниш қалбларни бир-бирига тортадиган омиллар ҳисобланади. Чунки ижтимоий-сиёсий, тарихий-географик факторлар билан бирга бошқа адабиёт, унинг вакили диққатини ўзига жалб эта оладиган, унга таъсир ўтказишга яроқли бўлган об-разли фикрлаш манераси, бақувват ғоя ва мотивлар, бўёқдор, пафосли айтилган умуминсоний гаплар мужассамидан иборат бадий асарнинг мавжудлиги ғоят муҳим. Ана шундай асарлар туфайли ҳамкорлик, ўрганиш, ўргатиш, ил-

ҳомланиш ва янгидан яратишдек ғоят поэтик, ниҳоят мураккаб жараён амал қилади. Шунинг учун совет адабиётшунослигида адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемасининг эъқир ўтган қиррасига алоҳида урғу берилади.

Шуниси характерлики, адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг воқе бўлишида қатор идеологик ва эстетик факторлар қатнашади⁷. Ана шундай ғоявий ва эстетик илдири бўлган адабий алоқагина мустаҳкам, узоқ яшовчи ва айни замонда, чинакам ўзаро таъсир учун замин яратиш имконига эгадир⁸. Бундай адабий алоқа ва ўзаро таъсир икки мамлакат, алоҳида олинган региондаги адабиётлар учун фойда келтиради, уларда чинакам ижодий муҳитнинг ривож, истиқбол уфқларининг кенгайиши, умуминсоний ғоялар билан суғорилган юксак маҳоратли асарларнинг вужудга келишида илҳомбахш туртки бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар ва адиблараро бундай ҳаётбахш ҳамкорликнинг сирларини чуқурроқ очишда ижод психологиясини ўрганиш, ижодкорни шакллантирган ғоявий чашмалар — ўқилган асарлар рўйхатини инobatга олиш тўла қўл келади⁹. Негаки, ижодкор қалблараро алоқа ўрниатиш воситасини, уларни туташтирувчи дўстлик кўприклари вазифасини ҳам ана шу етук асарлар ўйнайди.

Шарқ халқлари адабиётида баъзан қизиқ ҳодисалар ҳам кўзга ташланиб қолади. Аниқроғи, адабиётлар ва адиблараро адабий алоқа иплари бевосита ижодкорларнинг ўз истаклари билан эмас, балки ҳукмрон доираларнинг ирода кучи, диди ва хоҳиши орқали уланади. Бундай ҳолатларда фармойиш туфайли кимнингдир традициясини давом эттириш, асарларига жавоб айтиш ишини ўз зиммасига олган қаламкаш ижрочи бўлиб қолади. Тўғри, чинакам ижодий иш, жавоб айтилаётган асар билан яқиндан ошно бўлиш, унинг фазлу нафосатидан баҳра олиш жараёнида қалбан ихлос, эътибор ва устозу шоғирдлик белгилари пайдо бўлиши мумкин. Бироқ масаланинг бу томонларидан қатъи назар, эслатилган ҳолатларда икки қаламкаш, икки адабиёт ўртасида шаклланган ҳамкорликнинг воситачиси ўша буюрган шахс бўлиб хизмат қилади.

Юқорида тилга олинган адабий ҳодисани тасдиқловчи ажойиб факт адабиётшунос Б. Л. Рифтиннинг тадқиқотларида тилга олинади. Унда қайд этилишича, Шоҳ Аббос

⁴ Сравнительное изучение славянских литератур. Материалы конференции 19—20 мая 1971 г. М., 1973, с. 382—383.

⁵ Сравнительное изучение славянских литератур, с. 182.

⁶ Анисимов И. И. Национальные литературы и их взаимодействие. В кн.: Взаимовлияние и взаимодействие национальных литератур. М., 1961. с. 5—6.

⁷ Сравнительное изучение славянских литератур, с. 180.

⁸ Колев И. Особенности болгаро-балканских литературных взаимоотношений в период национально-освободительного движения СИСЛ. М., 1973, с. 238; Потапова З. М. Русско-итальянские литературные связи (вторая половина XIX века). М., 1973, с. 9.

⁹ Сравнительное изучение славянских литератур, с. 316.

ўзининг сарой шоири Ҳожи Ҳидоятулло Розийга Алишер Навоийнинг «Хамса»сига жавобия айтишни буюради. Ҳожи Ҳидоятулло Розий ўзига юклатилган вазифани шараф билан адо этади ва жавобия юзага келади. Жавобия муаллиф беш поэма давомида шоҳ томонидан белгилаб берилган принципларга қатъий амал қилади. Атиги уч байтда келишилган принциплардан чекингани учун шоҳ Аббос Розийнинг уч тишини суғуриб олишни буюради. Шу билан бирга, ҳар бир жавоб айтилган традицион байт учун шоирга бир олтин танга тухфа ҳам беради¹⁰. Ҳақиқатан ҳам аналогик ҳодисалар Шарқ халқлари адабиётида традиция онлигининг кучайиши, сайёр сюжетларнинг кенг тарқалиши татаббу ва жавобия айтишнинг адабий анъанага айланишида ҳал қилувчи сабаблардан ҳисобланади¹¹.

Юқорида кўриб ўтилган айрим тенденциялар XV асрда иккинчи ярмидаги ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари ҳамда ўзаро таъсири тарихига ҳам тўла тааллуқлидир. Чунки бу икки тилдаги адабиёт, унинг улкан вакиллари Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларни бир-бирига шу қадар яқинлаштирган сабаблар, биринчидан, тарихий-ижтимоий-сиёсий факторлар бўлса, иккинчидан, шубҳасизки, ўша икки сўз санъаткори ғоявий-эстетик қарашларидаги принципларда оҳангдошлик, муштараклик белгиларининг талайгина кўриниши ҳисобланади. Ўзбек ва форс-тожик адабиётларидаги бундай муштарак принципларнинг илди-зи эса қадимдан — шу мазмундор бадий сўз хазинасини бунёд этган халқларнинг асрлар оша баҳамжиҳат ҳаёти тарихидан бошланади. Ўзбек адабиётининг равнақиға форс-тожик адабиёти вакиллари ҳисса қўшиб келганидек, форс-тожик адабиётининг мазмунли саҳифаларини бунёд қилишда ўзбек адиблари ҳам муносиб улуш қўшиб келганлар. Бу, ўз навбатида, адабиёт оламида зулвисонайилик традициясининг шаклланишига олиб келган. Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихида ушбу традиция ғоят мазмунли саҳифаларни ташкил этади.

* * *

Зулвисонайилик тарихи бадий сўз санъатининг ўз сингари қадимийдир. Бу традициянинг туғилиши ва тарақ-

¹⁰ Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974, с. 39.

¹¹ Ўзидан олдин ўтган ижодкорларнинг асарларига татаббу қилиш, жавобия айтиш фақат Шарқ халқлари адабиёти учунгина ҳос адабий ҳодиса эмас. Бундай ҳолат ва ҳодисалар рус ва бошқа қардош халқлар адабиётларида ҳам кўринади. Қarang: Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966, с. 216—217.

қийёти халқлар ўртасидаги алоқа ва ҳамкорлик муносабатларининг пайдо бўлиш жараёнига бориб туташади. Халқлар, мамлакатлараро баҳамжиҳат муносабатлар, иқтисодий-сиёсий муомала, савдо-сотиқ ишлари қанчалик кенг равишда олса, маданий алоқаларнинг кўлами ҳам шунчалик кенгайди, равнақ топади. Шу билан боғлиқ равишда тил, турмуш, адабиёт ва санъатда ижобий маънодаги янгиликлар кўпайиб боради. Эслатилган жараён жамият тараққиётининг барча босқичларида кўзга ташланади. Аммо ана ўша жараённинг содир бўлиши ҳамма халқлар тақдирида бир хилда кечмайди. Масаланинг бу томони ижтимоий-сиёсий, тарихий-географик муҳит билан изоҳланади. Яъни халқларнинг бир-бирига туташ территорияда яшаши, кураши ва меҳнат тарзининг монандлиги, ижтимоий-тарихий шарт-шароитларнинг тақозоси сифатида ўзаро яқинлашиш жараёни бошланади ва давом этади.

Ўрта Осиёда феодал муносабатларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши Мовароуннаҳр территориясида ўзбек ва форс-тожик халқларининг ташкил топишига олиб келди¹². Муҳим шундаки, бу халқларнинг минг йиллар давомида кечирган баҳамжиҳат ҳаёти уларнинг тили учун ҳам таъсирсиз қолмади. Ҳатто Ўрта Осиёнинг шимолий районларидан ўзгача ва Хоразмда истиқомат қилувчи бошқа тилларда ўзлашувчи аҳолининг турклашуви, айни чоқда, Ўрта Осиёнинг жанубий районларида яшовчи туркий тилда гаплашувчи қабила ва уруғларнинг форс-тожик тилини қабул қилиши жараёни анча узоқ давом этди¹³. Демак, форс-тожик ва ўзбек бадий адабиёти, илм-фани ривожини бир-биридан узиб олган ҳолда текшириш, илмий умумлаштириш асло мумкин эмас.

Дарҳақиқат, форс-тожик ва ўзбек адабиётларидаги энг асосий ва йирик асарлар бир-бирига қондош бўлган бу икки халқ ижодкорларининг ўзаро фикрлашуви, ижодий баҳс ва муносабати — жавобия тарзида яратилгандир. Шарқ халқлари адабиётида сюжетларнинг сайёрлиги, асарларда қўланилган деталлар, бадий-тасвирий воситалар, дostonларда иштирок этувчи персонажларнинг монандлиги, ижодий метод ва услубий товланишларда кўзга ташланган ҳамоханглик, етакчи ғоявий мотивларнинг жўровоз бўлиб янграши ҳам ўша қоришиқ ҳаёт натижасидир. Ҳар қандай воқеа-ҳодиса, қонуниятлар сингари бадий сўз тилидаги тушунчалар ҳам тайёр ҳолда тугилмайди. Бу аниқ фақат ижодкор шахси, ижодиёти хусусидагина эмас,

¹² Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томлик. 1-том, Тошкент, 1970, 396-бет.

¹³ Ўша асар, ўша бет.

балки адабий-назарий тушунчалар, жанрлар, образлар давр мураккаб проблемаларининг ишланиши ҳақида ҳақ айтиш мумкин. Айтилганлар, шубҳасиз, зуллисонайилик ҳам дахлдордир. Халқлараро иқтисодий-сиёсий ҳамкорлик базасида томонларнинг жонли сўзлашув тилига ўзаро сўз ибора, мақол, афоризм, фразеологик бирикмаларнинг аниқлашиб, ўзлашиб бориши жараёни тезлашади. Халқ жонли сўзлашув тилидаги бу ҳодиса дастлаб унинг оғзаки ижодиётига таъсир кўрсатади, ундан ўзига жой олади. Шу заминда зуллисонайилик анъанаси туғилади ва бу жараён мазкур проблема тарихида биринчи босқични ташкил этади.

Икки тиллилик ҳодисасининг иккинчи даври бошқа тилдан ўзлашган сўз ва ибораларнинг жонли сўзлашув, халқ оғзаки ижодиётдан ёзма бадий адабиётга кўчиши билан бошланди. Сомонийлар даврида форс-тожик тилининг давлат, илм-фан ва адабиёт тилига айланиши эса адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг кучайишига олиб келди. Натижада, Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида таржимачилик анъанаси жонлана бошлади. Чунончи, Абулфазл аз-Суккарий, Абу Абдуллоҳ аз-Зарир ал-Абивардий, Абу Ҳасан Аҳмад ибн ал-Муаммал, Абулқосим Исмоил аз-Шажарий, Бадий аз-Замон ал-Ҳамадоний, Абулфатҳ аз-Бустийлар форс-тожик тилида ёзилган шеърӣ парча ва мақолларни араб тилига ўгириш билан шуғулланганлар. IX—XI асрлардаёқ ёзма адабиётда шаклланган адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг иккинчи формаси зуллисонайиликдир. Уша асрларда Ўрта Осиё территориясида яшаган фаолият кўрсатган Абулҳасан Шоҳид Балхий, Абулҳусайн Муҳаммад Муродий Бухорий, Башшар Марвозий каби ижодкорлар бир вақтнинг ўзида икки — форс-тожик ва араб тилларида қалам тебратиб, дилбар асарлар яратганлар. Шартли равишда учинчи тоифага мансуб дейиш мумкин бўлган шоирлар эса фақат араб тилида ижод этиш билан шуғулланганлар.

Ўртаосиёлик арабийнавис шоирлар фаолиятини ўртада Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Иатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср» (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси) тазкираси диққатга сазовордир. Асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, 415 ижодкор ҳақида маълумотлар ва улар асарларидан тўпланган намуналардан ташкил топади¹⁴. Тазкиранинг тўртинчи қисми алоҳида

аҳамиятга эга бўлиб, унда Ўрта Осиё ва Хуросонда истиқомат қилган 124 арабийнавис шоир тўғрисидаги материаллар ва улар ижодидан парчалар жамғарилган. Кўринадики, фақатгина Мовароуннаҳр ва Хуросонда салкам бир аср мобайнида 124 арабийнавис шоирнинг рўйхатга олинган араб тилининг бадий сўз санъати бобида катта нуфуз пайдо қилганлигини кўрсатади.

X—XI асрлардаги адабиёт Ўрта Осиё халқлари бадий сўз санъати тарихида алоҳида саҳифаи ташкил этади. «Умуман олганда, — деб ёзади Е. Э. Бертельс ўша давр адабиёти хусусида, — тил нуқтаи назаридан бу давр адабиётини форс ва араб адабиётига ажратиш, дарҳақиқат шартли бир нарсадир. Аслида биз мавзу, услуб, ташқи кўриниши бир хил, фақат тилдагина фарқи бўлган ягона адабиётга эгамиз. Шуни ҳам айтиш керакки, шоирлар кўп ҳолда икки тилни билишган ва ҳар икки тилдан бирдай осонлик билан фойдаланишган, бир фикрнинг ўзини гоҳ бу, гоҳ у тилда ифода этишган»¹⁶. Худди шундай таъкидни акад. А. М. Мирзоевнинг Рудакий ҳаёти ва ижодини ёритишга қаратилган йирик монографиясида ҳам кўрамыз¹⁷. Сомонийлар ҳукмронлигининг мустаҳкамланиши даврига келиб форс-тожик тили бир халқнинг алоқа қуроли, воситаси бўлиш доирасидан анча четга чиқиб, «бир неча ўлка ва халқларнинг адабий тилига айланиб кетди»¹⁸. Ҳатто X—XV асрлар давомида вужудга келган форс-тожик адабиётини яратишда Ўрта Ер денгизидан тортиб Ҳиндистонга қадар бўлган жуда катта территорияда истиқомат қилувчи эрон, озарбайжон, ҳинд, афғон, ўзбек ва бошқа халқларнинг ўқимишли фарзандлари улуш қўшдилар¹⁹.

Вазиятнинг бундай тус олиши Ўрта Осиё халқлари миллий тили тараққиётига маълум даражада салбий таъсир кўрсатган бўлса-да, уларни батамом сиқиб чиқариб ташлаб олмади. Бироқ неча асрлар ҳукм сурган тил миллий тилларга ўзининг кучли изини қолдиришга эришди. Айниқса, араб ва форс-тожик тилларининг ўзбек тили лексикасига кўрсатган таъсири сезиларли бўлди. Шунингдек, бундай ҳодисанинг (яъни бошқа тилдан ўтувчи сўзлар эвазига бойишнинг) форс-тожик тили учун ҳам бегона эмаслиги ўз-ўзидан аён ҳақиқатдир. Иккинчидан, фольклор, тил бобидаги ўзаро ҳамкорлик базасида Ўрта Осиёда яратилган бадий ёзма адабиётлараро адабий алоқалар равиш

¹⁴ Брагинский И. С. К изучению узбекско-таджикских литературных связей. М., 1961, с. 8.

¹⁵ Абу Мансур ас-Саолибий. Иатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср. Тошкент, 1976, 85-бет.

¹⁶ Бертельс Е. Э. Персидская поэзия в Бухаре в X в. М.—Л., 1935, с. 14.

¹⁷ Мирзоев А. Рудаки, с. 51.

¹⁸ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976, 98-бет.

¹⁹ Уша асар, 99-бет.

топиб борган. Хусусан, форс-тожик ҳамда араб тилларнинг туркий тилда сўзлашувчи қабилалар ўртасида тарқалиши ва шўхрат пайдо қилиши зуллистонайилликни жудга келтирган асосий омилдир. Масалан, Абу Али Синонинг форс-тожик тилида дилбар рубойлар, илмий соалар яратиш билан бирга араб тилида йирик фалсаф қасидалар, қиссалар, монументал тиббий кашфиётлар б ёд этганлиги фикримиз шохиди бўла олади. X—XI аср адабиётида оммавий тус олган бу анъана замонлар ўти билан ривожланиб, бойиб борди. Кўринадики, бадиий илмий адабиётдаги зуллистонайиллик анъанаси ҳаётий тиёж, тарихий зарурат маҳсули сифатида майдонга келти

Адабий таъсир ва ўзаро ҳамкорликни ўрганишни катта аҳамияти шундан келиб чиқади. Бундай илмий кутишлар натижасида ҳар бир адабиётнинг миллий ва специфик хусусиятлари ҳар томонлама ҳисобга олинади, адаб таъсирнинг ижодий характери, ўзаро ҳамкорликнинг адабий процесс ривожланишига туртки бўлган факторлард бири эканлиги асосли таҳлил этилади²⁰. Айни чоқда, адабий ҳаётга ана шу позиция талаблари доирасида қара унинг ўша катта ҳазинага улуш қўшиш йўлида эриш ютуғини белгилаш имкониятини яратади.

Зуллистонайиллик анъанаси. Тил — дил таржимони. Дда бори тил туфайли рўёбга чиқади, неча-неча қалблар йўл топиб яшайди, кишиларга завқ-шавқ ҳадя этади. Тисиз шеърият ҳам, илм-фан, адабиёт ҳам бўлмайди. Бундоҳий В. И. Ленин «Тил кишиларнинг энг муҳим аловоситасидир», — деганда масаланинг ана шу ғоят ақту томонини ҳисобга олган²¹. Тил туфайли қалблар, эллар ташади, бир-бири билан ошно бўлиб, ёнма-ён ҳаёт кечирди. Шунинг учун ҳам тил билиш фазилат саналади. Ака Ф. Ғулом мақолаларидан бирида «Ҳаётда биттагина тил билган киши биттагина бўлиб қолаверади. Икки тил билган киши икки киши, уч тилни билган киши уч киши ҳоказо дейиш мумкин», — деб ёзган эди²². Забардаст шонинг шу гапи тагида катта ҳаётий ҳақиқат ётади. Нега кўп тилни билиш — неча-неча тилларда яратилган маданият, санъат обидаларидан, илм-фан, техника ютуқларидан баҳраманд бўлиш демакдир. Халқаро тиллардан бирини билиш эса жаҳон илм-фани, адабиёти ва санъати ҳазина

сига йўл очади. Фикрнинг ифодаланиш қуроли²³ — тил билишига бўлган қизиқиш, бир неча тилда ижод қилиш анъанаси анча олисдан бошланади ва у кўпчилик халқлар адабиётида учрайди. Муҳими шундаки, зуллистонайиллик ҳодисасининг амал қилишида тилларнинг генетик жиҳатдан бир-бирига яқин ва ё мутлақо узоқлиги ҳал қилувчи роль ўйнамайди.

Айрим олинган ижодкорлар генетик жиҳатдан яқин бўлган икки ёҳуд уч тилда қалам тебратгани ҳолда, бошқалари бир-биридан батамом узоқ бўлган тилларда ижод қилганлар²⁴. Масалан, Ширвонзода — Александр Мовсисян арман ва озар, Имомиддин Насимий озар, форс ва араб тилларида ижод этиб, гўзал асарлар яратдилар²⁵. X—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари адабиётида ҳам шу анъана кенг қулоч ёйди. XIII—XX асрлар давомида бу традициянинг кўлами мисли кўрилмаган даражада ўсди. Янги-янги фактлар ва формалар билан бойиб борди. Лекин Ўрта Осиёдаги ҳамма донишмандлар, табъ соҳиблари ҳам ўзга тилга бирдай мурожаат қилиш, ўша тил ҳозирлаган имкониятлардан баҳраманд бўлиш йўлидан боришмаган. Ижод аҳлини ана шу масала мурожаатига кўра группалаштириш мумкин. Биринчи группага киритиш мумкин бўлган олиму шоирлар учун тарихий муҳит, ҳаётий зарурат шунчаки бир туртки вазифасини адо этган, холос.

Бизнинг ақидамаизни К. Маркснинг 3. Мейерга йўллаган мактубидаги мана бу жумлалар ҳам тўла қувватлайди. «Билмадим, — деб ёзади пролетариат доҳийси К. Маркс ўша мактубида, — 1870 йил бошидан бошлаб менга рус тили билан шуғулланишга тўғри келганлигини, ҳозир шу тилда анча тез ўқийдиган бўлиб қолганлигимни сизга хабар қилганмидим. Бунга сабаб шуки, Петербургдан менга Флеровскийнинг «Россияда ишчилар синфининг (айниқса деҳқонларнинг) аҳволи» деган жуда ажойиб асарини юбордилар. Ўзим ҳам Чернишевскийнинг жуда ажойиб иқтисодий асарлари билан танишмоқчи бўлиб юрувдим»²⁶.

Кўринадики, мактубда чиндан ҳам ғоят муҳим масала қаламга олинган. К. Маркснинг Европанинг нуфузли тил-

²⁰ «Адабий мерос», 1977, 8-сон, 78-бет.

²¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 25-том, 297-бет.

²² Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. I-том, Тошкент, 1971, 274-бет.

²³ Аврорин В. А. Функции языка. В кн.: Совр. проблемы литературоведения и языкознания. К 70 летию со дня рождения акад. М. Б. Храпченко. М., 1974, с. 357.

²⁴ Исҳоқов Ё. Зуллистонайиллик ва таржима. — «Таржима санъати», 5-сон, Тошкент, 1980, 122-бет. Автор билингвизм ҳодисасининг юзага келишини «генетик жиҳатдан умумий ва генетик жиҳатдан мутлақо яқин бўлмаган тилларда ижод қилиш» тарзида группалаштиради.

²⁵ Литература народов СССР. Часть I. М., 1971, с. 86.

²⁶ Маркс К. ва Энгельс Ф. Санъат тўғрисида. II томлик. I-том. Тошкент, 1975, 512-бет.

ларидан (инглиз, француз ва бошқа тиллардан) хабардан бўлганлиги маълум. Шундай бўлишига қарамай, ўша тиллар рамкаси торлик қилади, яна янги-янги тилларни янгилаштиришга, ўрганишга эҳтиёж туғилади. Шу эҳтиёжга тўғона файли К. Маркс кексайиб қолганлигига қарамай, буюк қудратли рус тилини ўрганишга жазм этади ва бунга эришади ҳам. Демак жаҳонни билиш, жаҳоний кашфиётларни очиб учун тил муҳим восита, эллар, дилларни туташтирувчи кўприк бўлиб хизмат қилар экан. Айни чоқда, тил ўрганиш шавқи ҳамиша ҳам мажбурият орқали бўлмай, асосан сарият ҳолларда шахсий хоҳиш, қизиқиш ва эҳтиёж орқали амалга ошади. Баъзан ижтимоий-ҳаётий зарурат, турмуш тарзи, бир неча тилларда сўзлашувчи халқларнинг ягона бир давлат остида бирлашуви каби қатор омиллар ҳам зуллисонаинликка бўлган зарурат ва эҳтиёжни кучайтиради. Статистик маълумотларга кўра, жаҳонда икки мингдан зиёд эл-элат бўлиб, улар уч мингдан ортиқ тилда сўзлашади. Ана шу уч минг тилда сўзлашувчи кишиларнинг вакиллари давримизнинг актуал масалаларини ҳал этишга қатнашмоғи, ўз фикрини айтмоғи, овозини қўшмоғи лозим. Буларнинг барчаси тил иштироки, аралашуви туфайлигина рўёбга чиқади. Мана бундай ҳаётий воқеалар ҳақида қаро тилга бўлган эҳтиёжни кучайтиради.

Демак, халқаро аренага чиқиш учун фақат она тил киёф қилмайди. У билан параллел равишда жаҳоний тиллардан бирини ҳам ўзлаштириш лозим. Буни давр, ҳаёт, турмуш тақозо этмоқда. СССР деб аталувчи буюк ва қудратли давлат мисолида ҳам шу манзара намойиш. Чунки жаҳонда социалистик ҳаёт йўлидан борувчи давлатларнинг йўлбошчиси бўлган СССР кўп миллатлилиги билан алоҳида ажралиб туради. Статистик маълумотларга кўра, бугунги кунда СССРда 260 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди ва улар 125 миллат ва элатга мансуб. Бу миллат ва элатларнинг ўз тили ва шу тиллар таркибида лаҳжалар бор. Бугунги кунда рус тилида сўзлашувчиларнинг сон 129 миллион бўлса, алеутлар атиги 400 киши бўлиб, улар ҳам ўз тилида сўзлашиш ҳуқуқига эга²⁷. Бироқ ленинча демократия асосида ягона давлат тили сифатида рус тили қабул қилинган. Алеут ўз тилида гапиради, ёзади. Бироқ у ўз тили қобиғида фақат ўз адабиётидан баҳра олиши мумкин, холос. Унинг иттифоқ ва жаҳон воқеаларидан вақиф бўлиши ва ўз ютуқларини жаҳонга маълум қилиши учун беминнат воситачига бўлган зарурат ҳаётий эҳтиёж сифатида туғилади. Ана шундай бегараз «воситачи» роли

²⁷ «Фан ва турмуш», 1978, 9-сон, 7-бет.

ни улуг ва қудратли рус тили ўйнайди. Бу гапни Иттифоқимиздаги бошқа кичик миллатлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Шунинг учун миллий халқлар, уларнинг донишманд фарзандлари рус тилининг шарофати, берган имкониятлари ҳақида катта шавқ, миннатдорчилик билан сўзлайдилар. Туркман адиби, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Берди Кербобоев ўз халқи қалб нидосини мана бундай ифода этади. «Рус тили!.. Пушкинни, Толстойни, Горькийни, Шолоховни ўқиб, мен бу буюк тилнинг сеҳрлар гузалликларини, чексиз бадий имкониятларини тобора чуқурроқ ўргандимки, бу менинг адиблик қисматимда ҳал қилувчи роль ўйнайди»²⁸. Акад. П. Н. Федосеев миллий тафовутлар устидан тўхталиб, уларнинг «узоқ жаҳон масштабида коммунизм ғалабасининг тантанасига қадар сақланиб қолиши» мумкинлигини таъкидлайди²⁹.

Тилшуносликнинг фалсафий-социологик масалалари билан қизиқувчи совет олимлари ўзларининг қимматли илмий тадқиқотларида аҳоли рўйхатлари маълумотларига суяниб зуллисонаинлик қонуниятларини умумлаштириш, унинг ривожланиш ўрни, форма ва перспективалари ҳақида ажойиб илмий хулосаларни ўртага ташлаганлар³⁰. Билингвизм, унинг қонуниятлари, тараққиёти хусусида совет тилшунослигида билдирилган фикру мулоҳазалар мазкур проблеманинг тарихини ўрганишда ҳам тўла қўл келади. XV асрда Ўрта Осиёда марказлашган давлатнинг юзага келиши билан мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти тақдирида туркий тилли халқларнинг роли анча ошиб кетди³¹. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кўринган бундай ўзгаришлар адабиётда ҳам ўз ифодасини топа борди. Бир сўз билан айтганда, бадий сўз санъатида, унинг етакчи тури — шеърятда туркий тилнинг аралашуви олдинги даврларга нисбатан анча жонланди. Турк-ўзбек адабиёти майдонида фақат туркий тилда ижод қилувчи ва икки тилда асарлар яратувчи қаламкашлар фаолият кўрсатишди. Хуллас, бу

²⁸ Цитата А. Мухторнинг «Еш дўстларимга» китобидан (1971, 164-бет) олинди.

²⁹ «Коммунист», 1976, № 15, с. 50.

³⁰ Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в Советском обществе. М., 1966; Губогло М. Н. Взаимодействие языков и межнациональные отношения в Советском обществе. — «История СССР», 1970, № 6; Его же. К изучению перспектив развития двуязычия и народов СССР. — «История СССР», 1978, № 1; Брук С. И., Губогло М. Н. Двуязычие и сближение наций СССР (по материалам переписи населения 1970 г.) — «Советская этнография», 1975, № 4.

³¹ Фафур Гулом. Шарқ наъми осмонининг икки порлоқ қуёши. Адабий-танқидий мақолалар. 2-китоб. Тошкент, 1973, 184-бет.

даврдаги ижтимоий-сиёсий, тарихий-адабий муҳит, вужудга келган вазият ва шарт-шароит «ҳам форсий ва ҳам туркий тилда шеърлар ёзадиган шоирларни майдонга келтирди»³².

ЗуллISONАЙНЛИКНИНГ адабий анъанага айланиши билан боғлиқ тарзда унинг изоҳи луғат ва илмий рисолаларда кўрина бошлади. Илмий манбалар, луғат китобларининг ўша маълумотлари бир ерга жамланадиган бўлса, бири-бирига жуда яқин мулоҳазалар кўзга ташланади. Улар ҳақида тасаввур пайдо қилиш учун айримларини кўздан кечирайлик. Масалан, «Навоий асарлари луғати»да ёзилади: «ЗуллISONАЙНЛИК, арабча, икки тил эгаси, икки тилни билувчи, икки тилда ижод қилувчи»³³. «ТожиК тилининг изоҳли луғати»да ҳам худди шундай фикр ўртага ташланади. Поэтик санъатлар устида баҳс юритувчи асарларда «зул-лисонАЙН»лик шеърий усул сифатида талқин этилиб, икки тил изоҳланади. Чунончи, Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» асарида зул-лисонАЙНЛИК ҳақида ёзилади: «Ва он чунон аст, ки шоир шеър гўяд, ки опро ҳам ба арабӣ тавон хонд ва ҳам ба форсӣ ва ин санъат дар гояти ашкол ва суубат аст» (у шундай санъатдирки, шоирнинг бу санъатда ижод этган шеърини ҳам арабча, ҳам тожикчада ўқиш мумкин. Бу санъатнинг шакллари ва ўзига хос қийинчиликлари жуда кўпдир)³⁴. Фахриддин Сафий Салмон Соважий шеърларини келтириб, уларнинг тожикча ва арабча ўқилишини кўрсатишга ҳаракат қилади.

ЗуллISONАЙНЛИК ҳақида баҳс этган бошқа бир қатор асарлар уни, асосан, икки тилда ижод қилувчиларга нисбатан қўллашган ва шу мазмунига ургу берганлар. Масалан, қадимий луғатлар ва ўзбек адабиётининг бой тарихий тажрибаси асосида ёзилган «Адабиётшунослик терминлари луғати»да шундай фикру мулоҳазалар олға сурилади. Ўзбек адабиётида зул-лисонАЙНЛИК анчагина авж олган ҳодисалардан бири ҳисобланади. Хусусан, форс-тожик ва ўзбек тилида ижод этиш анъанаси бу адабиётнинг етакчи хусусиятидир. Чунки «зул-лисонАЙНЛИК — икки тилда ижод этиш — халқлар дўстлиги ва қардош адабиётлар ҳамкорлиги заминиде бунёда келган энг яхши анъаналардандир»³⁵. Юқорида айтилганларни умумлаштирадиган

³² Фафур Фулом. Уша асар, ўша бет.

³³ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 258-бет.

³⁴ Мавлоно Фахриддин Алий Сафий. Латоифут-тавоиф. Душанбе, 1968, сах. 131.

³⁵ Хомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1970, 60-бет.

бўлсак, зул-лисонАЙНЛИК ҳақидаги мана бундай мулоҳазалар ўртага келади. Зул-лисонАЙНЛИК Шарқ халқлари, хусусан, форс-тожик ва ўзбек адабиётларида қадимий традицияларга эга поэтик санъатлардан ҳисобланади. Бу адабий ҳодиса шеърий приёми сифатида бир байтнинг икки тилда ўқилишига асосланади. Зул-лисонАЙНЛИКНИНГ иккинчи кўриниши — бир ижодкорнинг икки тилда асар ёзиши, анча кенг тарқалган анъанадир. Ўзбек адабиёти тарихида Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида мустаҳкам шаклланган бу традиция ўзбек совет адабиётининг Ҳамза Ҳакимзода Нисий, Садриддин Айний, Муҳаммаджон Васфий сингари забардаст вакиллари ижодига қадар давом этиб келди. Икки тиллиликнинг бу формаси бир ижодкорнинг ўз адабий фаолияти давомида икки тилда қалам тебратиб (ҳар икки тилда баробар ёки бирида кўп, иккинчисида кам ҳам бўлиши мумкин) асарлар яратиши, шу восита билан икки халқ маданияти равнақига улш қўшиши, улар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилиши билан характерланади. Классик адабиётда ана шундай шарафли бахтга мушарраф бўлган табъ аҳлларини «зул-лисонАЙН ижодкорлар» тарзида тилга олиш, уларни юксак фазилатли шахслар сифатида ардоқлаш ҳам анъана тусини олган.

Адабиёт тарихи ўтмиш ижодкорларининг форс-тожик-араб, форс-тожик-ўзбек, ўзбек-араб, украин-рус, озар-форс-тожик, озар-арман, грузин-озар, араб-форс тилларида асарлар ёзганлигини билади. Зул-лисонАЙНЛИК анъанаси форс-тожик ва ўзбек адабий алоқалари ҳамда ўзаро таъсири проблемасининг тарихини тадқиқ этишда бой материал беради. Чунки ана шу адабий ҳодиса тожик ва ўзбекларнинг минг йиллар давомидаги биргаликда кечирган ўхшаш турмуши, сиёсий-иқтисодий, маданий алоқалари, қуда-қудағайлик, қавму қариндошлик муносабатларининг рамзи бўлиб хизмат қилади. Замон тақозоси, баҳамжиҳат ҳаёт туфайли кўпгина ўзбекча сўзлар форс-тожик тилига ва унинг акси ўлароқ, форс-тожик сўзлари ўзбек тилига кириб, ўзлашиб, граждeнлик ҳуқуқини пайдо қилди»³⁶. Буларга Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий, Тошхўжа Асирий ва Муқимийларнинг устозу шоғирдлиги, бамаслаҳат ижодий ҳамкорлиги қўшилиб, бу икки халқни янада яқинлаштирди. Уша факторлар жамланиб ўзбек шоирларининг форс-тожик, форс-тожик ижодкорларининг ўзбек тилига бўлган завқу шавқи, ҳавас ва иштиёқини кучайтирди³⁷. Шунинг

³⁶ А. Деҳотӣ. Куллиёт. Ҷилди. V. Душанбе, 1966, сах. 326.

³⁷ А. Деҳотӣ. Уша асар, 374-бет.

учун ҳам «форс-тожик адабиёти тарихини ўзбек адабиёти тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Негаки, ўзбек адабиёти ўз тараққиёти йўлида форс-тожик адабиётининг ҳаётбахш таъсирини ҳис этгани каби, ўз навбатида ўша адабиёт равнақи учун самарали таъсир ҳам кўрсатишга эришди»³⁸. Хоразмий, Юсуф Амирий, Сайфи Саройи, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий сингари ўнлаб ўзбек қалам-кашларининг ўз она тиллари билан бир қаторда форс-тожик тилида, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳилолий, Биноий, Осафий, Восифий каби форс-тожик адабиёти арбобларининг ўзбек тилида ижод қилиши; Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Сухайлий сингари ўнлаб табъ соҳибларининг ҳар икки тилда бирдай қалам тебратиб, девонлар тартиб бериши бу адабиётлар ўртасида мустаҳкам мантиқ занжири борлигидан далолат беради. Юқорида кўриб ўтилган фактлар айрим хулосаларга келиш ҳуқуқини беради.

1. Зуллисонайнлик ўзбек ва тожик халқларининг баҳамжиҳат ҳаёти жараёнида шаклланиб борган ва узоқ давом этган эволюцион тараққиёт этапини бошидан кечирди.

2. Дастлаб қўшни тилга қизиқиш, уни ўрганиш ва бадий асарларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида ўша тилга мансуб сўзларни қўллаш жараёнида зуллисонайнликнинг «ширу шакар», «муламма» каби кўринишлари юзага келди.

3. «Ширу шакар» ва «муламма»нинг такомили эса тўла маънодаги зуллисонайн қаламкашларни — икки тилда оригинал асарлар яратувчи шоирларнинг балогатга етишида қулай вазият ҳозирлади.

4. Ўзбек ва форс-тожик адабиёти фактлари зуллисонайнликнинг XIV асрдан бошлаб мустаҳкам ижодий анъана тусини олганлигини кўрсатди, («ширу шакар» ва «муламма» бундан мустасно, албатта).

5. Ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг XV асрнинг иккинчи ярмига қадар фактлари кўздан кечирилар экан, форс-тожик ва ўзбек тилларида қалам тебратишдан иборат зуллисонайнлик анъанасининг кўпроқ туркий тиллар адабиёти учун хос ҳодиса эканлиги намоён бўлди.

6. XV асрнинг биринчи ярмидаёқ «зуллисонайнлик» «ширу шакар», «муламма» поэтик санъатлари доирасидан чиқиб, ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг мустақил соҳаси даражасига кўтарилди. Бу ҳаётбахш соҳа эса форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётлари ўртасидаги алоқа, ўзаро таъсирни янада мустаҳкамлашда етакчи роль ўйнади.

³⁸ Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV в., с. 295.

Адабиёт мулкидаги зуллисонайнлик традицияси тайёр формада майдонга келган ҳодиса эмас. Шарқ халқлари адабиёти тарихида амал қилиб келаётган муламмачилик поэтик санъатининг эволюцион ўсиш йўли ҳам ана шу фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Муламма — Шарқ халқлари адабиётида анча оммалашган адабий ҳодиса. Унинг вужудга келиши Ўрта Осиёда тиллараро курашларнинг кучайиши босқичларига тўғри келади. Зуллисонайнлик ва муламма асарлар яратиш йўлидаги илк уринишлар форс-тожик-араб, форс-тожик-араб-мўғул, араб-ўзбек, араб-ўзбек-мўғул формасида намоён бўлади. Илк муламмаларнинг излари киши номларидаёқ кўзга ташланади. Ўрта Осиё халқларининг номномаси кўздан кечирилар экан, ўша киши исмлари рўйхатида арабча, форсча-тожикча, мўғулча, юнонча, грекча, лотинча ва яҳудийча сўзларнинг атоқли от вазифасида келганлиги маълум бўлади. Бундай фактлар гарчи кичик бўлиб кўринса-да, аслида унинг тагида катта ҳаётий ва тарихий ҳақиқат ётади. Аниқроғи, масала илмий-адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммоларига бориб туташади. Чунки у ёки бу номнинг тез оммалашуви, кенг ёйилиши ва шуҳрат пайдо қилишининг ўз объектив ва субъектив сабаблари бўлади. Жумладан, XX асрнинг 20—30-йилларида иттифоқимизнинг турли халқлари номномасидан революция ва граждандар уруши, 40—50-йилларда эрк ва озодлик, инсоният бахт-саодати йўлида қон тўккан Ватан уруши қаҳрамонлари, 60-йилларда эса космик фазонинг забт этиш йўлида жонбозлик кўрсатётган фидойиларнинг номлари кенг ўрин олмоқда. Бир сўз билан айтганда, давр шиддаткор руҳининг кучли таъсири халқ ҳўжалиги ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларида сезилганидек, инсонлар тақдири, ҳатто, уларнинг номлапишида ҳам бемалол намоён бўлади. Шунингдек, аксарият номларнинг халқ оммаси ўртасида кенг тарқалишида илму фан ва адабиёт оламидаги буюк ўзгаришлар ҳам катта роль ўйнайди. Бундай таъсирнинг икки томонлама эканлиги мавжуд фактлардан маълум. Ўша таъсирнинг биринчи қаноти илм-фан ва адабиёт соҳасининг ўз фидойилари номи билан боғлиқ. Ёки киши номлари рўйхатидан у ёки бу олим, шоир, санъаткорнинг номи, адабий таҳаллуси кенг ўрин олади. Ўша олим ва адибдаги жаҳоний шуҳрат, иззат-эҳтиромни ўз фарзандида бўлишини орзу этган ота-она янги туғилган чақалоғига шундай ном қўяди. Бугунги кунда анъанага кириб, кенг жамоатчилик то-

монидан расмана номлардай қабул қилинувчи Алишер, Навоий, Бобир, Улуғбек, Фурқат, Ойбек, Уйғун, Зулфия, Эркин сингари ўнлаб киши исмлари ана ўша ширин истакнинг маҳсули сифатида вужудга келган. Киши номлари рўйхатининг кун сайин бойиб боришида салмоқли таъсир кўрсатувчи иккинчи омил эса бадий адабиётга боғланади. Ўзга таъбир билан айтганда, ҳаётнинг маълум пайтида шухрат қозонган у ёки бу бадий асардаги ижобий типларнинг номига адашлар кўпаяди. Ана шу ҳодиса ўзининг узоқ тарихига эга. Ёзувчи Ойбек ўз таржимаи ҳолида «Дилбар — давр қизи» поэмаси устида тўхталиб, қуйидагиларни қайд этган: «Поэма,— дейди Ойбек,— шубҳасиз, ўз вақтида ёзилган эди. Қизиги шу бўлдики, поэма босилиб чиққандан сўнг жуда кам учрайдиган Дилбар исми кенг тарқалиб кетди»³⁹. Айтиш зарурки, бундай фактлар фақатгина ўзбек адабиётида эмас, балки умумжаҳон бадий сўз санъати мисолида ҳам кўзга ташланади. Чунки, янги статистик маълумотларга кўра, биргина Москва шаҳрида уч минг Пушкин фамилияли граждaнлар истиқомат қилишади. Шулардан икки юзтасининг исми Александр, 19 тасининг эса инициали тўла ҳолича буюк рус шоирига (яъни Александр Сергеевич Пушкин) рост келади. Муҳими шундаки, рус номлари рўйхатида буюк шоирнинг асарларида иштирок этувчи образларнинг ҳам анчагина адашлари учрайди. Айрим маълумотларга кўра, фақатгина Москва шаҳрининг ўзида уч юзта аёлнинг исм-фамилияси Татьяна Ларина экан. Шунингдек, юз аёл Ольга Ларинанинг (Татьянанинг сингиси) ном ва фамилиядошлари бўлиб чиққан. Шу шаҳри азимда биргина Евгений Онегин ҳам ҳаёт кечиради⁴⁰. Тўғри, бу адашликнинг ҳаммасини ҳам А. С. Пушкин асарларига тааллуқли дейиш қийин. Эҳтимол, улардан айримлари бахтли тасодифларнинг оқибатидир. Бадий адабиётнинг объекти — инсон. У инсон ҳақида қайғуради, ёзади, уни истиқбол сари чорлайди. Бу — ҳақиқат. Аммо бадий ҳақиқатнинг негизи ҳаёт ҳақиқати ҳисобланади. Ижодкор учун мавзу ва материални инсон ҳаёти беради. Модомики шундай экан, Татьяна ва Ольга Ларина ҳамда Евгений Онегинларнинг рус турмушидан А. С. Пушкин асарига ўтганлиги, шу поэма шухратидан сўнг бу номларнинг бадий адабиёт орқали ҳаётга қайта кўчиб, оммавий тус олганлигига шубҳа қилиш мумкин эмас. Ана шуларга кўра, Ўрта Осиё халқлари ононимлари составида учрайдиган, чет тиллардан ўзлашган номларни

ҳам шу халқларнинг аралашиб ҳаёт кечириши, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий алоқа қилишларининг маҳсули сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Мазкур масаланинг ономастикага тегишли томонлари совет тилшунос олимлари томонидан анча кенг ёритилган. Айниқса, ўзбекча ва тожикча номларнинг тарихи ва тақдири хусусида тилшунос олимлар амалга оширган ишлар эътиборга лойиқдир. Ўзбек номларига доир луғатда бир составли киши номлари билан параллел тарзда қўшма сўзларнинг ҳам атоқли от вазифасида келиши кўзга ташланади. Қизиги шундаки, ононим функциясида келган сўзлар муламма номлардир. Ўзбек ва тожик халқлари ўртасида анча кенг оммалашган бу муламма номларни қуйидагича группалаштириш мумкин:

а) ўзбекча-тожикча ва ё акси: Бахтибор, Бердиёр, Гул-ойим, Диляйра, Жўрақул, Келдиёр, Зарбиби, Мингзиё, Норбўта, Норқўзи, Ойгул, Ойбаҳор, Ойбаланд, Менггул, Менгзифо;

б) арабча-ўзбекча: Амирқул, Бекназар, Бердиниёз, Бердинойим, Бибинисо, Бибинур, Бобомурод, Боймурод, Бойқобил, Имомхол, Каримберди, Ойжамол, Тиломурод, Тошқувват;

в) ўзбекча-мўғулча: Дунон, Олтой, Эрдон ва бошқалар. Фикримизча, икки тилдаги сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган номлар, бадий адабиётдаги муламмачилик анъанасининг бошланишида дастлабки поғона вазифасини ўтаган. Таниқли тилшунос Л. В. Успенский «Тилсиз фикрлаш мумкин эмас. Дунёда инсон аралашуви билан вужудга келадиган барча воқеа-ҳодисалар бевосита тилнинг иштирокида вужудга келади. Тилсиз фан-техника, касб-ҳунар, санъат, хуллас ҳаётнинг ўзини тасаввур этиб бўлмайди»⁴¹, — дея ғоят одилонга хулосага келган эди. Дарҳақиқат, инсон онгли фаолиятининг бирон-бир дақиқасини, унинг тафаккури билан рўёбга келтириладиган каттаю кичик кашфиётларни «алоқа воситаси — тилсиз» ҳис этиш мумкин эмас. Ҳатто математик қонуниятларнинг сирини ҳам ўзинга хос тилда — формулалар ёрдамида очилади. Модомики шундай экан, кишилиқ жамияти тарихидаги барча бурилиш ва янгиликларнинг даставвал тилда ифодаланиши мумкинлиги ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Буюк пролетар адиби А. М. Горький таъбири билан айтганда, тил — адабиётнинг биринчи элементи. Шу маънода жонли сўзлашув тилидаги ўзгаришлар «биринчи элемент» восита-

³⁹ Ойбек. Асарлар. X томлик. 1-том. Тошкент, 1968, 9-бет.

⁴⁰ «Фан ва турмуш», 1978, 9-сон, 30-бет.

⁴¹ Успенский Л. В. Слово о словах. Очерки о языке. М., 1957, с. 5—6.

сида халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма бадий адабиётга кўчади. Бу процесс узлуксиз давом этади. Яъни даврлар оша амал қилиб, бойиб боради. Шуларга кўра, халқ жонли сўзлашув тилида, унинг номланиш тарихида ўз аксини топган муламмачилик муайян даврлар ўтиши билан Шарқ халқлари ёзма бадий адабиётига кўчган деса хато бўлмайди. Ёзма бадий адабиётда вужудга келган дастлабки муламмаларнинг ҳиндча-урдуча-арабча, арабча-форсча, арабча-форсча-туркча шаклида майдонга келганлиги ҳам бунга гувоҳдир⁴². Бадий сўз санъати тарихи Жамолдин Қарошийнинг араб-форс-турк, шоир Пурбаҳойи Жомийнинг ўзбек-тожик-мўғул ҳамда Муҳаммад ас-Самарқандийнинг араб, форс, турк, мўғул тилларида ижод этганлигини, айрим ҳолларда шу тиллар қоришмасидан иборат муламмалар яратганлигини яхши билади. Кўринадики, фактлар Ўрта Осиё халқлари жонли сўзлашуви, фольклори ҳамда ёзма бадий адабиётида кўп тиллилик традициясининг узоқ, сермазмун тарихидан гувоҳлик беради. Муламмачиликнинг ўзи сингари унинг ўрганилиши тарихи ҳам анча олисдан бошланади. Классик шеърят ва унинг поэтикасига доир яратилган илмий ишларда, тилшуносликка тегишли луғатларда муламманинг луғавий ҳамда поэтик санъат сифатидаги маънолари атрофлича изоҳланади. Муламма хусусида луғатларда берилган маълумотлар анча ихчам бўлиб, улар мантиқан бир-бирига яқин туради. «Муламма, — ёзилади «Навой асарлари луғати»да, — равшан, ялтиратилган, ранг-баранг ҳар мисраи (ёки байти) бошқа бир тилда бўлган шеър»⁴³. «Тожик тилининг изоҳли луғати»да эса юқоридаги шарҳлар билан бир қаторда, «нақшли, нақшу нигор қилинган, хол-хол, яъни ало-було ҳайвонлар (оқ-қора, қизил-оқ, қизил-қора ва ҳоказо — Р. В.), аралаш; қўшма, қўшилган; икки тилда яратилган, ёзилган шеър. Масалан, бир мисра ва ёки бир байти арабча ва бир мисра ва ёки бир байти форс-тожик тилида ва шунинг сингари» каби янги иловалар ҳам учрайди⁴⁴. Шундай қилиб, луғатлар талқинича, муламма — равшан, ялтиратилган, хилма-хил, нақшли, аралаш, холли ёки ола-була сингари луғавий маъноларга эга. Адабиётшунослик термини сифатида эса уни икки ва ундан ортиқ тиллар қоришмасидан тузилган шеър тарзида изоҳлаш мумкин. Бунга муламманинг шаклий товланишларини ҳам илова қилишга тўғри келади. Яъни бир мисра ёки байти арабча, навбатдаги сатр ёки қўш мисраси форс-тожикча бўлиб келиши мумкинлигини

ҳам эслатиш лозим. Муламманинг вужудга келишида иштирок этадиган тиллар масаласида қатъий чегара қўйиш қийин. Негаки, масаланинг бу томони ижодкор хоҳишига, қайси тилларни яхши билишига ва ўз фикрини бадий ифодадай олишига боғлиқ. Айтилганларга тарихий вазият, адабий муҳит ва ҳаёт тақозоси, иқтисодий-сиёсий, савдосотик, дипломатик ҳамда адабий-маданий алоқаларнинг аҳвол ҳамда табиатидан келиб чиқадиган талабларни қўйишга тўғри келади. Негаки, муламмачиликнинг негизи шу омилларга узвий боғлиқдир. Масалан, X—XII асрларда ўзбекча-арабча муламмалар яратиш анъана тусига кирган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбекчарусча «ширу-шакарлар» битиш адабий анъанага айланиб қолди.

«Бадоеус-саное» соҳиби «ширу шакар»ни назарий жиҳатдан асослашда аниқ маълумотлар бермаса-да, мисол танлашда маҳорат кўрсатади. Шу ўринда «Бадоеус-саное»да муламма асарларнинг ҳажмига доир айтилган кичик бир янгиликни ҳам эслатиш жоиздир. Атоуллоҳ Ҳусайний машҳур адабиётшунос Рашидиддин Ватвот кўрсатмаларига суяниб, форс-тожик-арабча муламмаларда байтлар миқдорининг ўндан ошмаслигини таъкидлайди. Яъни, унинг қайдича ўн байтгача форс-тожик ва шунча миқдордаги мисралар арабча бўлиши лозим⁴⁵. Муламма таърифи Қабул Муҳаммаднинг машҳур «Ҳафт қулзум» асарида ҳам мавжуд. Характерлиси шундаки, Қабул Муҳаммад муламани поэтик санъат сифатида тушунади ва талқин этади. «Ҳафт қулзум»даги асосий маълумотлар Атоуллоҳ Ҳусайний қайдларига монанд. Бу гап байтлар миқдорига тегишли фактга ҳам тааллуқлидир. Шунингдек, «Ҳафт қулзум» муаллифи муламманинг икки кўриниши борлигини маълум қилади. Унинг таъкидлашича, бир мисраси арабча ва кейинги мисраси форс-тожикча бўлган шеърлар — кашф қилинган муламма (муламман макшув), шунингдек, бир-икки байти форс-тожикча ва бир-икки байти арабча бўлган асарлар — пардаланган муламмалар (муламман маҳжуб) деб юритилади⁴⁶.

Тожик адабиётшуноси Тўрақул Зеҳнийнинг поэтик санъатлар ва тожик арузи баҳсига бағишланган йирик монографиясида муламмага доир қимматли фикрлар ўртага ташланади. Китоб соҳиби муламманинг тузилиш принциплари, икки кўриниши (макшув, маҳжуб), тиллар хилма-хиллигини кўрсатиш билан бирга, ширу шакарнинг бошқа

⁴² Юсупов М. Барҳаёт анъаналар. Тошкент, 1969, 152-бет.

⁴³ Навой асарлари луғати, 410-бет.

⁴⁴ Фарҳанги забони тоҷики. Ҷилди I, саҳ. 725.

⁴⁵ Атоулло Ҳусайний. Бадоеус-саное. Душанбе, 1974, саҳ. 65—66.

⁴⁶ Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. Тошкент, 1969, 151-бет.

авторларда кўринмайдиган янги нуқталарини таъкидлашга эришган. Булардан бири муламманинг ўзбекча-форсча-тожикча кўришига доир қайд ва келтирилган мисоллар ҳисобланади. Иккинчи янги факт, муламманинг «ширу шакар» термини билан юритилишига тегишлидир.

Т. Зеҳний муламманинг халқ оғзаки ижоди учун ҳам хослигини ўқувчиларга маълум қилади. Муаллиф айтилганларнинг тасдиғи сифатида янги социалистик воқелик заминиде туғилган тожикча-русча муламмалардан парча келтиради⁴⁷.

«Сўз санъати»да муламма-мухаммаслар, уларнинг бир банди тожикча ва навбатдагисининг ўзбекча бўлиб келиши мумкинлиги ҳам қайд қилинади. Китоб муаллифи форс-тожик ва ўзбек адабиётларидаги адабий фактларга суяниб, баъзан бир мисранинг икки тил қоришмасидан иборат бўлишини ҳам маълум қилади ва ўз ақидаларини исботлаш учун бадий парчалар келтиради. Т. Зеҳнийнинг муламма поэтик санъати ҳақидаги баҳсида жуда кўп ажойиб фикрлар билан бир қаторда айрим жузъий нуқсонлар ҳам кўзга ташланади. Жумладан, монография муаллифи ширу шакарларнинг тожикча-ўзбекча сўзлар аралашмасидан тузилиши ҳақида яхши мулоҳазалар билдиради. Аммо китобда келтирилган айрим мисоллар баҳс талабдир. Кўриб ўтилган тарқоқ фактлардан равшан бўлаётирки, классик шеърят поэтикасига доир ишлар таркибида муламмага тааллуқли анчагина изоҳлар жамғарилган бўлиб, уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин.

Муламма — Шарқ халқлари адабиётида анча кенг омалашган поэтик приёмлардан бири бўлиб, унда қалам тебратиш ижодкордан биргина кичик лирик жанрдаги асарнинг ўзида бир неча тил материалларидан фойдаланишни тақозо қилади. Ҳозирга қадар вужудга келгай муламмаларнинг арабча-форсча-тожикча, форсча-тожикча-ўзбекча, ўзбекча-арабча-мўғулча, ўзбекча-арабча, тожикча-ўзбекча, тожикча-русча, ўзбекча-русча, ўзбекча-русча-тожикча (албатта, улар аксининг ҳам мавжуд эканлигини биз инкор этмоқчи эмасмиз) сўзлар қоришмасидан яратилганлиги фикримизнинг исботи бўлиб хизмат қилади. Муламма термини билан параллел тарзда шеърлар учун илмий ва бадий адабиётларда «ширу шакар», агар бу хусусиятга молик асарларда уч тил материали аралашган бўлса, «шаҳду ширу шакар» мафҳумлари ҳам қўлланилади. Шарқ халқлари адабиётларидаги бир мисра ё байти бир тилда, навбатдаги сатри ёхуд қўш мисраси ўзга тилда,

бир банднинг тўрт қатори бир тилда, бир қатори бошқа тилда, беш мисраси бир тилда ва кейинги беш сатри бошқа тилда (мухаммас жанри учун), бир қаторнинг ярми бир тилда, иккинчи ярми эса ўзга тилда (булар жуда кўп) яратилган асарларнинг мавжудлиги муламма поэтик санъати босиб ўтган тарихий йўлнинг маҳсулидир.

Муламмада ижод этилган асарларнинг байтлар миқдорини қатъий чеклаш қийин. Муламмалар байтлар миқдори жиҳатидан турлича (энг кичиги 4 мисра ва энг каттаси 26 байт, ҳатто ундан ҳам кўп бўлиши мумкин) бўлади дейиш мақсадга мувофиқдир. М. Юнусов Юсуф Амирийнинг «Чоғир ва Банг» мунозарасидаги

Ширу шакартек бири бирлан қарин,
Ҳамсабақу ҳамнафасу ҳамнишин,—

байтидаги ишорага суяниб, муламма шеърларига нисбатан «ширу шакар» бирикмасини — терминини қўллаш XV асрда бошланган бўлиши керак деган тахминий хулосани ўртага ташлайди⁴⁸. Фикримизча, бу ҳукм бирмунча мунозарали. Негаки, бир неча тил қоришмасидан иборат асарларнинг пайдо бўлиши билан уларнинг атамаси ўртасида бундай катта вақт масофаси ётишига ақл бовар қилмайди. Шунингдек, форс-тожик адабиётида бадий сўзга тегишли тарзда «ширу шакар»нинг анча олдин тилга олиниши ҳам ушбу шубҳани бирмунча кучайтиради. Масалан, Ҳоқоний Ширвоний (1126—1198) адабий меросида шундай байт учрайди:

Таъми суханам ҳамчу асал хоҳад буд,
Таъям чу шакар фиғанд дар шири сухан⁴⁹.

Мана бу факт Шарқ халқлари адабиётида «ширу шакар» термини XV асрда эмас, балки ундан анча олдин ҳам маълум бўлганлиги ва муомалага кирганлигидан гувоҳлик беради. Баъзи адабиётшунослар муламма шеърлар устида фикр юритиб, уларнинг «ширин шакар» тарзида аталишини ҳам таъкидлайдилар⁵⁰. Масаланинг бу планда қўйилишига қўшилиш қийин.

Муламмачилик традициясининг фаол формаларидан бири бадий асарларда араб сўзларидан кенг фойдаланишда кўринади. Масалан, шоир Гадоийнинг мисраларида бунини равшан кўриш мумкин:

⁴⁸ Ю н у с о в М. Барҳаёт анъаналар, 153-бет.

⁴⁹ Гулшани адаб. 1-жилд. Душанбе, 1978, 348-бет.

⁵⁰ Ҳ о м и д и й Ҳ. «Ширу шакар» ва унинг тузилиши.— Халқлар дўстлиги — адабиётлар дўстлиги. Низомий номидаги ТДПИ асарлари. Тошкент, 1972, 28-бет.

⁴⁷ Т. Зеҳний. Санъати сухан. Душанбе, 1965, саҳ. 169—170.

Даврлар ўтиши билан «ширу шакар»нинг кўринишлари такомиллаша борган. Хусусан, XIII—XIV асрларда бутун бошли мисра ва байтларни ўзга тилда яратиш анъанаси шаклланган. Яъни, байтнинг бир мисраси арабча, иккинчи мисраси эса тожикча сўзлардан иборат бўлиб келади. Масалан, XIV—XV асрларда яшаб, фаолият кўрсатган Яхё Себак шеъриятида шундай байтларни кўриш мумкин. Мана, ўша байтлардан бири:

Рағи чон карда сад пора чудоӣ,
Ва-мин маънока лам яктаъ ричой⁵².

Худди шу адабий ҳодиса Абдурахмон Жомий шеърларида ҳам талайгина учраб туради:

Чомӣ, охир ба сари зулфи ту зад дасти умед,
Ҳассауллоҳу таоло бимазид-аз-залафо⁵³.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги адабий меросида ҳам арабча-тожикча сўзлардан таркиб топган байтлар учраб туради. Аммо Алишер Навоийнинг байти Яхё Себак ва Абдурахмон Жомий мисраларидан ташқи кўринишида ноқ бирмунча фарқ қилади. Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг Хўжа Ҳофиз Шерозий ғазалига татаббу тарзида яратилган мана бу мисралари ўша хусусиятга моликдир.

Рамузул-ишқ конат мушкилан бил-акс халлилҳо,
Қи он ёқути маҳлулат намояд ҳалли мушкилҳо⁵⁴.

Замонлар ўтиши билан муламмачиликнинг янги-янги шакллари вужудга келди. Шунингдек, арабча-форс-тожикча, форс-тожикча-арабча мисра ва байтлар билан бир қаторда арабча-ўзбекча, ўзбекча-арабча, ўзбекча-тожикча тожикча-ўзбекча сўзлар аралашувидан иборат асарлар ҳам майдонга кела бошлади. Хусусан, XV аср ўзбек ижодкорларининг асарларида ўзга тил материали аралашибгина қолмай, балки уларни шеър мавқеини кўтаришга хизмат қиладиган назмий унсурлар — қофия ҳамда радиф сифатида қўллаш одатга кириб қолди. Масалан, Мавлоно Лутфийнинг

Кўрдум сени, кетти ғам, алминнатуллаҳ,
Жон топти ҳаёт ушбу дам, алминнатуллаҳ,—
матлаи билан ибтидо топувчи ғазалида араб тилидан олин-

⁵¹ Гадоий. Девон, 79-бет.

⁵² Гулшани адаб. 3-том, 161-бет.

⁵³ А. Жомий. Асарлар. 5 томлик. 1-том, Душанбе, 1964, 9-бет.

⁵⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 12-бет.

ган «алминнатуллаҳ» сўзи радиф вазифасида келиб, шоир тасвиридаги психологик ҳолатнинг жонли, жозибали ва кутилгандай чиқишида хизмат қилган⁵⁵. Муламмачилик тарихида «шаҳду ширу шакар»лар, яъни арабча-форс-тожикча-ўзбекча сўзлар қоришмасидан вужудга келган асарлар ҳам алоҳида саҳифани ташкил этади. Бундай асарлар ўзбек адабиёти тарихида учраб туради. Масалан, турк адабиётшуноси проф. Фуод Купрулузода «Рубоий жанрининг эскилиги» номли ишида Шарқ халқлари адабиётида жуда қадим замонлардан бери машҳур бўлган бу шеърӣ форманинг ўзига хос хусусиятлари устида батафсил тўхталиб ўтади. У рубоийнинг формал кўринишларига дахл қилар экан, шу жанрда уч ва тўрт тилда ижод қилинган асарлар борлигини ҳам қайд этади. Адабиётшунос олим ўз ҳулосаларининг тасдиғи учун XIII асрда яшаб фаолият кўрсатган шоир Жамол Қаршийнинг «Мулҳақоту сўроҳ» номли асарини тилга олади, ундан парчалар кўчиради. Уша мисоллар ичида арабча-тожикча-ўзбекча сўзлардан таркиб топган мана бу рубоий алоҳида диққатга моликдир.

Забёни яшмони лано сайфу назар,
Қ-аз ғамзаи шон ақл шуд зеру забар.
Ҳаммомда ажаб қиёмате кўпти магар,
Ким бирга ёноштилар бугун шамсу қамар^{56—57}.

Кўринадики, кўчирилган рубоийнинг биринчи мисраси араб, иккинчи сатри форс-тожик (бу икки қаторнинг мазмуни: у икки оҳу ўзининг қиличдек нигоҳи билан бизни жароҳатлади, унинг ғамзасидан ақл остин-устун бўлди) тилида, ва ниҳоят, сўнгги байти ўзбекчадир. Мазкур фактнинг XIII асрга дахлдорлиги, айниқса, муҳим бўлиб, дастлабки муламмаларнинг кўп тиллилиги хусусида айтилган фикрларни тасдиқлашга хизмат қилади. Уч тил иштирокида муламма яратиш анъанаси кейинги даврларда ҳам давом этган. Айрим ижодкорлар тўла ғазалларни шаҳду ширу шакар поэтик усули асосида тузганлар. Навоий таҳаллуси билан шуҳрат топган мана бу шеърӣ парча ўшандай хусусиятга эга.

Аробий гуфтаам ар-ар, ба форсий гуфтаам қаддат,
Ба туркий сўзласам бўюнғ, чаманда сабзавор ўлсун.
Аробий гуфтаам важҳат, ба форсий гуфтаам рўят,
Ба туркий сўзласам юзинг, халойиқ интизор ўлсун.
Аробий гуфтаам ҳожиб, ба форсий гуфтаам абрў,
Ба туркий сўзласам қошинг, камони ҳалқадор ўлсун⁵⁸.

⁵⁵ Лутфий. Девон. Гул ва Наврўз. Тошкент, 1965, 251-бет.

^{56—57} Қаранг: Шодиев Э. Навоийнинг тожик адабиётига муносабати масаласига доир. Ленинобод, 1964, 42-бет.

⁵⁸ Қаранг: Юнусов М. Барҳаёт анъаналар, 155-бет.

Кўчирилган шеърий парчанинг улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий қаламига мансуб эмаслиги бир қатор илмий ишларда исбот этилган⁵⁹. Бу адабиёт тарихида Навоий тахаллуси билан қалам тебратган ижодкорлар сонининг кўпчилиги эса мазкур ғазал муаллифини аниқлашни бирмунча қийинлаштиради⁶⁰.

Агар тожикча-арабча, ўзбекча-арабча (ва унинг акси), шунингдек, уч тил қоришган асарлар ёзишда адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг бир томонлама ҳаракати кўринса, ўзбекча-тожикча муламмалар ижод этишда тарафайн муносабат амал қилади. Бу жуда муҳим факт. Чунки шу соҳага тегишли материаллар ўзбек ва тожик адабиётлари ўртасида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг икки томонлама характерини кўрсатади. XII асрда яшаган форс-тожик шоири Ҳаким Санойи қаламига тегишли мана бу шеърий парча тожикча-ўзбекча муламмалар ёзишнинг дастлабки намуналаридан бири сифатида қимматлидир.

Аз раият шаҳе, ки моя рабӯд,
Таҳи девор канду бом анлӯд,
Чун ситад тухм омил аз деҳқон,
Деҳ аз ў рафту монд бар «уй қон».

Ҳаким Санойининг замондоши Сўзаний Самарқандий ширин шакарида ўзбекча сўзлар нисбатан кўпроқ қўлланилади.

Эй турки моҳчеҳра чӣ бошад агар шабе,
Ой ба ҳучраи ману гӯй: «қўпоқ керак».
Гўлрӯи туркиву ман агар турк нестам,
Донам бадин қарор, ки ба туркист гул «чечак».
Аз чашми ман бар он «чечак» ту чакад сиришк,
Туркӣ макун, ба куштани ман бармакаш «пачак».

Икки муаллиф ижодидан кўчирилган намуналар муламма поэтик приёмини ишга солишнинг мақсадлари турлича эканлигини кўрсатишга хизмат қилади. Ҳаким Санойининг шеърий парчасида катта ижтимоий мазмун мужассам. Шоир давр фожиаси, унинг сабаблари устида бош қотиради. Раият (халқ) ва шоҳ муносабатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Шоир талқинича, халқ турмуши ва ғамидан узоқ, унинг сўнгги ғалласигача тортиб олишга тайёр турган амалдорни фақатгина фожа — қон қаршилади.

⁵⁹ Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. АДД. Ташкент, 1961.

⁶⁰ Навоий тахаллусли шоирлар ҳақида мурожаат қилинсин: Валихўжаев Б. Мирийнинг «Раъно ва Зебо» поэмаси ҳақида. Самарканд асарлари. Тошкент, 1966, 35-бет; Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 3-сон, 76—79-бетлар.

мумкин. Чунки у (яъни жоҳил амалдор) ўз қўли билан ўзи курган иморат остини қазиб, унинг қулашини тезлаштиради.

Қўринадики, Ҳаким Санойи муламма зиммасига катта масъулият юклайди. Шу поэтик усул пардаси ҳимоясига ўтиб, даврнинг социал жароҳати моҳиятини очишга интилади. Сўзаний Самарқандий сатрларида эса батамом бошқа мавзу — интим ишқ-муҳаббат талқини қаламга олинади. Қўринадики, ҳар икки сўз санъаткори ҳам муламма поэтик приёмидан жуда моҳирлик билан фойдаланган. Ўзбек тилидан танланган сўзлар эса улар айтмоқчи бўлган муддаони таъкидлашга хизмат қилган.

Юқорида айтилган, Навоий қаламига мансуб бўлмаган уч тилда яратилган ғазал ҳақида эса бу гапни айтиб бўлмайди. Шеърда ақалли дурустроқ ижтимоий мазмун йўқ. Унда бошдан оёқ маҳбубанинг ташқи портретини чизишга урғу берилган. Қўрилган бу икки факт ниҳоят муҳим, улар муламманинг ижтимоий моҳиятини белгилашга хизмат қилади. Ижодкор ва унинг жамият олдидagi бурчини белгилашда унинг ғоявий позицияси ғоят муҳим роль ўйнайди. Ғоя ва эътиқоди кучли ижодкор учун бадний сўз ва унинг барча воситалари қадрли. У ўша воситалардан авайлаб фойдаланади, ҳар бир сўз ҳамда бадний-тасвирий ашъолар зиммасига масъулият юклайди. Қатъий позицияси бўлмаган, ғоявий жиҳатдан тўла шаклланмаган ижодкор учун эса адабиёт, бадний-тасвирий воситалар эрмакка айланиб қолади. Поэтик приёملар эса шаклбозлик қуроли вазифасини ўтайди.

Форс-тожик шоири Сайид Неъматуллоҳ яратган муламма формаси нуқтаи назаридан юқорида кўчирилган шеърий парчалардан фарқ қилади. Агар Санойи ва Сўзанийларнинг байтларида бир нечагина ўзбекча сўзлар қўлланилган бўлса, Сайид Неъматуллоҳ мисраларининг ярми тожикча ва қолган қисми эса ўзбекча сўзлардан иборат. Шу жузъий ўзгаришнинг ўзиёқ, форс-тожик ижодкорларида ўзбек тилини ўрганиш, ўша тилда асарлар яратиш орқали бу икки халқ қардошлигини мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшиш иштиёқининг ортиб борганлигидан гувоҳлик беради.

Ман чунин сармасти ёрам, сан начуксан? Сўйлагил,
Ғайри ишқаш нест қорам, сан начуксан? Сўйлагил.

Келтирилган мисолдан равшан бўлаётирки, шоир муламмага шунчаки санъатпардозлик, қуруқ жимжимадорлик учун эмас, балки маълум мақсад нуқтаи назаридан муно-

сабатда бўлади. Шунинг учун ҳам сатрларга киритилган ўзбекча сўзлар зиммасига катта вазифа юкланган. Натижада муламма тасвирдаги психологик ҳолатни, лирик қаҳрамон — ошиқ кайфиятини бўрттириб кўрсатишга ҳизмат қилган. Ана шу тариқа форс-тожик адабиётида ўзбекча сўзларнинг аралашуви билан шеърлар ижод қилиш ҳаракати янги-янги кўринишларда ривожланиб борди. XV асрга келиб эса ўзга тил материалидан саноқли сўзларни «қарз» олиш кифоя қилмай қолди. Айни хулоса муламмачиликнинг сўнгги асрлардаги тараққиётини инкор этмайди. Чунки кейинги даврларда ҳам кичик шеърӣ жанрларнинг айрим намуналарини муламмада яратиш традицияси яшади. Тожик ижодкорларининг муламма поэтик приёмига мурожаати тобора такомиллашиб, чуқур мазмун касб эта борди. Сўз ўйини авж олди. С. Айнийнинг «Ширбадан сайри достони»даги мана бу сатрларда ҳам шу ҳолат кўзга ташланади:

«Қўюнг шелани», — гуфт, — мулло «тушунг»,
Намезад ба ман ҳарф, илло «тушунг»⁶¹.

Ўзбекистонда ўтказилган Тожик адабиёти ва санъати декадаси кунларида вақтли матбуотда эълон қилинган:

Чу Жомий бо Навоӣ сиз билан хешу табормиз,
Буданд онҳо муаллим баҳри мо ҳам сизга устод

байти ҳам Совет Шарқи халқлари адабиётида муламмачилик анъанасининг бугунги кунга қадар амал қилаётганлигидан ёрқин далолат беради. Ўзга таъбир билан айтганда, тожикча-ўзбекча, ўзбекча-тожикча сўзлар асосида муламмалар яратиш Октябрғача бўлган адабиёт доирасида қолмасдан, балки совет адабиётида ҳам давом этаётир. Тожик адабиётининг вакиллари тожикча-ўзбекча муламмалари билан бу икки халқ маданий алоқалари йўлида баракали жавлон урган бўлсалар, ўзбек қаламкашлари тожикча-ўзбекча «ширу шакар»лари билан ўша хайрли анъанани бойитиш, дўстлик муносабатларини янада мустаҳкамлашдек шарафли бурчни адо этмоқдалар.

XV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XVI АСРНИНГ БОШЛАРИ АДАБИЁТИДА ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошлари ўзбек дунёвий адабиёти равақ топган давр ҳисобланади. Бу хусусда, ўша замонда, шунингдек, сўнгги асрларда вужудга келган бой адабий, илмий-тарихий асарлар ҳамда тазкира ва мемуарлар қимматли маълумотлар беради. Таҳлил этилаётган йилларда ўзбек адабиёти ҳар томонлама ўсишга юз тутди. Яъни бу гапни мазкур адабиётнинг юксак масъулиятини ўз зиммасига олиб, уни имкони борича тўлдиришга, янгиликлар эвазига бойитишга жазм этган қаламкашлар сонининг мислсиз ўсишида, воқеа бўларлик бадий яратмаларнинг вужудга келишида, жанрлар, мавзу, роя ва образлар дунёсининг такомиллашувида, энг муҳими, бадий маҳорат мезонининг тобора ошиб, ўзига хос салмоқ пайдо қилиши хусусида айтиш мумкин. Юқоридагиларга яна бир муҳим соҳани ҳам қўшишга тўғри келади. У ҳам бўлса, турк-ўзбек адабиётининг назарий муаммолари устида мулоҳаза юритувчи илмий рисоалар, давр адабиётининг кўзгуси — тазкираларнинг вужудга келишидир.

Хуллас, ўзбек дунёвий адабиёти ҳамма жабҳалар бўйлаб тараққиётга томон силжиди. Ана шу чексиз ривожланишни ташкил этган омиллардан энг асосийлари — ўзбек миллати шаклланиш этапининг тобора жонланиши, давлат идора усули ва муомала-муносабатда эски ўзбек тили нуфузининг сезиларли даражада ошганлиги, кун сайин тевранлашиб бориши ҳисобланади. Шунингдек, XV асрда илм-фан, санъат ва маданиятнинг шуҳрат пайдо қилишида халқлараро маданий алоқа ва ҳамкорликнинг муҳим роли борлигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Қўшни халқлар бадий ижоди хазинасига йўл топиш, улар билан адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг кучайиши оқибатида ўзбек адабиётида янги-янги шеърӣ формалар, «Хамса» сингари йирик назмий полотнолар, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-дидактик проблемаларни кенг планда бадий ифодалашга йўналтирилган дostonлар яратилди. Ўзбек адабиётида лирик девонлар куллиётини тартиб бериш

⁶¹ С. Айний. Куллиёт. Ҷилди 7. Душанбе, 1962, саҳ. 502.

адабий анъана тусини ола бошлади. Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойинул-маоний», «Девони Фоний», «Лисонут-тайр», «Махбубул-қулуб» каби асарлари яратилди. Таъкидлаш жоизки, ушбу асарларнинг вужудга келишида дастлаб ўзбек адабиётининг шу асргача бўлган тараққиёти, унинг ички ривожланиш қонуниятлари муҳим роль ўйнаган бўлса, иккинчидан, адабиётлараро алоқа, биринчи навбатда, форс-тожик адабиётининг салмоқли ютуқлари ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийнинг адабий мероси ўзбек ва форс-тожик тилида неча асрлар давомида яратилган бадий сўз санъатининг қонуний синтези сифатида кўзга ташланади. Чунки у шу адабиётларнинг ўзига қадар эришган ютуқларини синчковлик билан кузатди. Ўша асарлардаги яхши нуқталарни илғаб олди. Худди шундай ғани унинг адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг муҳим формаларидан бири — зуллисонайнликка муносабати хусусида ҳам айтиш мумкин.

Зуллисонайнлик ўзбек адабиётининг деярли барча тараққиёт босқичлари учун хос ҳодисадир. Ўз она тилини севиш, ўрганиш, сўзлашиш, ёзиш, ҳаётдан олган завқи, ҳистуйғусини бадий ифодалаш билан бир қаторда, ўзга халқ тилини ҳам пухта ўзлаштириш, ўша тилда фикр баён эта олиш, кишиларга завқу шавқ бера олувчи асарлар яратиш қобилиятига эга бўлган кишилар инсоният онгли ҳаётининг ҳамма даврларида ҳам бўлганлар.

Жаҳон тилларининг классификациясига кўра, ўзбек ва тожик тиллари бошқа-бошқа тил оилаларига мансуб. Аммо шундай бўлишига қарамасдан, бу тилларда сўзлашувчиларнинг тақдир ва тарихи бир-бирига шу қадар яқинки, уларни ажратиш, бегона халқлар ва тиллар сифатида талқин этиш амримаҳол. Айрим қаламкашлар ўзлари мансуб бўлган тилда ижод қилмай, батамом ўзга тилда бадий асарлар яратганлар.

Масалан, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб, фаолият кўрсатган Бадриддин Ҳилолий ижтимоий келиб чиқиши нуқтаи назаридан туркий қабилаларга мансуб. Аммо у умри давомида деярли тожик тилида ижод қилди ва шу адабиётни бойитишга салмоқли ҳисса қўшиб, унинг иқтидорли арбобларидан бирига айланди. Зуллисонайнлик ниҳоят мураккаб адабий ҳодиса сифатида ижодкор олдиға қатор талаб ва шартлар қўяди. Икки ва ундан ортқ тилда асар яратишни ўз олдиға мақсад қилиб қўйган адиб ҳушёрлик, синчковлик, меҳнатсеварлик, бадий сўз санъатининг тарихий тараққиёт йўлиға ҳурмат, тиришқоқлик сингари фазилатларға эга бўлмоғи лозим.

Ўзбек ҳамда форс-тожик адабиётларининг XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларидаги тараққиёт босқичида тожик-ўзбек (шунингдек, унинг акси) тилларида ижод этишдан иборат зуллисонайнлик авжининг анча баянланган кўзга ташланади. XV аср илм-фани, адабиёт ва санъати майдониға Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг кириб келиши билан ўша соҳаларнинг равнақида мислсиз бурилиш юз берди. Адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир янада жонланди. Ўша проблема тараққиётини кўрсатувчи янги-янги фактлар юзаға келди. Зуллисонайнликнинг равнақи ҳам ана шундай характерли воқеалардан бири ҳисобланади.

Зуллисонайнликнинг XV ва XVI аср ибтидосидаги аҳволи хусусида мушоҳада юрийтишдан аввал, мазкур темани шартли равишда икки тармоққа бўлишға тўғри келади: а) ўзбек адабиётида зуллисонайнлик анъанаси; б) тожик ижодкорларининг ўзбек тилидаги асарлари.

Ўзбек адабиётида зуллисонайнлик. Туркигўй шоирларнинг тожик тилида қалам тебратиши XV асрнинг иккинчи ва XVI асрнинг биринчи ярмида ҳам ўзбек-тожик халқлари дўстлигининг рамзи сифатида амал қилди. Бу хусусда Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг «Бобирнома» сингари асарлари қимматли маълумотлар беради. Ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий ўз замонида туркий тилда вужудға келган ҳар бир асарни алоҳида синчковлик билан ўрганган. Унинг фаолиятида ҳаётға, атроф-муҳитға, адабиёт оламиға ҳақиқатгўйлик кўзи билан қараш тенденцияси биринчи планда туради. Улуғ шоир табиатидаги ўша олижаноб фазилат зуллисонайнлик бобидаги маълумотларни тўплаш мисолида янада равшанлашади. «Мажолисун-нафоис»да зикри ўтган 459 санъаткордан 39 таси туркигўй ёки зуллисонайн ижодкорлар ҳисобланади.

Дарҳақиқат «Мажолисун-нафоис»дан ижодкорнинг ижтимоий келиб чиқиши, унинг қайси халққа мансублиги, феъл-атвори, характер-хусусияти, ижод бобидаги ўзига хослиги, қаламкашни ром этган мавзу, жанрлар, тил, ижодида содир бўлган жиддий ўзгаришлар, ўша қаламкашнинг алоҳида шуҳрат пайдо этган асарлари сингари муҳим ва кенг қамровли саволларға жавоб топиш мумкин. Юқорида айтилганидай, тазкирада қаламкашнинг ижод қилиш тили ва ўша таъ соҳибига тегишли бўлган этник қатлам (агар уни аниқлаш насиб этган бўлса) махсус таъкид билан қайд этилади.

Мана, айрим мисоллар: «Мавлоно Амирий турк эрди ва

туркча шеъри яхши воқеъ бўлубтур... Ва форсийда Шайх Камол татаббуъ қилибтур»¹⁻². «Мавлоно Ҳожи Абулҳасан туркдур»³⁻⁴. «Мавлоно Қутний... шўҳ таъб киши эрди. Туркий ва форсий шеърда жалд эрди»⁵. Қўчирилган лавҳалардан аён бўлаётирки, Алишер Навоий жуда сиқик жумлаларда катта мазмунни ифодалашга уринган. Энг муҳими, муаллиф адабиётшунослик илми учун керакли нуқталарга урғу берган. Айниқса, унинг бу интилиши Мавлоно Амирийга тааллуқли маълумотда яққол кўзга ташланади.

Улуғ ўзбек шоири Мавлоно Амирийнинг форс-тожик тилидаги мероси устида тўхталар экан, унинг ўша тилдаги асарлари ўртасида Шайх Камолга қилинган татаббуларнинг етакчи ўрини ташкил қилганини қайд этади. Бундай характерли деталлар адабиётшунослигимиз учун ниҳоят муҳим. Иккинчидан, «Мажолисун-нафоис»нинг мазмундор фактлари адабиётлар ўртасидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемаларини илмий умумлаштиришда ҳар жиҳатдан қўл келади. Тазкира соҳибининг Қаримий Қаландар, Мавлоно Тархоний, Дарвеш Нозукий, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Қамолӣ, Мавлоно Билол, Мирсаид Кобулий, Мирзобек, Сайид Ҳасан Ардашер, Мавлоно Шавқий, Мавлоно Зиё, Мавлоно Шерам, Мавлоно Соқий сингари зуллисонини зарифу зурафолар хусусидаги қайдлари улкан илмий қимматга моликдир. Тазкирада зикри ўтган ижодкорларни муаллифнинг ўзи уч катта гуруҳга ажратади: салафлар, замондошлар, кичик замондошлар.

Қўринадики, «Мажолисун-нафоис»нинг давр нуқтаи назаридан ҳам қамрови ғоят салмоқли. Муҳими, юқоридаги фактлар XIV—XVI асрларда ўзбек-тожик адабий алоқалари тобора мустаҳкамланиб, зуллисонини шоирлар сафи ўсиб борганидан далолат беради. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисини Ҳусайн Бойқарога бағишлар экан, уни шоир тарзида характерлайди ва бу девон соҳибининг ғазалларидан кўплаб мисоллар келтиради.

«Мажолисун-нафоис»нинг форсий таржималарида Ҳусайн Бойқаронинг зуллисонини шоир сифатида кўзга ташланиши характерлидир. Фахрий Ҳиротий ва Ҳакимшоҳ Қазвинийлар ўз тазкираларида Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги қисқа маълумотдан сўнг унинг форс-тожик тилидаги мисраларини келтиришади. Чунончи, Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний унинг мана бу ғазалини кўчиради.

Дар ғами ишқат маро на тан, на чоне монда,
Ин ҳаёле гаштаву з-он як гумоне монда.
Бо қади ҳам гаштаам аз ҳаҷри он абрӯ камон,
Чун камонам пай ба рӯи устухоне монда.
Чун Ҳусайнӣ боз хоҳам хешро пирона сар,
Ҳаст, сар дар сачдаи зебо чавоне монда⁶.

Ҳусайн Бойқаронинг форс-тожик тилида ижод этганлигини тасдиқловчи бундай бадий парчалар бошқа манбаларда ҳам кўзга ташланади. Камолиддин Абдулвосе Низомийнинг «Ҳазрат Мавлавий Жомийнинг мақомоти» асари бу жиҳатдан характерли. «Мақомот»да ёзилишича, Султон Ҳусайн ҳузурига йўл олган Абдурахмон Жомий базм устидан чиқади. Маълум бўлишича, шоҳ саркардалари билан айш-ишрат қилмоқда экан. Бу манзарадан изтиробга тушган Жомий ўзида туғилган норозилик кайфиятини енгил юмор билан суғорилган мана бу ғазалда акс эттиради:

На зуҳд ояд маро монё, зи базми ишрат андешон,
Ғами худ дур медорам зи базми ишрати эшон.
Мабош, эй шўҳ, шарманда зи ойини чафокешӣ,
Қи набвад шеваи озор дар дини вафокешон.
Зи роҳи дил расад ашқи чигаргун дидан моро,
Бале, ин хонаро меояд оби тира аз найсон.
Чу ояд даври Чомӣ, чомӣ гулгун дигарнор деҳ,
Бувад хунобан дил бас ман лаъли чигаррешон⁷.

Абдурахмон Жомийнинг бу ғазалига Султон Ҳусайн Бойқаро жавобия ёзади. Ҳусайн Бойқаро жавобияни яратишда унинг ҳамма шартларига риоя қилади. Натижада, қуйидаги ғазал-жавобия вужудга келади:

Нашояд мачмаеро гуфт базми ишрат андешон,
Қи набвад партави рўят ба базми ишрати эшон.
Ба чуз ташвиш набвад тахт чоҳу атласи шоҳи,
Хушо кунчу фироғу далқи гардолуди дарвешон...
Чу бишқоям даҳан оҳ оядам аз дил бурун гарчи
Шавад дарё зи майли дуд бошад чониби пешон...
Ҳусайнӣвор аз пири муғон чўям қадаҳ то шуд,
Зи дурди чомӣ Чомӣ бодаи лаъли чигар решон⁸.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг ижодий фаолиятидаги зуллисонинилик Е. Э. Бертельс ва Э. Рустамовлар томонидан ҳам таъкидланган⁹.

Алишер Навоий ўз тазкирасида Шоҳғариб Мирзо ҳақи-

⁶ Ҳакимшоҳ Қазвиний. Мажолисун-нафос, 316-бет.

⁷ ЎзФАШИ, инв. № 1354, 77 а-б варақ.

⁸ Ўша қўлёзма, 77 а-б варақлар.

⁹ Бертельс Е. Э. Джами. Сталинабад, 1949, с. 72; Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963, с. 131—133. Адабиётшунос Э. Рустамов Жомий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасида содир бўлган воқеани Рудакий ва сомонийлардан бўлган Нуҳ

¹⁻² Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 22-бет.

³⁻⁴ Ўша асар, 26-бет.

⁵ Ўша асар, ўша бет.

да анча батафсилроқ тўхталади. Шунингдек, унинг турк ва форс-тожик тилидаги асарларидан нисбатан кўп намуналарни танлаб, китобига киритади. «Шоҳғариб Мирзо — шўҳ табълиғ ва мутасарриф зеҳнлик ва нозук таҳайюллуқ ва дақиқ тааққуллуқ йигитдур... Бу матла анингдурким:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,
Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор?

Бу матлаи ҳам яхши воқе бўлубтурким:

Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача,
То тирикман қилмагумдур аҳду паймон ўзгача.

Бу матлаи хос хаёл ва ғариб адо топибдурким:

Порсо ёримга май ичмак шпор ўлмиш яна,
Баски тортарман сабў, эғним фиғор ўлмиш яна.

Бу форсий матлаи ҳам бағоят ошиқона тушубтурким:

Бозам балон чон ғами он моҳнора шуд,
Эй, вой, он мариз, ки дардаш ду бора шуд.

Бу матлаи ҳам бағоят ошиқона ва мухлисона ва муассирона воқе бўлубтурким:

Дўстон, ҳаргаҳ гузар сўи мазори ман кунед,
Чои, такбирам дуои чони ёри ман кунед.

Девон ҳам жамъ қилибдур...»¹⁰. Кўринадики, Алишер Навоий бу ижодкорга самимий муносабатда бўлади. Бу бежиз эмас, албатта. Шоҳғариб Мирзо — шаҳзода, аммо унинг ўқиш, ўрганиш, ижод билан банд бўлишга иштиёқи баланд. Шоҳғариб Мирзо характеридаги бу томонлар Алишер Навоийга маъқул тушади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Шоҳғариб Мирзо шунчаки эрмак ёки шуҳрат учун онда-сонда бадий ижодга мурожаат қилган эмас. Аксинча, ижод унинг асосий машғулот, доимий ҳамдами бўлган. Бизнинг бу фикримизни «Бобирнома» қайдлари ҳам тасдиқ этади. «Бобирнома»да Шоҳғариб Мирзо ҳақида атрофлича характеристика берилган. «Яна Шоҳғариб Мирзо эди,— деб ёзади Бобир,— букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хуб эди. Агарчи бадани нота-

ибн Мансур билан боғлиқ эпизодга қиёслайди. Шоҳ Бухорони тарк этиб, ишратга банд бўлиб қолади. Уни тахтга қайтара олмаган мулозимлари одам-уш-шуаро Рудакийга мурожаат этишади. Шоир:

Боди чўи Мулиён ояд ҳаме,
Еди ёри меҳрибон ояд ҳаме,—

матлаи билан бошланувчи машҳур қасидасини яратиб, салтанат ҳукмронини мамлакатга қайтаришга муяссар бўлади. Фикримизча, бу икки эпизод ўртасида айтарлиқ даражада монандлик сезилмайди.

¹⁰ Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 175-бет.

вон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш,
Чист номи ў, кучо бошад надонам хонааш...»¹¹.

Адабиётшунос Э. Рустамов XV асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек шеърятини таҳлилига бағишланган салмоқли монографиясида Бадиуззамон ва Шоҳғариб Мирзолар масаласида чалкашликка йўл қўяди. Монография муаллифи, биринчидан, ака-укаларнинг яшаган даври, жойи ва аслу насабининг кимлиги номаълум деса, иккинчидан, Шоҳғариб Мирзони Алишер Навоийнинг тоғаси сифатида шуҳрат топган деб ёзади¹². Шоҳғариб Мирзо ҳақидаги тасаввурни янада бойитишда «Мажолисун-нафоис»нинг форсий таржималари муҳим роль ўйнайди. Таржимонлардан бири Фахрий Ҳиротий «Равзатус-салотин» асарида Шоҳғариб Мирзо учун анча кенг ўрин беради, уни соҳиб девон ижодкор тарзида характерлайди. Асар муаллифи бу хулосаларининг тасдиғи сифатида Шоҳғариб Мирзонинг икки тилдаги шеърятидан намуналар келтиради:

Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксори мен яна,
Кирса майдон ичра рахшнинг ғубори мен яна.
Ингладим чандонки сели ҳар сори бўлди аён,
Гулруҳим ҳажрида абри навбаҳори мен яна.
Долдек қад бирла сенсиз нола қилмакдур ишим,
Ноладин базми ғамингдин чангу тори мен яна.
Эй Ғарибий, оқса бағрим қони кўздин не ажаб,
Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксори мен яна¹³.

Кўринадики, Шоҳғариб Мирзо бу ғазалининг темасини анъанавий ишқ-муҳаббат талқини ташкил этади. У куйлаган ишқ-муҳаббат реал ҳаётда яшаётган инсоннинг инсонга бўлган самимий севгисидир. Шоҳғариб шеърятисида қўлланган ташбиҳлар анъанавий назмий аслаҳалардир. Жумладан, унинг назмида ёр жамоли «гулчеҳра», «гулбарг», «моҳпора», «гулрух» сингари эпитетлар билан берилса, маҳбубанинг қадди «шамшод», «сарв», шу ёр ишқиде куйган ошиқ қомати «дол» тарзидаги сифатловчилар билан берилади. Шоҳғариб Мирзо талқинидаги ошиқ ўз ёрининг чиндан ҳам фидойиси. Унинг назди, назарида битта буюк зот бор: бу — ёр! Уша ёрнинг ишқиде адоий тамом бўлган маъшук дунёдаги барча эзгуликларни

¹¹ Бобирнома, 224-бет.

¹² Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века, с. 29.

¹³ Фахри Херавий. Равзатус-салотин. Техрон, 1345 ҳижрий шамсӣ, саҳ. 47—48.

фақатгина унга раво кўради. Унинг акси ўлароқ, ташвишу захматни ўз устига олишга тайёр туради. Ҳатто аламдий-да ошиқ ўз маъшуқаси минган отнинг туёғи остидаги тупроқ, ундан сачраган ғубор бўлишга ҳам рози. Ошиқ учун ишқ йўлида жон бериш шарафдир. Шоир шеърдан шеърга кўчар экан, ошиқнинг психологик руҳий оламини чуқурроқ очишга интилади. Шунинг учун унинг тасвиридаги ошиқ севишли ёр дардини сира-сира унутолмайди. Унинг қалбидаги бу садоқат рамзи ўз мазорини зиёрат қилиб келувчиларга қаратилган васиятида янада ёрқинроқ кўринади. Лирик қаҳрамон — ошиқ тавофга келганлардан дуодан кўра, маъшуқаси жони омонлигини тилашларини илтижо қилиб сўрайди. Уқувчи бундай тасвирга Шарқ шеърятининг бошқа бир қатор арбоблари ғазалиётида ҳам дуч келиши мумкин. Бундай анъанавийлик Шарқ поэзияси учун бегона бўлмай, балки хосдир. Шу маънода Шоҳғариб Мирзо ҳам салафлар илғор анъанасининг давомчиси сифатида ҳаракат қилади. Шоҳғариб Мирзо ўз даврининг эътиборли кишиси сифатида танилган. Ўша эътибор натижаси бўлса керак, Алишер Навоий унинг вафотига марсия атаган. Ушбу марсияда Шоҳғариб Мирзонинг шоирлик салоҳияти устида ҳам мулоҳаза юритилади. «Мажолисун-нафос» да бўлгани каби, ушбу шеърда ҳам Шоҳғариб соҳибде-вон қаламкаш тарзида талқин қилинади.

Шеър девони бу мотамда қаро айлаб юз,
Ўйлаким сўз боши шангарфи доғи қолмай ол¹⁴.

Проф. Ҳамид Сулаймоновнинг шу марсияга ёзган сўз бо-шисида қайд этилишича, Шоҳғариб шеърларидан тартиб топган девон Фарбий Германияда сақланади¹⁵.

Биз юқорида келтирган номлар, адабий парчалар бадий сўз санъати тарихи учун муҳим воқеа эмас, албатта. Чунки бир неча ғазал яратишнинг ўзигина шоирлик даъво қилиш ҳуқуқини бермайди. Шунингдек, ўша машқлар таҳлил этилаётган давр адабий ҳаракати учун алоҳида таъкидга арзигулик бадий материаллар бўлиб хизмат қилмайди. Айни чоғда, бундай адабий фактларни батамом бе-корчи тизмалар сифатида эътибордан соқит қолдириб ҳам бўлмайди. Негаки, ўшандай материаллар у ёки бу давр адабий муҳит қиёфасини тайин этиш, тараққиёт қонуният ва принципларининг ўзига хос хусусиятларини белгилаш-да маълум функцияни адо этиши мумкин. XV асрнинг ик-кинчи ярмидаги Мовароуннаҳру Хуросоннинг ниҳоятда

¹⁴ Адабий мерос. Тошкент, 1971, 2-сон, 178-бет.

¹⁵ Адабий мерос, 176-бет.

қизгин, бебаҳо фактларга тўла адабий ҳаёти бир қатор за-бардаст зуллисонайн шоирларни тарбиялаб балоғатга ет-казди. Айниқса, Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Му-ҳаммад Солиҳ сингари таниқли сўз санъаткорларининг бу борадаги хизматлари эътиборга лойиқдир.

Алишер Навоийнинг тожик тилидаги асарлари

Адабиётимиз тарихида Алишер Навоийнинг табаррук номи зуллисонайн ижодкор сифатида ҳам қадрлидир. Шоир бу шарафли унвонга бой маънавий мероси туфайли сазовор бўлди. У форс-тожик тилини пухта билибгина қол-май, қадимий анъаналарга бой бу тилнинг имкониятлари-дан ҳам дурустгина хабардор эди. Буни улуг адибнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари тўла тасдиқ этади. Айтиш керакки, Алишер Навоий форс-тожик тилини камситиш йўлидан бормайди. Фикримизча, тили бошқа-бошқа, аммо дили, феъл-атвори, урф-одати, касб-кори, мавсум-мароси-ми, турмуш тарзи, тақдир ва тарихи туташ бу икки халқни Алишер Навоий тенг кўрган ва бирдай ардоқлаган. Халқ-ларимизнинг дўстлик тарихидан чуқур хабардор бўлган улуг ўзбек шоири ўша шаффоф биродарлик саҳифаларига доғ тушишини, хиралашиб қолишини истамаган. Буни унинг илмий ва бадий мероси тўла қувватлайди.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари мукамал бир тўплам тусини олган. Адабиёт тарихида «Девони Фоний» номи остида маълум бўлган бу китобнинг мундарижаси хусусида муаллифнинг ўзи «Муҳокаматул-луғатайн» асарида шундай мулоҳаза юритади: «Яна фор-сий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамий су-хан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва мат-буъдур, тартиб берибманким, олти мингдан абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубтур»¹⁶. Кўчирилган парчадан, «Девони Фоний»нинг икки муҳим хусусияти аён бўлаётир. Булардан биринчиси, шу тўплам таркибидаги асарлар аксариятининг Хожа Ҳо-физ Шерозий ғазалиётига татаббу қилинганлиги ҳисобла-нади. Иккинчиси, тўпламга киритилган шеърлар миқдори-нинг олти минг байтдан зиёдроқ эканлигидир.

Алишер Навоий ўзининг бу девонига дахлдор қайдлар-ни давом эттирар экан, ёзади: «Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдийғаким ғазал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хисравғаким, ишқ оташкадасининг шуъла ан-гизидур ва дард ғарибхонасининг ашкреси. Ва баъзи Ҳаз-

¹⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 125-бет.

рати Махдумий Нуранғаким, камол авжининг меҳри ло-
миидур ва мазкур булгон азизлар ҳолатининг жомиики, бу
девон халойиқ орасида шоеъдур ва рӯзгор аҳлининг таъ-
лари ул сари рожеъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва
дилпазир маънолар воқеъдурки, тафсили бу фақирдин му-
носиб эмас»¹⁷. Алишер Навоий Шарқ шеърятини шуҳратини
Шарқу Ғарбда таниган етук ижодкорлар ҳақида гапирар
экан, у биргина жумлада улар назмининг ўзига хос хусу-
сиятини таъкидлашга эришади. Юқорида айтилганидек,
Навоий-Фонийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари яра-
тилган давридаёқ эл оғзига тушиб шуҳрат таратган. Бу-
нинг боиси ўша шеърят мағзида «кўп турлук дилкаш адо-
лар ва дилпазир маънолар»нинг мужассамлашганлигидир.

Алишер Навоий «Девони Фоний» таркибидаги назмий
жанрларни ҳам маълум қилади. Шоир қайдларига кўра, бу
тўплам таркибида ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таърих,
луғз, қасида, мусаддас каби жанрларда бунёд этилган
шеърлар жамғарилган. Шунингдек, аксарияти Абдурах-
мон Жомий эътиборидан ўтказилган беш юздан ортиқроқ
муаммолар ҳам «Девони Фоний»дан ўрин олгандир¹⁸.

«Муҳокаматул-луғатайн» асарининг Алишер Навоий
форс-тожик тилидаги меросини ўрганишдаги муҳим манба-
лик роли яна шундаки, унда «Девони Фоний» тўпламининг
нашрларига кирмай қолган анчагина қасидаларнинг номи
тилга олинб, матлалари келтирилади. Жумладан, «Наси-
мул-хулд», «Рухул-қудс», «Айнул-ҳаёт», «Минҳожул-на-
жот», «Қувватул-қулуб» қасидалари ва тўрт қасидадан
иборат «Фусули арбаа»нинг мундарижаси баён этилади.
Шарқ классик шеърятининг тўққиз жанрида яратилган бу
мероснинг ҳажми «Муҳокаматул-луғатайн»даги маълумот-
ларга кўра, ўн икки минг мисрадан кўпроқдир.

Проф. Ҳамид Сулаймон Алишер Навоий асарлари ўн
беш томлигига ёзган сўз бошисида «Девони Фоний»даги
шеърларнинг умумий ҳажмини 6197 байт ёхуд 12394 мисра
деб кўрсатади. Фикримизча, бу рақам ҳам тугал эмас. Чун-
ки Ҳ. Сулаймон аниқлаган редакцияда Алишер Навоий
форсий қасидаларининг сони 7 деб кўрсатилади¹⁹. Ҳолбуки,

¹⁷ Ўша асар, ўша бет.

¹⁸ Ўша асар, 123—124-бетлар. Навоийнинг «Девони Фоний»дан
ташқари янги топилган қасидалари ҳақида қаранг: Ҳамид Сулай-
мон. Алишер Навоийнинг янги топилган асари «Ситтаи зарурия» ва
унинг қўлёзма манбалари ҳақида.— «Адабий мерос», 1-сон. Тошкент,
1968, 192—218-бетлар. Яна: Навоийнинг янги топилган «Фусули ар-
баа» асари ва унинг XVI асрда кўчирилган мўътабар қўлёзмаси ҳақи-
да.— «Навоийга армуғон» (тўплам). Низомий номидаги ТДПИ асарла-
ри. Тошкент, 1968, 8—33-бетлар.

¹⁹ Ўша асар, 51-бет.

«Ситтаи зарурия» ва «Фусули арбаа» таркибида ўн қаси-
да жойлаштирилган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми икки
минг мисрадан ошади. Кўринадики, юқоридаги рақамга уч
қасиданинг мисралари қўшилмай қолган.

Айтилганлар ҳисобга олинадиган бўлса, Навоийнинг
форс-тожик тилидаги асарлари ўн уч минг мисрага яқин-
лашади. Аслида, шунча байтдан тузилган шеърый меросни
яратишнинг ўзи бир умрни талаб қилади. Иккинчидан,
бундай салмоққа эга асарлар форс-тожик адабиёти равна-
қига қўшилган бебаҳо улушдир.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги поэтик ме-
роси, унинг бу адабиётга бўлган муносабати кўпдан бери
шарқшунос ва адабиётшунос олимлар эътиборини жалб
қилиб келади²⁰. Шу йўналишдаги ишларнинг салмоқлила-
ридан бири М. Никитскийнинг магистрлик диссертация-
сидир.

М. Никитский Алишер Навоий таржимаи ҳолини ёри-
тишда қатор муваффақиятларга эришади. Бироқ у шоир
адабий меросини баҳолаш бобида жиддий нуқсонларга
йўл қўяди. Аниқроғи, бу соҳада у ўз мустақил фикрини
айтишдан кўра, Ғарбда ҳукмрон бўлган тезисни такро-
лаш, Алишер Навоийни мустақил ижодкор сифатида эмас,
балки тақлидчи қаламкаш тарзида баҳолаш йўлидан бо-
ради. Тадқиқотчи Алишер Навоийнинг форс-тожик тили-
даги адабий мероси, унинг ўша адабиётга қўшган ҳиссаси
борасида ҳам бирёқламаликка йўл қўяди²¹.

Айтиш лозимки, Алишер Навоий яратган шоҳ асарлар
ўзининг ҳақиқий баҳосини Октябрь социалистик револю-
циясидан сўнг, марксистик методологияга асосланиб иш
кўрувчи совет шарқшунослиги ва адабиётшунослигида ол-
ди. Айниқса, Е. Э. Бертельс, С. Айний ва О. Шарафудди-
новларнинг рус, тожик ва ўзбек тилларида чоп этилган
монографиялари ўша фазилати билан қимматли. Проф.
Е. Э. Бертельснинг «Навоий» номли салмоқли китобида
форс-тожик ҳамда туркий тилдаги адабиётларнинг XV аср-
га қадар бўлган тарихига қисқа экскурс қилинади. Бу би-
лан тадқиқот автори Алишер Навоийни шакллантирган
сарчашмалар хусусида ўз ўқувчиларига маълумот беришга
эришади. Муҳими шундаки, монография соҳиби ўзига қа-

²⁰ Бу ҳақда мурожаат қилинсин: Маллаев Н. М. Асрлар эъти-
рофи ва таъзими. Тошкент, 1978.

²¹ Қаранг: Никитский М. Эмиръ—Низам-эд-дин-Али-Ширъ въ
государственномъ и литературномъ его значении. На степень магистра
восточной словесности. СПб., 1856, с. 1.

дар Алишер Навоий адабий мероси, ижтимоий фаолияти, таржимаи ҳоли устида мулоҳаза юритувчи мақола ва китобларни танқидий, марксистик адабиётшунослик талаблари нуктаи назаридан кўздан ўтказди, уларнинг ютуқ ва нуқсонларини қатъий хулосаларида баён этади.

Е. Э. Бертельс Алишер Навоий меросига доир баъзи шарқшуносларнинг асарларида ҳукм суриб келаётган «тақлидчи», «таржимон» сингари этикеткаларнинг илмий асослигини изчил фош қилиш йўлидан боради. Етук адабиётшунослиг Э. Броун, Белен, А. А. Ҳикмат каби шарқшунослар билан мунозараси ана ўша тезисларнинг бебурдлигини очишга қаратилган²².

Совет адабиётшунослигида Алишер Навоий ижодининг тезисларини илмий таъкидлаганлардан яна бири устод Садриддин Айнийдир. У Алишер Навоийнинг ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик шеърлари, ўлмас «Хамса»си, илмий асарлари устида мушоҳада юритганда ҳам масаланинг ана шу томонига алоҳида эътибор қилади, унинг (Алишер Навоийнинг) оригинал ижодкор эканлигини кўрсатишга эришади. Жумладан, у «Мир Алишер Навоий» номли мақоласида «Навоий «Хамса»си таржима ва ё ҳар тарафдан Низомий «Хамса»сига тақлид бўлмасдан, тамоман янги ва ижодий асардир»,—деб ёзади²³. Аммо ўша мақолада улуғ ўзбек шоирининг ҳамма асарлари хусусида бир хил муносабат изчил давом этмайди. Алишер Навоийнинг айрим асарлари устида гап кетганда, устод Садриддин Айний баъзан жузъий нуқсонларга йўл қўяди. Масалан, ўша мақоланинг бир ўрнида ўқиймиз: «...Атторнинг «Мантиқут-тайр»ини «Лисонут-тайр» номи билан форсийдан туркийга ва яна бир неча китобларни форсий ва арабийдан ўзбек тилига таржима қилгандир»²⁴. Ҳолбуки, Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр»ида Атторнинг «Мантиқут-тайр»ига ўхшаш томонлар билан бир қаторда бу икки фалсафий дoston ўртасида принципиал фарқлар ҳам талайгина учрайди²⁵.

Навоийшунослик тарихидан юқорида келтирилган икки лавҳа улуғ ўзбек шоири адабий меросини ўрганиш жиддий тортишувлар, баҳсу мунозаралар заминидан шаклланишидан далолат беради. Ана шундай мураккаб ва қурашли йўлни шоир қолдирган форс-тожик тилидаги адабий

мерос ҳам бошидан ўтказди. Алишер Навоийнинг «Девони Фоний» асари узоқ йиллар давомида тадқиқотчилар эътиборидан соқит қилиб келди. Тўғри, улуғ ўзбек шоирининг ҳаёт ва ижодий йўли устида мушоҳада юритилган мақола ва китобларда унинг зуллисонанлиги, «Девони Фоний» номли тўплами борлиги тилга олинади. Бироқ шу меросни илмий асосда таҳлил этиш анча кейин бошланди. Акад. А. Мирзоев тўғри қайд этганидай, «Шоирнинг ҳаддан ташқари равнаққа эга бўлган ўзбекча мероси унинг форс-тожик тилидаги шеърларига маълум даражада соя солган»²⁶.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърларини ўрганиш 30-йилларнинг охирида бошланди. Бу мавзунинг жиддий тадқиқ қилинишида 40—60-йиллар анча маҳсулдор давр ҳисобланади. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги маънавий меросини илмий ўрганишда Садриддин Айнийнинг хизматлари алоҳида мақтовга молик. Аслида устоднинг бу мавзуга мурожаати асримизнинг 20-йилларида бошланган эди. Биринчи бўлиб у «Намунаи адабиёти тоҷик» антологиясида Алишер Навоий-Фонийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари хусусида фикр билдириб, унинг «Тухфатул-афкор» қасидасидан парча кўчиради. Садриддин Айний узоқ йиллар мобайнида Алишер Навоийни ўқиди, ўрганди ва у ҳақда тинимсиз ижод этди. Устоднинг қатор илмий мақолаларидан тортиб «Алишер Навоий» номли монографиясигача бўлган илмий ишлари бўйлаб эса Алишер Навоийни оригинал ва юксак маҳоратли сўз санъаткори, форс-тожик адабиётининг забардаст сиймоси сифатида характерлаш гоёси ўтиб туради²⁷. «Баъзи мутолаачилар,—деб ёзади устод Садриддин Айний ишларидан бирида,—мазкур девонларнинг биринчи қисмларини Муҳсинга (Фоний Қашмирий) ва охириги қисмларидagi шеърларини эса Алишерга нисбат берганлар. Бундай тақсим қисман дуруст бўлса ҳам, лекин яхшироқ қисмлардан кейин маълум бўладиги, Муҳсинга нисбат берилган қисмларда Алишер Навоийнинг газаллари бор, ҳатто уларнинг баъзилари «Навоий таҳаллуси билан ёзилган»²⁸.

Қўринадики, устод Навоий-Фонийнинг адабий меросини аниқлаш устида жиддий захмат чеккан, барча аргумент ва воситаларни ишга солган, ўз фикрларини асослаш мақсадида Алишернинг иккинчи таҳаллуси — Навоийга суянган.

²² Бертельс Е. Э. Навои. М., 1948, с. 81—83.

²³ С. Айний. Қуллийг. Ҷилди XI, саҳ. 205.

²⁴ Ўша асар, 208-бет.

²⁵ Бу ҳақда Е. Э. Бертельс, В. И. Зоҳидов, Ш. Эшонхўжаев, Ш. Шариповларнинг мазкур темага оид ишларига мурожаат қилинсин.

²⁶ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967; 2-сон, 14-бет.

²⁷ Бу масала Б. Валихўжаев, Р. Воҳидовларнинг «Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт» (Душанбе, 1978) ва «Навоий ижоди — илҳом манбан» (Тошкент, 1981) номли ишларида атрофлича ёритилади.

²⁸ С. Айний. Танланган илмий асарлар. Тошкент, 1978, 110-бет.

Аммо бу йўл ҳам содир бўлиши мумкин бўлган чалкашликларнинг олдини ололмаган. Негаки, Алишер Навоий форс-тожик тилидаги бисотида фақат «Фоний» тахаллусини қўллаган. У мустасно тарзидагина ўзбек тилидаги «Лисонут-тайр» (XI том, 241—243-бетлар)да «Фоний» тахаллусини қўллайди ва бунинг учун ўқувчиларга изоҳ беради. Кейинги йилларда ўзбек ва тожик адабиётшунослари томонидан олиб борилган илмий изланишлар устод Садриддин Айнийнинг бу борадаги мулоҳазаларини чуқурлаштиришга муяссар бўлди²⁹. Шунингдек, Фоний тахаллусли шоирлар ижоди устида баҳс юритувчи махсус илмий тадқиқот ишлари вужудга келди³⁰. Устод Садриддин Айний таъбири билан айтганда, форс-тожик адабиёти мактабида таълим олган улуг ўзбек шоири шу адабиёт олдидаги шогирдлик бурчини муваффақиятли адо этди. Зотан, унинг форс-тожик тилида яратиб қолдирган бебаҳо асарлари XV аср форс-тожик ғазалиётининг устодлари қаторидан ўрин олиши шу халқ адабиёти тарихига кириб бориши учун шарт-шароит ҳозирлади³¹. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг табаррук номи, унинг сеҳргар қалами туҳфа этган шоҳ асарлар нафақат туркий халқлар, балки форс-тожик тилида сўзлашувчилар учун ҳам азиз ва мўътабардир. Зеро, тожик совет адабиётининг атоқли арбоблари М. Турсунзода, С. Улуғзода, М. Миршакаровлар ҳақли равишда шундай жумлаларни битишган эди: «...Алишер Навоий тожик халқи учун фақатгина Абдурахмон Жомий билан дўстлиги, қадрдонлиги туфайлигина суюкли бўлиб қолмайдди. Гениал шоирнинг номи бизга, бизнинг тилимизда фасоҳатли поэтик асарлар бунёд этганлиги учун ҳам азиз ва қимматлидир»³².

Алишер Навоий бунёд этган катта хазинанинг қиммати унинг жанрий ранг-баранглиги, тематик бойлиги, бадий-

²⁹ Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарларига «Фоний» тахаллусини қўлаганлиги хусусидаги таъкидлар кейинги йилларда ёзилган айрим ишларда ҳам кўзга ташланади. Қаранг: Навоий ва адабий таъсир масалалари, 331-бет.

³⁰ Қаранг: Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон; Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърини доир.— «Адабий мерос». Тошкент, 1968, 1-сон; Мирзоев А. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги мероси ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 2-сон; Яна. Фоний ва Ҳофиз. Душанбе, 1966; Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик. Душанбе, 1974; Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Тошкент, 1977, 167—184-бетлар; Девонаев Ш. Фони Қашмири и его творчество. АКД. Душанбе, 1971.

³¹ Мирзоев А. Сездар мақола, 222-бет.

³² «Правда Востока», 1948 г., 15 мая.

тининг юксаклиги, образ ва ғоялар оламининг ёрқин ва тиралигидадир. Энг муҳими, Алишер Навоий форс-тожик тилидаги меросида ҳам ўзлигини кўрсата олди. Навоёна ғазаллар, рубоий ва қасидалар яратиб, уларда ўзи яшаган ижтимоий ҳаётнинг жирканч лавҳаларини, халқ дилидаги ширин туйғу ва ниётларни ифодалашга эришди. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги адабий меросида ўша адабиётнинг анъаналари ғоят кучли таъсир ўтказган. Буни буюк мутафаккирнинг ўзи рўйроост тан олади. Жумладан, шоирнинг мана бу мисраларида ўша ғоя мужассам.

Татаббуъ кардани Фонӣ дар ашъор,
На аз даъвийе не аз худнамоист.
Чу арбоби суҳан соҳиб дилонанд,
Муродаш аз дари дилҳо гадоист³³.

Устозларига ўта садоқат қўйган улуг ўзбек шоирининг ўша самимияти кўчирилган шеърини парчада ёрқин кўринади. Алишер Навоий форс-тожик шеърининг Шайх Саъдий, Ҳўжа Ҳофиз Шерозий, Камол Ҳўжандий, Амир Хисрав Деҳлавий, Ҳасан Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Амир Шохий сингари ўнлаб сўз санъаткорлари асарларини ғоят баланд меҳр ва ихлос билан мутолаа қилди, улардан ўрганди ва маънавий озиқ олди. Айни пайтда, ўша даҳо ижодкорларнинг қатор сара асарларига татаббу ҳам қилди. Лекин улар айтган гапларни айнан такрорламади. Негаки, «муस्ताқил ижодий йўналишдан чиқиб, қуруқ тақлидчилик йўлига ўтиб олиш Навоийдай адаб олами буюкларининг иши эмас эди»³⁴. Тўғри, улуг ўзбек шоири асрлар оша амал қилиб келаётган традициялардан батамом қўл силкимади, уларга суянди. Унинг бахти шундаки, устозлар даҳосига янгилик қўшишга, улар бошлаган йўлни ижодий давом эттиришга муяссар бўла олди. Алишер Навоийнинг ана шундай ҳаракати девон тартиб беришида ҳам кўринди. Улуг ўзбек шоири фаолиятининг бу томони А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, Ҳ. Сулаймон, Н. Маллаев, Р. Ҳодизода сингари ўнлаб таниқли адабиётшуносларнинг қимматли илмий ишларида ўзининг ҳақиқий баҳосини олди.

Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»си тузилишида классик девон тартиб беришнинг қатор хусусиятлари кўринади. Айни пайтда унда алоҳида эътиборга сазовор бир янгилик, ўзига ҳосликнинг мавжуд эканлигини ҳам қайд этмоқ зарур. Бу оригиналлик китобда жойлаштирилган ғазаллардан олдин берилган сарлавҳаларда намоён бўлади.

³³ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том. 2-китоб, 394—396-бетлар.

³⁴ Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик. Душанбе. 1974, саҳ. 47.

Улуғ ўзбек шоири шеърларини жамлаб девон тузишга киришар экан, уларнинг ҳар бирини изоҳловчи сарлавҳалар билан таъминлаб боради. Бундай принцип шоир ижодиёти тадқиқотчиларига бир қатор қўлайликлар туғдиради ёки ўша ишораларни кўздан кечиришнинг ўзиёқ у ёки бу асарнинг татаббу ёки мустақил изланиш самараси эканлигини ошкор этади. Тожик адабиётшуноси Р. Ҳодизоданинг ҳақли таъкидига кўра, бу йўналиш Навоийгача ва унинг давридаги шоирлар девонида кўзга ташланмайди³⁵. Алишер Навоийнинг ҳамиша ҳақ ва тўғрилиққа қаратилган фаолияти баъзан унинг ижодиётини шубҳа остида қолишига сабаб бўлган. Улуғ ўзбек шоирининг форс-тожик тилидаги шеърлари ўртасида шундай сатрлар мавжуд.

Шеъри ман гар з-он, ки дар маъни ба ман фарзанд шуд,
Лек маҳбуи ман аст ашъори марғуби қасон.
Он чунон к-афтод фарзанди қасон маҳбуи ман,
Чу бувад ар фарзанди ман ҳам гашт маҳбуи қасон³⁶.

Кўринадики, шоир дилкаш ва мазмунли қилиб айтилган шеърни фарзандга тенг кўради. Кўчирилган шеърини парчанинг сўнгги икки сатрида истак ва бир қадар норозилик кайфияти бордек туюлади. Мен бировлар фарзандининг кадр-қимматига етаман. Нимага ўзгалар ҳам шундай йўл тутмайдилар. Улар ҳам менга фарзандлик нисбати бор мазмундор асарларни тўғри баҳоламайдилар,— дейди шоир. Фикримизча, ўша даврда Алишер Навоий татаббутига айрим нотўғри муносабатда бўлиш майли кўринади. Бундай кайфият Бобирнинг «Бобирнома»сида ҳам кўзга ташланади. Худди шундай ақида проф. Исмоил Ҳикматнинг «Амир Алишер Навоий» номли мақоласида ҳам кўринади³⁷. У Алишер Навоий-Фоний шеърини тўғрисида гапириб, уни Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомийлар ижодининг тақлидчисига айлантириб қўяди. Бундай нуқсонларнинг бош омили, бизнингча, бевосита Алишер Навоий қаламига мансуб «Куллиёт»дан беҳабарлик, яна бири ўша куллиётнинг узоқ йиллар номаълум қолиб келганлиги бўлиши ҳам мумкин³⁸.

³⁵ Ҳодизода Р. Ўша асар, 46-бет.

³⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 396-бет.

³⁷ Хикмат И. Амир Алишер Навои. Баку. 1926, с. 5—71.

³⁸ Тўғри Бухоро ва Тошкентда сақланаётган Фоний тахаллусли шеърлар мажмуаси 40-йилларда Алишер Навоийга нисбат берилган эди. Буни биз устод Айнийнинг юқорида айтиб ўтилган ишларида ҳам кўрган эдик. Шунингдек, Ҳ. Ҳомидовнинг бир мақоласида ҳам ўша фикр такрорланади. Мақола муаллифи Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига муносабатини асослашга уринади, анчагина яхши фикрларни баён қилади. Қаранг: Хамидов Х. К изучению персидских

Совет навоийшунослигининг таркибий қисми сифатида «Девони Фоний» устидаги тадқиқотлар кўлами сўнгги йилларда тобора кенгайиб бормоқда. 60-йилларда мазкур тўпламнинг Тошкент ва Тейхрон нашрлари ўқувчилар қўлига бориб етди. Бу иш адабий ҳаётда катта воқеа эди. Шунинг учун адабиётшунослик «Девони Фоний»нинг Тошкент нашри устида қизғин мулоҳаза юритиб, мазкур ишнинг бажарилишини навоийшунослик равнақидаги катта силжиш сифатида баҳолади³⁹. Жумладан, тақризлардан бирида ўқиймиз: «Девони Фоний»нинг Совет Иттифоқида биринчи марта нашр қилиниши — кашф этилиши навоийшунослигимизнинг юксак поғонага кўтарилаётганлигига яққол гувоҳдир»⁴⁰.

«Девони Фоний»га доир жиддий мулоҳазаларни биз А. Мирзоев, Р. Ҳодизода, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, Э. Шодиев, Ш. Шомухамедов, Э. Рустамов, Е. Исҳоқов ва А. Шомухамедов сингари адабиётшунослар қаламига мансуб илмий ишларда ёрқин кўра оламиз. Муҳими шундаки, мазкур тадқиқотларда Навоий-Фонийнинг адабий мероси бугунги адабиётшунослик талаблари мезонида ўрганилиб, тўғри ва ҳолисона хулосалар ўртага ташланади. Алишер Навоий-Фоний шеърини традиция ва новаторлик проблемасининг талқинига доир йўлланма характеридаги мулоҳазалар баён этилади. Масалан, шундай объектив хулосалар А. М. Мирзоев ва Р. Ҳодизоданинг кузатишларида бўртиб кўринади. Ҳар иккала муаллифнинг тадқиқотларида улуғ ўзбек шоирининг мустақил, улкан ижодкор эканлиги ва форс-тожик адабиёти тарихида катта мавқени иш-ғол қилиши таъкидланади. Бироқ Навоий-Фоний адабий меросига доир ана шундай хайрихоҳона позиция, негадир, айрим адабиётшуносларга маъқул эмас. Жумладан, шундай тенденция проф. Х. Мирзозоданинг «Тожик адабиёти тарихи» китобида Алишер Навоий-Фоний адабий меросининг назардан четда қолдирилиши мисолида кўринади. Шунингдек, адабиётшуносликда вужудга келган илмий иш-

стихов Алишера Навои.— «Звезда Востока», 1948, № 5, с. 102—108. Булардан қатъи назар, «Девони Фоний»нинг мукаммал нусхалари СССРдаги кутубхона ва қўлёзмалар фондларида маълум эмас. Унинг нусхалари эса чет эллардаги қўлёзмалар фондларида сақланади. Тошкент нашри Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилди.

³⁹ Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърини доир.— «Адабий мерос», 1968, 1-сон, 62—72-бетлар; Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Шукуров Ш. Навоийшунослигининг муҳим ютуғи.— «Шарқ юлдузи», 1966, 9-сон.

⁴⁰ Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Шукуров Ш. Кўрсатилган мақола, 188-бет.

ларга бeфapқ қараш ҳоллари «Гулшани адаб» тўпламининг тузувчилари фаолиятида ҳам кўзга ташланади. Эслатилган тўпламининг учинчи китобида Навоий-Фоний шеърларидан олдин ёзилган қисқа маълумотда худди ўшандай ҳаракат намоён бўлади. Энг муҳими, сўнгги ўн йил ичида Тожикистон, Ўзбекистон матбуоти ҳамда нашриётларида Навоий-Фоний шеърлятига доир йигирмалаб илмий ишларнинг эълон қилиниши, унинг форс-тожик тилидаги назмий бисоти ҳажмининг конкрет аниқланишига қарамай, мазкур мақолада «Девони форсии Навои қариб чаҳор ҳазор байтро фаро мегирад» (Навоийнинг форсий девони салкам тўрт минг байтдан иборатдир), — деб ёзилади⁴¹⁻⁴².

Табиийки, бундай қараш ўқувчиларни чалкаштиради. Айни чоқда, маълум нашрларнинг қиммати ҳам футур етказди. Алишер Навоий қаламига дахлдор «Девони Фоний»нинг асосини татаббу-ғазаллар ташкил қилади. Аслида устоз сўз санъаткорлари адабий меросига пайравлик қилиш, уларнинг энг яхши ғазалларига жавобия айтиш, татаббу қилиш фақатгина Алишер Навоий ижод йўли учунгина хос хусусият эмас, балки бу адабий ҳодиса Шарқ халқлари бадий сўз санъати тарихи учун етакчи анъаналардан биридир. Шу маънода, таниқли адабиётшунос Р. Ҳодизода «Татаббуот ва тазминот Алишер Навоий ижодиёти учун янгилик бир нарсас эмас», — дейишга тўла ҳақли эди⁴³. Модомики, шундай экан, Алишер Навоийнинг Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Салмон Соважий, Камол Хўжандий, Амир Шоҳий, Абдурахмон Жомий сингари ўнлаб даҳо сўз санъаткорлари ғазалларига татаббу қилишига қараб, унинг оригинал ижодкор эканлигини шубҳасизга қолдириш мутлақо тўғри эмас. Чунки бундай нуқтаи назарни олға сурувчи тадқиқотчилар нафақат Алишер Навоий, балки унинг устозлари адабий меросини ҳам камситган, уларга маломат тошларини отган ҳисобланади.

«Девони Фоний»нинг мазмун ва мундарижасини белгилашда «Ихтиролар», «Ўзига жавоб айтади», «Наът», «Замон аҳли танқидига доир», «Замонанинг бевафолиги хусусида насиҳатлар», «Ўша таврда», «Олдинги услубда», «Мовиза», «Баъзи азизларга татаббу», «Махдум шеърига жавоб», «Амир Хисрав Деҳлавий ғазалига татаббу», «Махдумнинг Хожа тавридаги ғазалига татаббу» сингари сарлавҳалар муҳим роль ўйнайди. Айрим муаллифлар «Девони Фоний»даги изоҳловчи сарлавҳаларнинг ижодкори масаласида қатъий бир фикрни ўртага қўймайдилар. Шун-

дай ҳолни Р. Ҳодизоданинг Навоий-Фоний адабий мероси тадқиқотига қаратилган йириккина илмий мақоласида ҳам кўрамиз. «Билмаймиз бу иш (яъни изоҳловчи сарлавҳаларнинг қўйилиши — Р. В.) шоирнинг ўз топширигига биноан бажарилганми ёки унинг мусаввадаларидан кўчирилганми? Эҳтимол улар синчков котибнинг қизиқиши туфайли аниқланган бўлиши мумкин. Ҳар қалай, барча татаббу шеърларда аввал уларнинг кимга тегишли эканлиги кўрсатилгандир»⁴⁴. Шундай салмоқли маънавий мерос мундарижасини — у ёки бу шеърнинг кимнинг таврида, татаббуида ёзилганлигини ойдинлаштириш масаласини, бизнингча, фақатгина бир шахс — ўша асарларнинг ижодкори ҳаму кўстисиз удаллаши мумкин, холос. Котиб қанчалик сазоворли, адабий муҳитдан хабардор ва қизиқувчан бўлмасин, ундай масъулиятли вазифани ўз зиммасига олиши, уни кўнгилдагидай бажариши қийин. Негаки, ўша ишнинг дундавида яшаб, форс-тожик тилида қалам тебратган йирик сўз санъаткорларининг тўла адабий меросига эга бўлиш, уларни эринмай Навоий-Фонийнинг шу тилдаги шеърлари билан муқояса қилиб чиқишга тўғри келади. Ўша тақдирда ҳам бу иш айрим ноаниқликлардан холи бўлмайди. Ҳўринадики, маълум бир асарнинг «тақдири»ни белгилловчи сарлавҳа қўйиш ҳамирдан қил суғуришдай осон иш эмас. Бизнингча, «Девони Фоний»даги сарлавҳаларнинг мулғ ўзбек шоирининг ўзи томонидан қўйилганлигига шубҳа қилмас бўлади. «Девони Фоний»даги шеърлар мавзу доираси, ғоявий-бадий қиммати, нафислиги ва тил бойлиги жиҳатидан «Хазойинул-маоний» қаторидан ўрин олишга сазовор. «Икки тилдаги шеърлар гўё бир-бирига эгизак, бир-бирига уйғун, бири биридан гўзал шеърлардир»⁴⁵. Бу, айниқса, Навоий-Фонийнинг мухтареларида — ихтиро ғазалларида ёрқин кўзга ташланади. «Девони Фоний» таркибида жавобия ё татаббу тарзида айтилган ғазаллар билан бир қаторда бевосита Алишер Навоийнинг ўз кашфиёти бўлган шеърлар ҳам талайгина учрайди. Кейинги йилларда ёш олим А. Шомухамедовнинг айнан шу мавзуга оид қизиқарли иши юзага келди⁴⁶.

Маълумки, классик шеърятнинг бош мавзуини дунёвий ишқ-муҳаббат мадҳи ташкил қилади. Алишер Навоий муҳаббатни оддий инсоний муомала-муносабат доирасида теклашга тарафдор эмас. У бу мавзунини катта ижтимоий

⁴¹⁻⁴² Гулшани адаб. Ҷилди III, саҳ. 275.

⁴³ Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик, саҳ. 62.

⁴⁴ Ҳодизода Р. Ўша асар, 52-бет.

⁴⁵ Ўзбек совет энциклопедияси, 1-том, 253-бет.

⁴⁶ Шомухамедов А. Ҳамкорлик самаралари. Тошкент, 1982.

ходиса сифатида тушунади ва талқин этади. Алишер Навоий талқинича, ишқ дардига мубтало бўлиш — ҳаловатдан, роҳат-фароғатдан кечиш демакдир. Ёхуд висол онларининг нашъаси ёнида фироқ соатларининг аччиқ изтироби, кутиш онларининг интизорлигию машаққати, рақиблар ҳужумига бардош бериш азоблари туради. Улуғ ўзбек шоири тасвиридаги лирик қаҳрамон — ошиқ ана шу мураккаб психологик жараёнининг барча синовларидан ўтишга ўзини камарбаста деб билади. Шоирнинг ўша хусусиятга молик мана бу шеърини олиб кўрайлик:

Мо ба кучо, зуҳду ибодат кучо?
Маст кучо, тақвию тоат кучо?
Гунча ба захм асту дилам дардман,
Дард кучо бину чароҳат кучо?
Аз гулу сарвам дигар, эй богбон;
Дам мазан, он оразу қомат кучо?
Кони намак ноядам, эй дил, ба кор,
Гўй, ки он кони малоҳат кучо?
Хонақоҳи зуҳд эи мо шуд ба танг,
Шоҳ раҳи дайри маломат кучо?
Шайх риё, пири муғон май намуд,
Зарқ кучо, гўю каромат кучо?
Фоний агар бе ту наҳоҳад ҳаёт,
Кор чу саъб омада, тоқат кучо?⁴⁷

Кўчирилган ғазал, энг аввало, вазнининг мусиқий ва равлонлиги билан эътиборни ўзига қаратади. Шунингдек, шоир танланган шеърини ўлчовга мос тушадиган оҳангдор сўзларни ҳам топа олган. Ушбу ғазал яшовчанлигини тайин этган яна бир омил бор. У ҳам бўлса шаклга тўла мос тушувчи мазмундир. Дарҳақиқат, мазкур шеър соғлом ғоявий мазмун билан ҳам катта аҳамият касб этади. Шеърнинг бош мавзуини муҳаббат талқини ташкил қилади. Алишер Навоий ушбу ғазалида тазод — қаршилантириш поэтик приёминини ишга солган. Шеърнинг бошидан охиригача ўша санъат амал қилади.

Шу аснода ғазалда дунёвий ва диний қарашлар бибрига қарама-қарши қўйилади. Бундай дадил фикрларнинг XV асрда айтилиши Алишер Навоийда поэтик журъатнинг баландлигидан далолат беради. Муҳими шундаки, шу хусусиятга молик асарлар буюк мутафаккир маънавий мероси учун онда-сонда учровчи шеърлар жумласига кирмайди. Аксинча, Навоий-Фоний шеърини бисотининг етакчи қисмини ташкил этади. Анъанага биноан, ғазал жанридаги шеърларнинг деярли кўп қисми ишқ-муҳаббат талқинига қаратилган бўлади. Худди шундай тенденцияни биз Али-

шер Навоийнинг ўзбек ва форс-тожик тилидаги шеърларида ҳам ҳис этамиз. Аслида, ғазалчиликдаги ана шундай традициянинг Шарқ халқлари бадий сўз санъатида узоқ асарлар давомида устивор бўлиб туриши айрим такрор ва монандликларнинг доясидир. Шу маънода, неча юз йиллар давомида традицион образлар, ташбеҳ ва образли иборалар шеърдан-шеърга кўчиб келган. Худди шундай монандлик, умуман, бадий сўз санъатида, жумладан, назмий асарлар беағи бўлмиш бадий тасвир воситаларини қўлланганда ҳам намоён бўлади. Зотан, ана шу ваздан Саъдий ва Ҳофизларнинг ғазалиётида қўлланган Масеҳо, Сарв (қомат), Гул (юз), Хизр, Шайх, Зоҳид, Ринд, Ағёр, Гунча, Лаъл (ёрнинг лаби ва оғзига нисбатан қўлланилади), хонақоҳ каби талайгина образ, ташбеҳ воситалари минг йиллик тарихий, афсонавий, диний шахс ва ақидаларни минг йиллик тарихий бўлган форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётлари тараққиётининг ҳамма даврларидан топиш мумкин. Шунингдек, бу анъанавий назмий ашёлар социалистик реализм адабиётида арузда ижод этилаётган асарлар таркибида ҳам тез-тез кўзга ташланиб қолади.

Модомики шундай экан, бадий ижод билан машғул бўлиб, ўзидан маънавий мерос қолдиришга муяссар бўлган ҳар бир қалам соҳибидан янги услуб, батамом янги кашфиётлар, у ёки бу шеърини форма тақомили учун қўшилган жиддий қўшимчалар кутиш амримаҳол. Бундай дейиш билан биз неча юз йиллар давомида бунёд этилган асарларни бир-бирининг такрори ҳам демоқчи эмасмиз, албатта. Чунки ҳар бир ижодкор (агар у чиндан ҳам талант соҳиби бўлса) адабиёт гулшанига нимадир қўшишга интиланган. Бу интилишлар кўпинча ижобий яқунларга олиб келган. Табиатда жилғачалар ирмоқларни, ирмоқлар туташиб йирик оқимни бунёдга келтиргани сингари, адабиётда ҳам ўша майда-майда услубий жиолар якуни сифатида бадий сўз санъатидаги ижодий оқимлар, у ёки бу жанр тақомилидаги жиддий ўзгаришлар вужудга келади. Зеро, таниқли тожик адабиётшуноси Р. Ҳодизоданинг мана бу таъкиди ҳам адабий жараёндаги ўша ҳодисани эътироф қилиши билан қимматлидир: «Мен қасддан «ҳофизона» ва «жомиёна» дейман, — деб ёзади проф. Р. Ҳодизода Навоий-Фоний поэтик меросига бағишланган тадқиқотида, — зеро, бу услубий майл (Фоний шеърларида Ҳофиз ва Жомий ғазалларидаги равлонлик ҳамда поэтик приёملарнинг учраши кўзда тутилади — Р. В.) гарчи уларнинг назмий асарларида кўп учраса-да, уларни шу санъаткорларгагина тегишли деб қараш тўғри бўлмайди. Чунки бу ҳодиса (яъни услу-

⁴⁷ Алишер Навоий. Асарлар, 5-том, 1-китоб, 22-бет.

бий майллар) ғазал жанри тараққиёти муайян даврининг маҳсули сифатида ўртага келгандир»⁴⁸.

Бас, шундай экан, Навоий-Фонийнинг форс-тожик тилидаги шеърляти устида мушоҳада юритганда, масаланинг ана шу томонини ҳисобга олишга тўғри келади.

Омад баҳори дилкашу гулҳон тар шукуфт,
Дилҳо аз он нашот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати руҳи хубат кушода шуд,
Монанди гунчае, ки ба вақти саҳар шукуфт.
Меояд аз гули чамани ишқ бўи хун,
Гўё, ки гунчаҳо-ш зи хуни чигар шукуфт.
Гар ханда зад зи гирия чашмам, ачаб мадон,
Чун абр ашк рехт гули тоза бар шукуфт.
Соқй, баҳор шуд қадаҳам рез лаб-балаб,
Хосса, ки аз шукуфа чаман сар-басар шукуфт.
З-он нахли ноз ханда ба ушшоқу васл не,
Ҳамчун гуле, ки аз шачари бесамар шукуфт.
Фонй, ачаб мадон агар он гул шукуфта аст,
Аз ашки абрсони ту бишукуфт, агар шукуфт»⁴⁹.

Шоир шеърнинг ибтидосидан интиҳосига қадар табиат ва ёр тасвирини параллел тарзда олиб боради. Ғазалда қўлланган бундай тадбир ундаги ҳаётийлик руҳини кучайтиришга хизмат қилган. Айтиш лозимки, реалистик руҳнинг кучлилиги Алишер Навоийнинг нафақат ушбу шеъри, балки унинг аксарият асарлари учун хос фазилатдир. Шоир услубидаги бундай майл унинг асарларига дунёвийлик бағишлайди. Баҳор — табиатнинг эрка фасли. Унинг нафасидан табиат уйғонади, мавжудот ҳаракатга келади, дарахтлар куртак тугади, қушлар нағма бошлайди, ариқлар сувга тўлиб оқади. Алишер Навоий ана шундай дилкаш манзаранинг мафтун бўлиб, уни шеърга солади, ўзи ололган катта поэтик завқни китобхонлари билан бирга баҳам кўради. Қизиғи шундаки, шоир баҳор фасли ва ишқ дарди ўртасида яқинлик кўради. Шунинг учун ҳам сатрларда ана шу икки туйғу уйғотган ҳис-ҳаяжон ёнма-ён ёритилади. Лирик қаҳрамон атроф-муҳитни синчковлик билан кузатади, табиат яратган манзарадан сармаст бўлиб, завқу шавққа тўлади, дили гул-гул очилади. Бироқ бундай шавқангез лаҳзалар узоққа чўзилмайди. Шоир табиатнинг нафис манзарасини чизишга хотима беради. Бунинг эвазига унинг ижтимоий моҳиятини очиш, шу воситалар ёрдамида даври жароҳатларини қаламга олиш йўлидан боради. Алишер Навоий — хассос ижодкор. У тасвирда формализмнинг ҳукм суришига қарши. Шунинг учун улуг ўзбек шоирининг асарларида ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақи-

⁴⁸ Ходизода Р. Ўша асар, 59-бет.

⁴⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том. 1-китоб, 186-бет.

қат мувозанати масалаларига жиддий эътибор қилинади. Шоир лирик қаҳрамон — ошиқ дилининг очилишини гунчанинг гулга айланишига қиёслади. Гул шохларида тугилган гунча саҳар чоғида тушган шудринг ва эсган роҳатбахш сабо таъсирида очилиб, нафис гулга айланади. Ошиқ дили ҳам мисоли гунча. Унинг очилиши учун ҳам шарт-шароит зарур. Буларнинг барчаси эса маҳбуба қиёфасида мужжасам. Ёрнинг хандон чехра билан ошиққа қарashi унинг учун кифоя. Ғазалнинг навбатдаги байтларида гул қизиллиги ва ошиқнинг жигар қони, гулнинг очилиши учун «туртки» бўлган ёмғир томчилари ва кўз ёши, мевасиз дарахт ва маҳбубанинг илтифотсизлиги ана шу йўсинда параллел тарзда ёритилади. Буларнинг барчаси жамланиб, ғазалнинг бадийлиги, ҳаётий ва таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. «Девони Фоний»даги ихтиро ғазаллар ичида воқеабанд шеърлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Мана, ўшандай хусусиятга молик ғазаллардан бири:

Расид он паричехра мастона имшаб,
Зи мастй маро сохт девона имшаб.
Маро кулбаи беҳудио чунун шуд
Аз он партави рӯ парихона имшаб.
Чи шамъе таҷаллӣ намуд он, ки мегашт,
Малойик ба давраш чу парвона имшаб.
Зи ганчи висолаш иморат пазируфт,
Маро кунчи торики вайрона имшаб.
Зи шавқи маи васли ў буд наздик.
Қи пур созадам чарх паймона имшаб.
Бо бому дарам аз пайи тамошо
Фурӯ рехта хешу бегона имшаб.
Ба ин нашьаи ишқу май гашт Фонй,
Ҳама умр девона, танҳо на имшаб»⁵⁰.

Кўринадики, ушбу ғазалнинг матлаидан мақтаиғача ишқий кечинмалар қаламга олинади. Матлада маҳбубанинг мастона юриб келиши, буни кўрган ошиқнинг телбаларча рафтори устида гап боради. Иккинчи байтда ўша психологик ҳолат давом эттирилади. Ошиқнинг хароба кулбаси ёр жамолидан чароғонлашиб, парихона тусини олади. Учинчи байтда ошиқ кайфияти ҳақида сўзланади. Шам бор жойда парвона бўлади. Шунингдек, ёруғликка малоикалар ҳам талпинади. Маҳбубанинг жамоли ёруғидан сармаст ошиқ парвонаю малоикалар вазифасини адо этади, ёр атрофида капалакдай айланади. Тўртинчи байтда яна ошиқнинг хароба кулбаси хусусида гап боради. Маҳбубанинг ташриф буюриши билан ошиқ кулбаси ўз қиёфасини ўзгартади, кўркемлашади. Бешинчи байтда лирик қаҳрамон — ошиқ кайфиятининг тасвири чизилади.

⁵⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб. 102-бет.

Олтинчи байтда ошиқ ва маъшуқа висол онларининг қўни-қўшниларга таъсири борасида гапирилади. Одатан, хонадонда хурсандчилик бўлса, қўни-қўшнилари унга шерик. Қулай жой топиб томоша қилишади: ким эшикдан, ким томдан ўзига қулай жой топиб қарайди. Маҳбуба қадамидан обод бўлган ошиқнинг харобаси ҳам бу оқшом ана шундай томошагоҳ тусини олган. Ҳазалнинг мақтаида олдинги байтларда тасвирланган воқеаларга яқин ясаллади. Шу маънода мақта Ҳазалнинг ҳулосаси бўлиб хизмат қилади. Ёр васли ва бода кайфиятидан сархуш бўлиш ошиқ учун мавсумий, тасодифий нарса эмас, балки доимий ҳолатдир. У умри бўйи ўзини ана шу йўлга бахшида этган. Қўринадики, Алишер Навоий талқинидаги ошиқ учун булҳаваслик, қўнимсизлик батамом бегона. Зотан, бундай ҳолат улуг ўзбек шоирининг табиати ва идеали учун мутлақо ётдир. Бунинг акси ўлароқ буюк мутафаккир Ҳазалларида тасвирланган ошиқ иродаси, ўз эътиқодига содиқ, барча қийноқ ва имтиҳонларга бардош бериш учун тайёр турган киши сифатида ҳаракат қилади. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг «Келмади» радифли Ҳазали алоҳида қиммат касб этади.

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади,
Қўзларимга кеча тоғ отқунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимга, ул шўҳи бадхў келмади.
Оразидек ойдин эрқонда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қаронгу келмади.
Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса бормуким, анга кўрганда кулгу келмади.
Қўзларингдин неча сув келгай деб ўлтурманг мени,
Ким бори қон эрди келган, бу кеча сув келмади.
Толиби содиқ топилмас, йўқса ким қўйди қадам,
Йўлғаким, аввал қадам маъшуқа ўтру келмади.
Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг ўйини,
Не учунким бода келган уйга қайгу келмади⁵¹.

Тўла матни қўчирилган шеър Алишер Навоийнинг воқеабанд Ҳазалларидан бири. Унда лирик қаҳрамон — ошиқнинг ҳижрон дамларидаги изтироб, руҳий азоблари бутун тафсилотлари билан акс эттирилган. Юқоридаги Ҳазал ҳам Навоий-Фонийнинг воқеабанд асарларидан бири ҳисобланади. Ҳар иккала шеърнинг ҳам мавзуси бир. Улар ишқ-муҳаббат тасвирига аталган. Мазкур шеърларнинг бош қаҳрамони — ошиқ. Бироқ бу Ҳазаллар ўртасида тафовут ҳам йўқ эмас. Бу фарқ шеърларда тасвирланган психологик ҳолат баёнида кўзга ташланади. Алишер Наво-

ийнинг «Шукуфт» («Очилди») радифли форс-тожик тилидаги Ҳазалида ошиқнинг ёр васлига етиши оқибатида туғилган хурсандлик кайфияти қаламга олинади. Маҳбуба синовларидан ўтган ошиқнинг бу шодиёна дамлар ортида яна муҳаббат мушкилотлари турганига кўзи етади. Зотан, у ўзини ана шу галдаги синовларга шай ҳам деб билади. Бу нуқтан назардан шеърнинг мақтаи лирик қаҳрамон — ошиқнинг қасамёдидай акс-садо беради. Ўзбек тилидаги «Келмади» радифли Ҳазалда фақат ошиқ қалбининг фиғони ёритилади. Маҳбуба ёр кулбасига келиш учун ваъда беради. Аммо аҳд бузилади. Ўз эътиқодига содиқ ошиқ эса ёрнинг келишини сабрсизлик билан кутади. Шу йўлда у ҳаловатидан кечади, уйқуни тарк этади. Фиғони фалакка чиққан ошиқнинг ошуфта қалби булар билан ҳам таскин топмайди. Аламдан шода-шода кўз ёшлари тўкади. Шеърдаги тасвир шу йўсинда давом этади. Муҳими шундаки, ошиқ ўз сўзида қатъий туради, севгилисидан қўл силкиб кетмайди. Ана шу ниҳоясиз азоблардан бир лаҳза бўлса ҳам фориг бўлиш учун майга ружў қилади, шу билан ўзига тасалли беради.

Қўринадики, Алишер Навоийнинг ҳар иккала Ҳазалида ҳам сабр-чидамли, бардошли ошиқлар образи гоёта маҳорат билан чизилган, унинг идеалидаги маҳбуба ҳам енгил-так қизлар хилидан эмас. У севгини юксак даражада ардоқлайди. Ўзига ишқ изҳор қилган йигитнинг айтганларига осонгина қўниб, унинг этагини тутиб кетмайди. Аксинча, йигитни имтиҳон қилади, уни қунлаб кутдиради, ирода ва бардошини чамалаб кўради. Фикримизча, «Келмади» радифли Ҳазалидаги ваъдахилофлик тагида ҳам ана шу имтиҳон ётади. Навоий-Фонийнинг бошқа бир ихтиро Ҳазалида эса маҳбубанинг маънавий дунёсини зоҳир этувчи дилкаш сўзларнинг васфи қаламга олинади.

Ҳаст алиф гуфтем он боло баред аз мо сухан,
Пеша он бадхўй натвон гуфт алиф боло сухан.
Як сухан гўяд зи васлам бо ҳазорон интизор,
Гар чи нояд з-ў дар ойини висол, илло сухан.
Мурда будам инчунин гуфтааст руҳафзо сухан?
Гар лабат қон хост, ҳустам дар баҳо бўсе маранҷ,
Қони ман з-он рӯ, ки гардад аз сухан пайдо сухан.
Ҳуш намеояд сухан аз кас ба гўшам дар хумор,
Соқиде, дигар мағў дар гардиши саҳбо сухан.
Дар сухан маънию дар маъни сухан навбад, хамуш,
Пеша риндон то ба кай изҳори маъни бо сухан.
Фониде, танҳо ба хилват як сухан дорам ба ёр,
З-он, ки чун хилват шавад навбад маро танҳо сухан⁵².

⁵¹ Алишер Навоий. Асарлар. 3-том. 336-бет.

⁵² Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 202-бет.

Келтирилган ғазалда таъкидга сазовор икки моментнинг борлигини алоҳида қайд қилишга тўғри келади. Улардан биринчиси, ёр оғзидан чиқадиغان сўзнинг латиф ва назокатли бўлишига дахлдордир. Шунинг учун шоир маҳбуба сўзини ўликка жон бағишлаш хусусиятига молик бўлган афсонавий Исо нафасидан ҳам баланд қўяди. Масаланинг иккинчи учи сўздаги маъно муаммосига боғланади. Алишер Навоий учун дилкаш маъноси бўлмаган сўз писанд эмас. Улуғ ўзбек шоирининг бундай тенденцияси унинг асарлари ўртасидан қизил ипдек ўтиб туради. Гап маҳбубанинг сўзи устида борар экан, шоир яна ўша позициясида қатъий туради. Унинг тасвирича, гўзал маҳбуба шу назокатига мос латофатли, мазмундор сўзлар айтиши зарур. Шундагина у ҳам сурати, ҳам сийрати дилкаш гўзаллар рўйхатидан жой олишга сазовордир. Ана шундай ғоя Алишер Навоийнинг аксарият ишқий ғазалларида ҳукмронлик қилади. Навоий-Фоний қаламига мансуб ихтиро-ғазаллар тематик оламининг бойлиги билан алоҳида эътиборга лойиқдир. Навоий-Фонийнинг форс-тожик тилидаги асарлари куллийетида «Аҳли замон шикоятда», «Олам аҳли бевафолиги хусусида», «Аҳли замон бевафолиги ҳақида» сарлавҳалари остида ўнлаб шеърлар жойлаштирилган. Шоирнинг ушбу шеърлари бевосита норозилик кайфиятлари талқинига аталган ғазаллар ҳисобланади. Шоирнинг ҳар иккала равиёга дахлдор асарларида ҳам кишилар ўртасида меҳру вафонинг кўтарилганлиги, раҳму шафқатнинг йўқлигидан шикоят қилинади. Мана айрим мисоллар:

Ба меҳри чарх натвонам, ки бинам баски бар мардум,
Намудам меҳрибони, ёфтам номеҳрибониҳо⁵³.

Яна:

Хуш он касе ки ду чашми худ аз замон пўшид,
Ки бори аҳли замонро ба-дин баҳона надид.

Бувад ба қатли туву мотаи ту, пас зи чи рӯ,
Фалак ба рӯз кабӯду ба шаб сияҳ пўшид⁵⁴.

Биринчи байтда чарх варағидан меҳру садоқат сўзларининг учганлигидан норозилик билдирилса, иккинчи шеърининг парчада улар анча чуқурлашади. Шеърда тасвирланган лирик қаҳрамон ўзи яшаётган давр найрангларидан тўйган. У энди бу замон ва унинг нобакор одамларига очиқ кўз билан қарашга ҳам ботинолмайди. Шунинг учун у кўз юмиш, атроф-муҳитда бўлаётган воқеаларни кўрмасликни

афзал деб билади. Сатрдан-сатрга изтироб ва алам туғёнлари жонланиб боради. Шоир ўзи яшаган даврнинг кўзқулоғи. У атрофда юз бераётган ҳар бир воқеани синчковлик билан кўради, тарқалаётган гапларни эшитади. Ана шу кўрган-кечирганларини умумлаштириб, асарларида акс эттиради. Худди шундай ҳолатни биз Алишер Навоийнинг адабий меросида кўрамыз. Шоир сатрларида ҳаракат қилувчи лирик қаҳрамон ўзи яшаётган замон ва замон аҳли ўртасида зиддиятнинг кучайганлиги, кўз ёши ва қон тўкишларнинг авж олаётганлигидан нолийди. Ҳатто бу воқеаларнинг тез-тез юз бераётганлигидан фиғон чекади. Аслида Алишер Навоий мисраларида ёритилган воқеалар мавҳум нарсалар эмас, уларнинг барчаси ўз ҳаётий заминига эга. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърининг жанрий ранг-баранглиги билан ҳам диққатни тортади.

Улуғ ўзбек шоирининг бу тилда бунёд қилган асарлари классик шеърининг тўққиз жанридадир. Буюк мутафаккир, асосан, ғазал жанрида қалам тебратган бўлса-да, у қитъа, рубоий, муаммо, луғз, таърих сингари кичик назмий формалар равнақида салмоқли улуш қўша олди. Хусусан, буюк Алишер Навоийнинг муаммочилик тараққиётига кўрсатган таъсири ғоят беқиёсдир. XV аср адабиёти тарихида Алишер Навоийнинг табаррук сиймоси муаммо жанрининг назариётчиси ва ҳомийси сифатида гавдаланади. У ана шу соҳанинг донишманди бўлиб танилди. Унинг назарий асосларини илмий нуқтаи назардан белгилаб берди. Алишер Навоий муаммо жанрининг амалиёти бобида ҳам ғоят маҳсулдор сўз санъаткорларидан бири саналади. Фақатгина «Девони Фоний» таркибига беш юзга яқин муаммонинг киритилганлиги Навоийнинг бу назмий формага нисбатан ихлос ва завқининг баландлигидан ёрқин нишонадир. Алишер Навоий қолдирган маънавий мерос ўз муаллифининг поэтик диди, юксак салоҳияти ва ҳозиржавоблигидан гувоҳлик беради. Улуғ ўзбек шоири ўзи яшаган адабий муҳитнинг пешқадам вакилларида бири сифатида фаолият кўрсатган. Аслида, уни шу даражада фаоллаштирган омил ва тарихий илдиэлар мавжуд.

Алишер Навоий ижод дарахтини яшнатган омиллардан бири унинг ноёб талант ва иқтидоридир. Ана ўша талант ва иқтидорни балоғатга эриштирган фактор эса улуғ ўзбек шоиридаги билимга бўлган ташналик, шу соҳадаги қўнт ва рағбат ҳисобланади. Айтилган фазилатлар туфайли Алишер буюк Навоий бўлиб танилди. Ана шу буюкликни таъмин этган омиллардан яна бири Алишер Навоий-

⁵³ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 20-бет.

⁵⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 296-бет.

нинг Шарқ халқлари бадий сўз санъатидан, айниқса, форс-тожик ҳамда араб адабиётларидан чуқур хабардорлигидир. Форс-тожик ҳамда туркий тиллардаги ёзма адабиёт, Шарқ халқлари фольклори ва мифологиясининг синтези сифатида Алишер Навоийнинг икки тилдаги асарлари вужудга келди. Унинг форс-тожик тилида яратилган «Фусули арбаа», «Ситтаи зарурия» таркибидаги қасидалари аксариятининг форс-тожик адабиёти нодир обидаларига жавобиялар эканлиги ҳам ўша фикрнинг исботи бўла олади. Алишер Навоий қасидачилик тараққиётига ҳам салмоқли улуш қўша олган сўз санъаткорларидан бири ҳисобланади. Улуғ ўзбек шоири ўз қасидаларини икки — форс-тожик ва ўзбек тилларида яратди. Унинг бу жанрда ижод этган шеърлари пайдо бўлишига кўра икки катта йўналишни ташкил этади. Ёхуд Алишер Навоий қаламига мансуб бир қатор қасидалар унинг ўз ихтироси бўлса, иккинчи равиёни ташкил қилувчи бошқа асарлари эса форс-тожик классик адабиёти йирик намояндаларининг шу жанрдаги бадий яратмаларига айтилган жавобиялар, битилган татаббулардир. Ана шу икки равиёни қўшиб олиб борган, ижодий ривожлантирган буюк Навоий қасидачилик мактабининг ҳам сардафтарлари қаторидан ўрин олди. Маълумки, қасида Шарқ халқлари шеърятининг анча қадимий назмий формаларидан бири. Бошқа назмий шакллар сингари қасида ҳам неча асрлар давомида шаклланиб, тараққий қилиб келди.

Бу жанрнинг формал кўринишлари, ғоявий жиолари ана шу юз йиллар ичида такомил топди. Мазкур жанрда қалам юритган ҳар бир ижодкор эса унга қандайдир янгилик киритиш, обрўини янада кўтариш йўлида ҳисса қўшди. Шу тариқа Шарқ халқлари адабиётида қасида мустаҳкам ўрнашиб қолди. Форс-тожик адабиётида қасидачилик мактабининг буюк арбоблари етишди. Айниқса, Хоқоний, Анварий, Салмон Соважий, Хисрав Деҳлавий сингари ўнлаб сўз санъаткорларининг номи маълум ва машҳурдир. Шарқ халқлари адабиётида ижодий мусобақа кенг тарқалган ҳодисалардан бири саналади. Аслида, форс-тожик, ўзбек, озарбайжон, туркман ва бошқа халқлар адабиётида кўзга ташланадиган издошлик, пайравлик қилиш, назира битиш, жавобия айтиш, ёхуд татаббу боғлаш ўша мусобақа заминидан туғилгандай туюлади. Эслатилган халқлар бадий сўз санъатидаги адабий фактлар ўшандай фикрни ўртага ташлаш учун ётарли асос бера олади. Ҳатто, буни биргина қасидачилик равнақи мисолида ҳам кўриш мумкин. Таниқли адабиётшунос Ш. Шукуров ғоят ҳаққоний қайд этганидек, «Шарқ халқлари адабиётида қасидачилик

замон ва афкори омманинг талабига кўра, турли йўллар билан ривожланди ва татаббу қилиш, жавоб-назира ёзиш ҳам вужудга келтирди»⁵⁵. Айтиш лозимки, татаббу қилиш, назира битиш ёхуд жавоб айтиш бобида қатъий чегара амал қилган эмас. Бошқача қилиб айтганда, замон ва макон-категориясига амал қилинмаган. Бадий пишиқ ва маҳорат билан ёзилган асар сарҳад билмаган. Мана, биргина мисол. Таниқли шоир Усмон Мухтор Ғазнавийнинг

Мусулмон куштан он қард чашми номусулмонаш,
Ба нўғи новаки мичгон, ки пурзаҳраст пайконаш,—

матлали қасидаси шоир яшаган даврда оғизга тушиб, шухрат пайдо қилади. Бирин-кетин бу асарнинг жавобиялари вужудга кела бошлайди. Шундай қилиб, ижод майдонига Адиб Собир Термизий, Муиззий, Сайид Ҳасан Ғазнавий, Хоқоний сингари етук талант соҳиблари кириб, ўша қасидага назиралар битишади. Қизиғи шундаки, бу анъана XV—XVI асрларга қадар яшаб келади. Бироқ сўнгги давр қаламкашлари Усмон Мухтор Ғазнавий қасидасига эмас, балки Хоқоний асарларига жавоб айтишади. Албатта, бу ҳолатнинг изоҳлари турлича бўлиши мумкин. Лекин ўша изоҳлардан қатъи назар, Сайфий Исфарангий, Амир Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Урфий Шерозий, Сидқий Бухорий, Муҳаммад Фузулий сингари ўнлаб илм аҳлининг Хоқоний жавобиясига битилган татаббу-қасидалари бунёдга келади. Юқорида айтилган гаплар ва келтирилган факт икки муҳим фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Биринчидан, қасидачилик мактаби ўз тараққиёти тарихида жавоб айтиш, назира боғлаш, татаббу қилишнинг ҳаётбахш таъсиридан илҳомланган. Ана шу омиллар бу шеърӣ форма ташаккулини таъмин этган. Иккинчидан, адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир ривожидан сайёр сюжетлар билан бир қаторда алоҳида олинган шеърӣ жанрларнинг ўрни ва роли ғоят муҳимдир.

Алишер Навоий адабиётнинг ижтимоий функциясига юксак баҳо беради. Шунинг учун ҳам унинг қаламидан чиққан асарлар ғоявий бақувватлиги билан диққатни жалб этади. Бу гапни улуғ ўзбек шоирининг татаббулари хусусида ҳам айтиш мумкин. Алишер Навоий тўғри келган асарга татаббу қилмаган. Бунинг учун у форс-тожик ва ўзбек адабиёти хазинасини синчковлик билан кўздан ўтказган. Воқеабўларлик асарларнигина танлаб, уларга жавоб айтишга жазм этган. Мисол тариқасида биргина фактни кўздан кечириш кифоя.

⁵⁵ Навоий ва адабий таъсир масалалари, 191-бет.

Амир Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» фалсафий қасидаси ўз замонида, шунингдек, сўнгги асрларда ҳам анчагина шов-шувга сабаб бўлган. Натижада Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Эроннинг забардаст форсигўй шоирлари бу қасидага жавоб айтиш, татаббу қилиш учун куч синаб кўрганлар.

Ана шу восита билан Шарқ халқлари адабиётида «Дарёи аброр» таврида бунёд этилган ўнлаб асарлар яратилган. Ўша ижодий мусобақа кейин ҳам қизгин давом этди. Орадан кўп фурсат ўтмай, фақатгина Хирот адабий муҳитининг ўзида Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг «Лужжатул-асрор», Султон Маҳмуд Мирзо, Шайхим Сухайлий, Камолиддин Биноий, Абдусамад Бадахший сингари етук ижод соҳибларининг жавобия-қасидалари вужудга келди. Шундай ижодий баҳслашувдан четда қолишни истамаган Алишер Навоий «Тухфатул-афкор» қасидасини яратди. Бундай ижодий мусобақаларнинг якуни бўлган асарларнинг номида, вазн, қофия ва радифида уйғунлик, оҳангдошлик сезилса-да, уларни қайтариқ шеърлар сифатида баҳолаш тўғри эмас. Негаки, анъанавийлик замирида ижодийлик, новаторликка интилиш руҳи амал қилади. Аниқроғи, гарчи ижодкорлар традицион формани қабул қилишса-да, уларнинг ҳар бири ўша шаклга ўзича руҳ, жон бағишлайди. Шу маънода, бундай шеърларда ҳар бир шоирнинг ўз нуқтаи назари, орзу-ўйи, дил дарди, идеали ифодаланган бўлади.

Айтилган гаплар тасдиғини Алишер Навоийнинг «Тухфатул-афкор» қасидасидан ҳам топиш мумкин. Алишер Навоий умри бўйи мамлакат осойишталигини таъмин этиш, уни обод, халқни тинч қилиш истаги билан яшади, шу йўлда вақт сарфлади, курашди.

Шоирнинг фикри ва талқинича, кўзланган ўша тadbирларни фақат бир йўл — марказлашган давлат бошига адолатли шўхни қўйиш орқалигина эришиш мумкин. Ана шу ақида Алишер Навоий тафаккурида чуқур ўрнашган эди. Шунинг учун ҳам шоир қайта-қайта давлат ва унинг идора усули, тахт ва унинг соҳиби масалалари устида бош қотиради. Турли йўللار ва воситалар орқали ўша проблемаларни асарларида акс эттиришга эришади. Улуғ Алишер Навоийнинг хоҳ катта, хоҳ кичик ҳажмли асарлари бўлсин, уларда подшоҳ образининг гавдалантирилиши сири ҳам ана шундадир. Шоир ҳаётда ҳам ўша изланишни давом эттирди. Унинг тасаввурига биноан ҳаётда икки хил подшоҳ бор: бири одил ва иккинчиси золим. Ана шундай тарихий заминда шоир асарларида подшоҳларга нафрат, замонадан норозилик туйғулари кучайиб борди. Ўша алам

руҳини унинг «Тухфатул-афкор» қасидасида ҳам ҳис этиш мумкин. Устозлар томонидан давлат ва унинг сардори — подшоҳ масаласининг қаламга олиниши Алишер Навоий учун тўла қўл келади. У гўё анъанавий мавзуга жавоб айтиш жараёнида ўзи яшаб турган даврнинг иллатларини қаламга олишга муваффақ бўлади.

Шоир талқинига кўра, жамиятдаги риёкорлик бошида шох туради. Ундаги ноҳақликларнинг ҳам асосий сабабчиси шу подшоҳдир. «Тухфатул-афкор» қасидасининг подшоҳга қаратилган нафратангез сатрлар билан ибтидо топиши тагида ҳам ана ўша туйғу ётади.

Оташин лаъле, ки точи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зиннат масқати фарру шуқуҳи хусравист,
Шери занчири зи шери беша камсавлаттар аст.
Лозими шохӣ набошад холи аз дарди саре,
Қўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст.
Бо даҳони хушку чашми тар қаноат кун аз он-к,
Ҳар ки қонёе шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст⁵⁶.

Алишер Навоийнинг бу сатрлари маъзида икки ҳис яширин. Шоир замон ҳукмронига ўғит беради. Аммо унинг ана шу насихати замирида кескин танқид аралаш башорат ҳам акс эттирилган. Айни пайтда мазкур шеърӣ қаторлар ўз муаллифининг катта поэтик жасоратидан ҳам гувоҳлик беради. Бу жасорат шоирнинг журъат билан айтилган гапларида кўринади. Алишер Навоий қасидасига шухрат келтирган, унга яшовчанлик ҳадя қилган омиллардан яна бири ўша поэтик журъат билан айтилган фикрларнинг назик, бадий бўёқдор ва образли тарзда ифодаланишидир. Масалан, шеърда шохлик нишонаси бўлмиш ёқут тож билан лахча чўғ ўртасида яқинлик ҳис этган шоир, уларни бир-бирига ўхшатади. Чиндан ҳам бу предметлар ўртасида ташқи кўриниш нуқтаи назаридан монандлик бор. Аммо улар функционаси жиҳатдан батамом контрастдир.

Тож — безак, дабдаба белгиси. Олов эса куйдириш, пишириш учун хизмат қилади. Шоирнинг маҳорати шундаки, бир-бирига қарама-қарши бўлган бу предметларни «ўзаро келиштиради», улар ўртасида мантиқӣ яқинлик кўради ва ўзи айтмоқчи бўлган муддаони китобхонга бўрттириб кўрсатишга эришади. Чўғдек ёнувчи лаъл тож шох бошида мавж урган турли хом хаёлларни пишириш учун хизмат қилади. Қасиданинг матлаидан бошланган ана шундай ҳужумкорона руҳ унинг навбатдаги сатрларида мантиқӣ

⁵⁶ Алишер Навоӣ. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 346-бет.

ривожлантирилади. Муаллиф таъкидига биноан шоҳ андишали, узоқни ўйлайдиган, қиладиган ишларининг оқибатини кўз олдида келтира олиши, уни муҳокама қила билиши шарт. Акс ҳолда, уни фожиа кутади. Қасиданинг иккинчи байтида шулар хусусида муҳокама юритилади. Бу ўринда ҳам бадийлик, манتيкий пишиқлик, топқирлик сингари фазилатлар шоирга кўмакка келади. Ўша олижаноб хусусиятлар кўмагида шоир бу ерда ҳам образли ва асосли фикр баён қилишга эришади. Сўз ўйини ва талмеҳ поэтик усулига таянган шоир биргина ишора билан телба ва андишасиз шоҳ тақдирдан фол очади ва унинг таъбирини латиф бир усулда айтишга муяссар бўлади. Яъни шошма-шошарлик қилган подшоҳ (Хисрав) бошига Хисрав Парвизнинг («Фарҳод ва Ширин» қаҳрамонларидан бири) фожиаси тушади, мулки қўлдан кетиб, ўзи ўлимга маҳкум этилади. Алишер Навоийнинг устакорлиги шундаки, у байтдан-байтга мазмунни кучайтириб боради. Шоир тасаввуридаги подшоҳ — кўзи тўқ, назари баланд. Зотан, бундай табиатга эга бўлган мулк соҳиби Алишер Навоий идеалига тўла мос бўлиб тушади.

«Тухфатул-афкор» қасидасини варақлашда давом этар эканмиз, унда қонуншунослар, қозилар, илмига амал қилмаган олимлар шаънига айтилган одилона фикр-мулоҳазаларга дуч келамиз.

Алишер Навоий қаерда ва ким ҳақида фикр юритмасин, ҳамма ерда ҳам халқ манфаати, унинг истак ва хоҳишини ҳисобга олади, ўшалар позициясидан туриб ҳаракат қилади. Улуг ўзбек шоири олтмиш йиллик умри, бутун онгли фаолияти давомида эл-улус манфаатини ҳимоя қилади. Шоир асарларида халқ орзу-истакларининг сингдирилиши, ўша жафокаш омманинг тотли турмуш бобидаги ширин ҳаёллари тасвирига кенг ўрин берилиши бунга далилди. Буюк мутафаккирнинг адабий фаолиятидаги бундай етакчи тенденциялар унинг «Тухфатул-афкор» қасида-сида ўз акс-ифодасини топган. Шоир уни ўзи ҳаётда кўрган-кечирган ижтимоий муҳитдаги амалдорларни қоралашдан, давр жароҳатларини қаламга олишдан бошлайди. Қасида муаллифининг талқинича, у яшаган замон қонхўрликни ўзига касб қилиб олган. Мана, шоир томонидан изтироб ва катта дард билан айтилган ўша мисралар:

Гунбази ахзар, ки хунрезист қораш, дур нест,
Барги ҳинно ахзар омад, лек рангаш аҳмар аст⁵⁷.

Бу сатрлар зукко бадий маҳорат соҳибининг қаламига

⁵⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 348-бет.

мансубдир. Хусусан, катта ижтимоий фикрнинг пардапўш, айни замонда, ўта бадий формада берилиши ҳам ўша мўъжизакор маҳорат тухфаси ҳисобланади. Масалага юзакни қараганда, шоир нигоҳи кўк гумбази, ҳино ўсимлиги ва унинг хоссасини баён этишга қаратилгандай туюлади. Бироқ шоирнинг мақсади ўша деталлар воситасида ёвуз замон ва унинг жирканчлигини тобора оширган амал соҳибларини фoš этиш. Алишер Навоий қаламининг сеҳри, унда фантазиянинг кучлилиги шу икки сатр мисолида ҳам намоён бўлади. Осмон гумбази кўк, аммо иши қон тўкиш. Бу тасодифий ҳол эмас. Табиатда бундай ҳодисалар учраб туради. Масалан, ҳино ўсимлиги ўшандай хусусиятга эга. У кўм-кўк бўлиб ўсади, кейинчалик эса ўз қиёфасини ўзгартиради, қон тусини олади. Табиатдаги бир-бирига жуда монанд бу деталлар синчков ижодкор назарига тушади ва у яна шу аснода найрангбоз замонадан фарёдини нафис бир тарзда ифодалаб беришга эришади.

Кўринадики, Алишер Навоий асарлари китобхонда шоир яшаган давр ҳақида тушунча ҳосил қилади, унга билим бериб, тасаввурини кенгайтиради. Шу вайдан бўлса керак, ушбу қасида беш аср давомида назм шинавандаларининг эътиборини ўзига тортиб келди. Бу қасида турли асрларда яратилган таъкир ва тарихий асарларда Алишер Навоий форс-тожик тилидаги адабий меросининг гултожи бўлиб яшади. Ҳатто, совет навоийшунослигида Навоий-Фоний меросини ўрганишнинг дебочаси ҳам ана шу шеърий асар билан бошланади. Шунингдек, «Тухфатул-афкор»ни ўзбек китобхонларига етказиш, улар учун мазкур асарни ўз она тилларида ўқиш имкониятини ҳозирлаш соҳасида ҳам айрим ишлар амалга оширилган. Бундай шарафли вазифани таниқли адабиётшунос А. Ҳ. Ҳайитметов адо этди⁵⁸.

Юқорида айтилган гаплар «Тухфатул-афкор» қасидасининг беқиёс фазилатларидан бир лавҳа, холос. Шу билдирилган айрим мулоҳазаларнинг ўзиёқ Алишер Навоийнинг устоз ва замондошларига пайравлик қилиб, жавоб айтиш, уларнинг элга манзур асарларига татаббу боғлаш йўлидаги етакчи позицияси — новаторлигини намоён қила олади. Ўзга таъбир билан айтганда, «Тухфатул-афкор» қасидасининг таҳлили Алишер Навоийнинг татаббучилик бобида ҳам мустақил йўл тутганлиги, анъанавий воситалар, мавзу ва образлар ёрдамида XV аср ҳаётининг долзарб проблемаларини ёритишга интилганлигидан гувоҳлик бе-

⁵⁸ Ушбу қасиданинг 134 мисраси шу олим томонидан ўзбекчалаштирилиб, шарҳу изоҳлар билан эълон қилинган. Қаранг: «Совет Ўзбекистони», 1966 йил 15 июль.

ради. Алишер Навоий адабий фаолиятидаги ана шундай бош тенденцияни, унинг жавобия-газаллари мисолида янада ёрқинроқ кўрса бўлади⁵⁹.

«Тухфатул-афкор» қасидаси мисолида кўрганимиздай, татаббу-газаллар яратиш бобида ҳам Алишер Навоий маҳоратли ижодкорга хос йўл танлайди, ўзини анча эркин тутди. У устод ижодкорларнинг асарларига назира айтиш, жавобия битишга жазм қилар экан, у «назирагўйликни ҳам ўзига улуғ мактаб, ҳам устозларининг ҳурмат-эҳтиромини жойига етказиш воситаси, кейинроқ эса ўзидан олдин ўтган форсигўй шоирлар билан беллашмоқ майдони, мусобақа тури деб қабул қилган эди»⁶⁰. Дарҳақиқат, назирагўйлик ҳамма вақт ҳам айтилган гапни қуруқ такрорлаш, кўр-кўрона тақлид қилиш ёхуд эргашиш воситаси бўлмай, маълум даражада ижодий мусобақа, назмий мушоира тусини олган. Назирани ана шундай кенг маънода тушунган ва талқин этган ижод аҳли қаламидан чиққан асарлар эса оригинал шеърлар сифатида шуҳрат қозониб келган. Шунинг учун ҳам Навоий-Фоний форс-тожик адабиётининг улуғ сиймолари асарларига жавоб айтиш йўлидан борди. У жавоб айтиш учун ғазал танлар экан, фақат у ёки бу ижодкорнинг Шарқ халқлари ўртасида доврўқ таратишига қараб эмас, балки ўз нуқтаи назаридан масалага ёндашади. Шоир учун ўзининг эстетик принциплари, ижодий идеалига мос келадиган дунёвийлик пафоси юқори бўлган шеърлар кўпроқ манзур тушади. Алишер Навоийнинг устозлар даврасидан Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Хусрав ва Ҳасан Деҳлавийлар, Қосим Анвор, Амир Шоҳий, Абдурахмон Жомий, шунингдек, замондошлари қаторидан Амир Шайхим Сухайлий, Амир Вафой, Қотибий, Ҳусайн Бойқаро, Орифий, Хўжа Авҳад ва бошқаларни таълашида ҳам ўша ғоявий-эстетик талаблар, ижодий идеалдаги яқинлик ётади.

Алишер Навоийнинг татаббу-газалларини назардан ўтказар эканмиз, унинг жавобия айтиш анъаналари доирасидан анчагина четга чиққанлигининг гувоҳи бўламиз. Улуғ ўзбек шоирининг бундай ҳаракати кўпроқ мавзунинг рангбаранг қирраларини кашф этиш, ўз мақсад-муддаосини образли ифодалаш учун уринишида кўринади.

Жомий:

Резам зи мица кавкаб бе моҳи руҳат шабҳо,
Торикшабе дорам бо ин ҳама кавкабҳо.
Чун аз дили гарми ман бигзашт хаданги ту,
Аз бўсаи пайконаш шуд обилаам лабҳо.

Аз баски гирифторон мурданд ба кўи ту,
Болаш ҳама чон бошад, хокаш ҳама қолабҳо.
Аз тобу таби ҳичрон гуфтам сухани васлат,
Буд ин ғазаети оре, хосияти он табҳо.

То даст баровардӣ э-он ғамза ба хунрезӣ,
Бар чарх равад ҳар дам аз дасти ту «Ё рабҳо».
Шуд насх хати ёқут, акнун ҳама раъноён
Таълими хат аз лаълат гиранд ба мактабҳо.

Чомӣ, ки пай мазҳаб атрофи чаҳон гаштӣ,
Бо мазҳаби ишқи ту гашт аз ҳама мазҳабҳо⁶¹.

Навоий-Фоний:

Бе рӯи ту шуд тира аз ашк маро шабҳо.
Равшан нашавад шабҳо бе моҳ зи кавкабҳо.
Аз тирагии ҳаҷрат шуд рӯзу шабам яксон,
Қ-аз шаб сияҳам рӯз аст в-аз рӯз сияҳ шабҳо.
Ушшоқ, ки аз ҳаҷрат карданд тили қолаб,
Боз аз лаби чонбахшат чон рафт ба қолабҳо.
Бе қадди ту дар бўстон ҳар шох ки пурбарг аст,
Морест маро к-аз вай овехта ақрабҳо.
Як қатра май, эй соқӣ, бас гар диҳиям, лекин.

З-он май, ки туро гардад олуда ба он лабҳо,
Ман масти шароб, эй дил, зуҳҳоду ғами кавсар,
Дурӣ бувадам з-эшон аз зӯрии машрабҳо.
Дар дайри мугон, Фонӣ, як чом хўрад акнун,
Як чоми дигар хоҳад бо нолаи ё рабҳо⁶².

Мисолга олинган ҳар иккала ғазалнинг ҳам мавзуи бир. Алишер Навоий Абдурахмон Жомийнинг ўйноқи бу ғазалига жавоб айтишга жазм этар экан, унинг мавзунини сақлаш билан бир қаторда, қофияларини деярли айнан так-

⁶¹ Абдурахмон Чомӣ. Асарҳои мунтахаб дар панҷ ҷилд. Ҷилди 1. Душанбе, 1964, саҳ. 12.

⁶² Алишер Навоий. Асарлар. 5-том. 1-китоб. 38-бет. Мазкур ғазали А. М. Мирзоев Навоий-Фонийнинг Жомий ғазалига татаббуи сифатида (Алишер Навоӣ ва Абдурахмон Чомӣ. Душанбе, 1968, саҳ. 46—47) келтиради. Бироқ «Девони Фоний»нинг Тошкент нашридаги сарлавҳа «татаббуи Мир» тарзида кетган. Амир Хисравнинг «Осори мунтахаб»ида (Душанбе, 1975) эса келтирилган ғазаллар радиф ва руҳига монанд икки шеър мавжуд. Амир Хисрав, Жомий, Навоий-Фоний ғазаллари солиштирилганда, улар ўртасида яқинлик борлиги аниқланди. Аммо вазн ва оҳангдошлик нуқтаи назаридан Навоий-Фоний ғазали Жомий шеърига бирмунча яқин туради. Фикримизча, шу факт мисолида адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсирнинг доира бўйлаб ҳаракати кўзга ташланади. Яъни, Амир Хисрав ғазалига Жомий ва Жомий шеърига эса Навоий-Фоний татаббу қилган. Шу тарзда мантӣқ занжири ўз ҳаракатини асрлар оша давом эттиради. Иккинчидан, «Девони Фоний»даги сарлавҳаларни ҳамма вақт ҳам қатъий тарзда қабул қилмасдан, уларга танқидий муносабатда бўлиш, чоғиштириш, аниқлашга тўғри келади. Девон танқидий матнининг яратилишига қадар бундай ҳоллар содир бўлиши мумкин.

⁵⁹ Адабий мерос, 1981, 1 (17), 35—44-бетлар.

⁶⁰ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том, 171-бет.

дорлашга ҳаракат қилади. Навоий-Фоний ғазалида қўлланган икки қофиядош сўзгина (ақрабҳо, машрабҳо) Жомий шеърда учрамайди. Масалага шаклий товланишлар нуқтан назаридан эътибор қилинадиган бўлса, бу шеърларда гўё ўша икки сўздан бошқа ўзга тафовут йўқдай кўринади. Аммо анъанавий мавзу талқини, ҳаётий деталарни танлаш, уни шеърга киритиш, ўртага қўйилган фикр-мулоҳазалар жиҳатидан ҳар икки ғазал муқояса қилинадиган бўлса, улар ўртасидаги фарқлар очиқ-ойдин кўзга ташланади. Уларнинг матлаида ҳам гап лирик қаҳрамон — ошиқнинг маъшуқадан айрилиқ дамлари устида боради. Аммо, ана ўша ҳолат тасвирида ўзига хосликка интилиш аломатлари зуҳур этади. Абдурахмон Жомий матлаида маҳбуба жамоли ойга, ёр кўзидан оққан ёшлар эса юлдузларга нисбат берилади. Ошиқ кечалари ёрини кутади, унинг ҳажрида ёш тўкади. Ана шу изтироблари туфайли унинг қалбини зим-зиё зулмат қоплайди. Алишер Навоийнинг мисраларида ҳам шу деталлар сақланади. Яъни ёр жамоли ойга, ошиқ ашқи юлдузга қиёсланади. Аслида бу ташбеҳлар муҳаббат мавзунининг доимий йўлдоши ҳисобланади. Жомий ва Навоийгача, улардан сўнг ҳам бу ўхшатишлар ижод аҳли учун хизмат қилиб келди. Лекин синчков ижодкорлар ана шу анъанавий предметларнинг ҳам янги-янги қирраларини топишга ҳаракат қилганлар. Шундай уриниш Алишер Навоий байтида кўзга ташланади. Аниқроғи, Навоий-Фоний Жомий ғазалидаги ташбеҳни сақлагани ҳолда, уни янгича жилода ўз ўқувчиларига тақдим этади.

Навоий-Фоний талқинидаги ошиқ ҳам зўр рағбат билан ёрини кутади, бироқ ундан дарак йўқ. Ошиқ изтироб гирдобиде ёш тўкади, қалбини хуфтон қоронғулиги қоплайди. Шоир ана шу тун қоронғулиги ва ошиқ қалбинининг хиралиги ўртасида вобасталик кўради. Шеърда ана шу манзара чуқурлашиб боради. Шоир тасвирига биноан ошиқ юрагининг хиралиги тунга таъсир кўрсатиб, унинг янада қоронғилашиб қолишини таъмин этган. Буюк мутафаккир Алишер Навоий табиат қонуниятлари, осмон жисмлари, сайёралар ва уларнинг ҳаракат ҳамда ҳолатидан хабардор сўз санъаткоридир. Шоир асарларидаги қайдлар шундан далолат беради. Шунинг учун бўлса керак, у тасвир талабига маҳлиё бўлиб, ҳаёт ҳақиқатининг бузилиши, мазмун бутунлигига доғ тушиши учун йўл қўймайди, қатъий меъёрга амал қилади. Табиат қонунига кўра, туннинг ёғдули бўлиши ойнинг ҳаракат ва ҳолатига боғлиқдир. Ойнинг кўриниши учун имкон бўлмаган самода юлдузлар ҳам кўринмай қолади. Бу ҳақиқат улуг ўзбек шоири учун ошно.

Шоир танлаган мавзу, тасвир учун танланган лирик қаҳрамон — ошиқнинг психологик кайфияти ҳам шуни тақозо этади. Ошиқ ёрни интиқ бўлиб кутади. Ҳижрон азобида қолган ёр фигон чекади, беҳисоб ёш тўкади. Уни ана шундай вазиятдан фақат маҳбубагина чиқара олади.

Шоир ана шу манзарани образли ифодалаш учун яна само, ой, юлдузлар ҳолатига мурожаат қилади. Бир жиҳатдан у шундай қилишга мажбур. Негаки, Алишер Навоийга таъсир этган, уни жавоб айтишга ундаган ғазалда ўша предметлар иштирок этади. Жавобия айтиш талаблари ҳам уларнинг имкони борица сақлаб қолинишини талаб қилади. Ана шу икки мақсад якуни сифатида майдонга келган мисра образли фикрлаш жиҳатидан жуда оригинал чиққан. Абдурахмон Жомийдаги «Беҳисоб юлдузлар бўлса-да, туним қоронғу» тарзидаги мазмунни ташувчи мисра Алишер Навоийнинг сеҳргар қалами туфайли «Ойсиз тун юлдузлар билан ёруғ бўлолмайди» сифатида акс-садо беради. Тўғри, ҳар иккала сўз санъаткорида ҳам сўзларни ўйнатиш (асл ва рамзий маъноларини кашф этиш) санъати кучли. Буни мисралардаги «кавқаб» (кавқаб — юлдуз — кўз ёши) сўзи мисолида ёрқин кўриш мумкин. Аммо Алишер Навоий мисрасида такрордан қочиб билан бир қаторда, мақсад аниқлигига (чунки юлдузли тунларнинг нурсизлигига сабаб ойдир) интилиш майли ҳам кучли. Равшан бўлаётирки, анъанавий мавзу, образ ва ташбеҳлар ижодкорнинг новаторликка интилишига бўлган майли олдини ололмайди. Алишер Навоийнинг ғазал матлаида ибтидо топган услубий мустақилликка бўлган бундай ҳаракати шеър мақтанга қадар давом этади. Абдурахмон Жомий ғазалида матладан сўнгги байтда маъшуқа портретининг айрим элементлари чизилади. Хусусан, унинг ошиқни мафтун қилувчи пайкони — киприклари ва у келтирган жароҳатлар тасвири берилади.

Алишер Навоий ғазалида биз ўзгача манзарага дуч келамиз. Улуг ўзбек шоири матладаги тасвири, ошиқ руҳий олами баёнини ундан сўнгги мисраларда ривожлантиради. Маъшуқа ҳижрони келтирган изтироб азобларининг давоми берилади. Ошиқ учун ёрсиз ўтган дамлар, унинг кеча ё кундузлигидан қатъи назар, хуфтон зулматига тенг. Кўринадики, Алишер Навоий байтида матла билан узвийлик мавжуд. Айни чоқда, Жомий ғазалидаги байт мазмундан фарқи борлиги маълум бўлади. Таҳлил қилинаётган ҳар иккала ғазалда ҳам лирик қаҳрамон бошига ишқи оламсўз солган турли савдолар баёни давом этади. Жомий ғазалининг учинчи байтида маҳбуба фазилатлари мадҳ қилинади. Шоир талқинидаги ёр хушбичим ва дилбар. Шу-

нинг учун унинг мафтунлари кўп. Ўша мафтун бўлганлар оддий ошиқлар эмас, улар ишқ мулкининг ҳақиқий фидойилари. Улар ўз бисотидаги ҳамма нарсасини, ҳатто, жону қалбини ҳам маъшуқа йўлида нисор этишга тайёр.

Алишер Навоий тасвиридаги ошиқ ва маъшуқа ҳам айтилган сифатлардан холи эмас. Бироқ улуг ўзбек шоири Абдурахмон Жомий ғазалидаги қофияларни айнан сақлагани ҳолда, лирик қаҳрамон кайфиятини чизишда мустақил йўл тутди. Аниқроғи, олдинги байтларда бўлгани каби, таҳлил этилаётган мисраларда ҳам ўз услубига, тасвирдаги узвийликка риоя қилади. Шоир учун матладаги ҳажр гўё мантиқ маркази бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун бўлса керак, ғазалнинг сўнгги мисраларидаги фикр ришталари ўша марказдан бошланади ва шу марказга бориб туташади. Айтилган фикр тасдиғини ғазалнинг учинчи байтида ҳам кўрсатиб бўлади. Бу ўринда гап яна ўша ҳижронга боғланади. Маҳбуба ҳажри дастидан ошиқлар қалбдан жудо бўлдилар. Яъни жон билан видолашдилар. Қўлдан кетган қалбни қайтариш, унга жон ато этиш мумкин. Бу ишни фақатгина маъшуқа уддалай олади, холос. Равшан бўлаётирки, бу байтда ҳам устоз ва шогирд қалами тўхфа этган мисралар ўзгача мазмун, айрича маъно ташийди.

Биз бундай аналогик ҳолатни бу икки буюк сўз санъаткорининг таҳлил қилинаётган ғазалларининг кейинги тўрт байтида ҳам кўра оламиз.

Алишер Навоий ижодида чуқур из қолдирган сўз санъаткоридан бири Хожа Ҳофиздир. Ҳофиз — дилбар шеърят мерос қолдирган ижодкор. Унинг ўйноқи, юксак маҳорат билан айтилган мазмундор асарлари Шарқу Фарбда доврўқ таратган. Шунинг учун ҳам Ҳофизга эргашиш, ундан ўрганиш, шеърларига жавоб айтиш, татаббу қилиш, муҳаммас боғлаш бадий сўз санъати мулкида табаррук анъана сифатида яшаб келади. Ана шундай улкан ижодкор маънавий мероси Алишер Навоий эътиборини ўзига тортади. Шу боисдан ҳам «Навоий Ҳофизни дохий санъаткорлардан бири деб таниган, у билан бир умр қизиққан, ўз поэтик ижодида унинг энг илғор ғоявий-бадий анъаналарини муваффақият билан ривожлантирган»⁶³.

Алишер Навоий адабий меросида Хожа Ҳофиз таврида, услуб ва таъсирида битилган талайгина асарлар мавжуд. Хожа Ҳофиз шеърларига айтган жавобиялари унинг форстожик тилида битган ғазалларининг ярмидан кўпини таш-

кил этади. Зеро, улуг ўзбек шоирининг ўзи ҳам «Девони Фоний»нинг Хожа Ҳофиз таврида эканлигини алоҳида таъкид этади. Алишер Навоий Ҳофиз шеърятига айрича ихлос ва эътибор билан муносабатда бўлади, ундан ўрганиб, илғор адабий-эстетик традицияларини ижодий давом эттиради, унга янгилликлар қўшгани ҳолда келажак авлодларга мерос қолдиради. Алишер Навоий Хожа Ҳофизга ҳеч қачон тақлид қилиб, бу етук сўз санъаткори айтган гапларни айнан такрорлаган эмас.

Улуг ўзбек шоири учун ижодкорлик, ўз сўзини айтиш, масалага шахсий муносабатини билдириш ва ана шу муносабатини навоиёна баён этиш бош мезон бўлиб хизмат қилган. Бунинг биз Навоий-Фоний ва Ҳофиз шеърларининг қуйидаги қиёсий таҳлили жараёнида янада ёрқинроқ кўришимиз мумкин.

Ҳофиз Шерозий:

Дил саропардаи муҳаббати ўст,
Дида онадори талъати ўст.
Ман, ки сар бар наёварам ба ду кавн,
Гарданам зери бори миннати ўст.
Туву тубиву мову қомати ёр,
Фикри ҳар кас ба қадри ҳиммати ўст.
Гар ман олудадоманам, чи зиён,
Ҳама олам гувоҳи исмати ўст.
Ман ки бошам дар он ҳарам, ки сабо
Пардадори ҳарими ҳурмати ўст.
Даври Мачнун гузашт, навбати мост,
Ҳар касе панҷ рўза навбати ўст.
Фикри зоҳир мабин, ки Ҳофизро
Сина ганчинаи муҳаббати ўст⁶⁴.

Навоий-Фоний:

Дар дилам оташи муҳаббати ўст,
Оби чашмам зи дуди Фурқати ўст.
Нест дуди дилам ба ҳайъати сарв,
Аз дилам раста сарви қомати ўст.
Лаби лаълаш, ки шуд май олуда,
Чашмам олуда хун зи ҳасрати ўст.
Рахшаш абри балоу ламъаи наъл,
Дар гаҳи пўя барқи офати ўст.
Гар залилам ба ишқу май, эй шайх,
Ин мазаллат ҳам аз машинаи ўст.
Бандаи пири дайрам, эй зоҳид,
Ки фароғам зи дурди суҳбати ўст.
Фоний дилбари хароботи,
Ки фано ҳосилаш зи хизмати ўст⁶⁵.

⁶³ Ҳайитметов А. Алишер Навоий Хожа Ҳофиз ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5-сон, 12-бет.

⁶⁴ Ҳофиз Шерозий. Мунтахаби ғазалиёт. Душанбе, 1967, саҳ. 46, Ушбу ғазал Ҳофиз ғазалиётининг янги нашрида (1971) жиддий ўзгаришлар билан берилган. Олдинги нашрида ғазалнинг байтлар сони 7 ғусуд 14 мисра эди. Сўнггиси эса 11 байт, 22 мисрадир.

⁶⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 122-бет.

Алишер Навоий Ҳофиз ғазалларига жавоб айтар экан, айрим ўринларда назирчиликнинг барча шаклий талабларига риоя қилади. Шу қаторда намуна қилиб олинган шеърнинг мисралар миқдорини сақлаб қолиш ҳам бор. Маълумки, Ҳофиз ғазалларининг кўпгина қисми етти ва тўққиз байтлидир. Алишер Навоий масаланинг ана шу томонини ҳам диққат марказида тутгани ҳолда етти ва тўққиз байтли татаббулар яратган. Жумладан, юқорида келтирилган шеърларнинг ҳар иккаласи ҳам етти байтли ҳисобланади. Улуғ ўзбек шоири Ҳофиз шеъриятига қизиқиб, унинг изидан борар экан, у «ринди оламсўз» (Навоий Ҳофизни шундай атайди) ғазалларига пайравлик қилишда ранг-баранг формаларга суянади. Алишер Навоий айрим татаббуларида анъанавий назмий унсурлар — қофия, радиф, образ ва ташбеҳларни сақлаб қолгани ҳолда, асар руҳини ўзича йўналтирган бўлса, бошқа шеърларида ана ўша традицион элементларни ҳам ўзгартирган.

Масалан, Навоий-Фонийнинг Жомий ғазалига айтган жавобиясида ишлатилган деярли барча қофиялар сақлаб қолинганлигининг гувоҳи бўлган эдик. Ҳофиз ғазалига қилинган юқоридаги татаббуда эса ана ўша анъанадан маълум даражада чекиниш ҳолатлари содир бўлади. Чунончи, Алишер Навоий Ҳофиз ғазалида қўлланган икки қофияни сақлагани ҳолда, қолганларини ўзгартирган. Бунинг боиси сифатида Навоий-Фоний ғазалиётига олиб кирилган янги маъно ва ғояларни кўрсатиш мумкин. Дарҳақиқат, бу ғазалда фойдаланилган саккиз қофиядош сўздан атиги биттаси (муҳаббат) Ҳофиз шеърда учрайди. Уларнинг қолган еттитаси Навоий-Фонийнинг ўз ихтиролари саналади.

Улуғ ўзбек шоирининг татаббу-ғазалида учрайдиган янгилик фақат шундангина иборат эмас. Унинг асосини буюк мутафаккирнинг шахсий кузатишлари ва мулоҳазалари ташкил қилади. Ҳофиз ғазалининг матлаида гап муҳаббат хусусида боради. Бироқ шоир талқинидаги муҳаббат бирмунча мавҳум тарзда ёритилади. Ҳофиз ғазалидаги фақру фано, илоҳий муҳаббат билан боғланадиган деталлар Навоий-Фоний шеърда ҳам маълум даражада сақланади. Лекин «Шероз сеҳргар»ига издошлик қилган улуғ ўзбек шоири ўша анъанавий шеърий аслаҳаларни ўзича талқин ва тасвирлашга ҳаракат қилади. Яна характерли томони шундаки, Навоий-Фонийда дунёвийлик кайфияти бирмунча бўртиброқ кўринади. Мазкур мисолда гарчи ҳар икки ижодкорнинг бош концепциясида муштарақлик бўлса-да, уларнинг ғоявий позицияси, услуби ва дунёқарашида ўзига ҳослик мавжуд.

Абдурахмон Жомий ғазалига қилинган татаббуда бўл-

гани каби, бу ўринда ҳам Алишер Навоийнинг воқеабандликка иштиёқ билан қараганлигини ҳис қилиш қийин эмас. Бунинг учун улуғ ўзбек шоири шеърда қўлланган деталларнинг хоссаларига ва мантиқан узвийликка амал қилади. Шу заминда, Алишер Навоий аксарият ғазалларида бир-бирига мазмунан туташ байтлар вужудга келади. Бундай мисраларда гапдан гап туғилади. Жумладан, Ҳофиз Шерозий ғазалига қилинган татаббунинг матла ва ундан сўнгги байтида шундай ҳолат намоён бўлади. Татаббу-ғазал матлаида ишқ ва унинг изтироблари хусусида гап боради. Ошиқ дили ёнади, гўё унда лахча чўғ бор. Унинг кўзларидан қатра-қатра ёш оқади. Бунинг боискори ҳам ишқ. Маъшуқа фироқида ошиқнинг чўғдек ёнган юрагидан тутун чиқади. Ўша тутун унинг кўзларига таъсир қилиб ёшини шашқатор қилади. Иккигина мисрада қанчалик теран мазмун мужассам. Айни сатрларда лирик қаҳрамоннинг психологик олами ҳам ёритилган. Бироқ шоир ўз мақсадига хизмат қила олиши мумкин бўлган айрим сўз ва предметлар билан матладаёқ «хайрлашиб» қўя қолмайди. Аксинча, уларни шарҳлаш, янги-янги қирраларини чизишда давом этади. Шундай деталлардан бири «дил тутуни» дир. Шоир иккинчи байтни ана шу ибора асосида қуради. Буюк мутафаккир кўзига лирик қаҳрамон — ошиқ қалбидан чиқаётган тутун ўзгача кўринишда намоён бўлади. Одатан, тутуннинг кўтарилиши ранг-баранг ҳолатларда амалга ошади. Аниқроғи, ўша жараёнда хилма-хил манзара ҳосил бўлади. Ана шу оддийгина ҳаётий ҳодисадан Алишер Навоий нафосат топади. Ўша топилмани бўёқдор, эстетик таъсирчан қилиб китобхон ҳукмига ҳавола этади. Шоирнинг талқинича, ошиқ дилидан тошиб осмонга урилаётган нарсаси оддий тутун эмас, сарв кўринишидир. Аслида у оддий сарв дарахти ҳам эмас. Ошиқ дили заминда ёрнинг сарв мисол қомати ўсиб осмонга бўй чўзмоқда. Қаранг, қандай нозик, таъсирчан ва маҳорат билан ўртага қўйилган образли тасвир бу!

Алишер Навоий бадиий сўз санъатининг функциясини ниҳоят кенг маънода тушунади ва талқин этади. Шу боисдан бўлса керак, шоир асарларида қуруқ ва баландпарвоз гаплар айтишдан кўра, фойдали, самимий, маълум мақсадга йўналтирилган мулоҳазаларни ўртага қўйиш устун туради. Улуғ ўзбек шоири ижод мактаби учун ҳал қилувчи тенденцияни ташкил этадиган бу ҳолат, унинг татаббу-ғазалларида ҳам ёрқин намоён бўлади. Масалан, таҳлил қилаётганимиз ғазалда ёр портретининг айрим элементлари қаламга олинади. Ёрнинг лаби кўпроқ диққатни жалб этади. Одатан, лаб ҳақида гап кетганда, у албатта, лаълга

нисбат қилинади. Навоий-Фоний ғазалида ҳам бу анъана сақланган. Бироқ Навоий уни бир оз кучайтиришга интилади. Ёрнинг лаъл лаби майга бўялган. Лаъл қизилроқ, май эса қип-қизил, демак, ёрнинг лаби тўқ қизил бўлиб кўринади ошиққа. Шу ўринда мавжуд бўлган яна бир но-зик моментни ҳам эслатишга тўғри келади. Шоир ёр лаби-нинг қизиллигини шунчаки, эслатиб қўйиши мумкин эди. Бироқ у ёр лабининг қизиллигини эслатиш билан бирга, унинг майга бўялганлигига ҳам ургу беради. Ана шу кичкина, ҳатто, эътибор қилишга арзимайдиган детал икки жиҳатдан шеър нафосатини оширишга хизмат қилган. Биринчидан, шоир тасаввуридаги лаб жозибасини кўтаришга кўмаклашган. Негаки, қуруқ бўёқдан кўра, обдор ранг, қақраган лабга нисбатан намли лаб дилкашроқ бўлади. Иккинчидан, шу биргина ишора билан шоир таҳлил қилинаётган байт сўнгги мисрасида айтилиши лозим бўлган фикр учун қулайлик ҳозирлаган.

Шоир мисраларда тилга олинган предметларнинг ҳолат ва кўринишини нормаллаштириш, мутаносиб бўлишига эришиш учун ҳам астойдил интилган. Майолуд лаб ва қонга тўлган кўз ҳолатининг тасвирида бунини яққолроқ кўриш мумкин. Айни сатрларда классик шеърят учун хос бўлган турли ишораларда замон иллатларини «қистириб» ўтиш ҳодисаси ҳам кўзга ташланади. Фикримизча, ҳасратдан қон талашган кўзлар тасвири остида ўшандай ишоралар ётгандай туюлади. Негаки, Алишер Навоий яшаган XV асрнинг иккинчи ярми, хусусан, унинг сўнгги йилларида ҳасрат ҳам, зулму ҳақсизлик ҳам авжига чиққан, ноҳақ таҳқиру ҳақоратлар, қон тўкишлар кучайган эди. Ўзи яшаган даврнинг илғор фикрли, юксак эътиқодли кишиси бўлган Алишер Навоий учун ўшаларнинг барчаси оғир эди. Шунинг учун у ҳаётда эришолмаган ниятларини, орзиқиб кутган башоратларини қоғозда, турли образлар фаолияти тимсолида, ранг-баранг ишораларда ёзиб қолдириш учун ҳаракат қилган. Шоирнинг шайх ва зоҳидга мурожаати, майни улуғлаши, реал ҳаётдан этак қоқиб, фанони қўмсашида ҳам ўша норозилик кайфияти ётади. Алишер Навоий татаббу-ғазалларида назарга тушадиган бундай лавҳалар буюк мутафаккир яшаган замон билан изоҳланган деталлар бўлиб, ўз ижодкори оригиналлиги ва новаторлигини тасдиқ этувчи фактлар функциясини адо этади.

Алишер Навоийнинг Хожа Ҳофиз ғазалларига қилинган назиралари ичида татаббу-тазминлар ҳам учраб туради. У Ҳофизнинг ғазалларида талқин қилинган мавзулар, олға сурилган ғояларга жавобия айтиш жараёнида ўз фикрини далиллаш, тасвир таъсирчанлиги ва бўёқдорлигини

ошириш мақсадида бу приёмга мурожаат этади. Худди шундай ҳодисани Алишер Навоийнинг қуйидаги татаббу-ғазалида ҳам кўриш мумкин:

Биё, ки арсан майхона ишрат обод аст,
Зи сохташ хаси андўх рўфта барбод аст.
Китобан дари олий-ш ин рақам к-ин дар,
Ба он, ки аз ду ҷаҳон рӯ натофт нақшодаст.
Зи тоқи муртафиаши ин садо расида ба гўш,
«Биё, ки қасри амал сахт суст бунёд аст».
Ба сўи муғбача риндон-шро хитоб, ки хез
«Биёр бода, ки бунёди умр барбод аст»⁶⁶.
Суруди нағмагараши ин, ки доди айш диҳед,
Ба нуқлу бода, ки кори замона бедод аст.
Сабў зи гулгули май карда ин нидо, ки бинўш,
Қадаҳки дайри кўҳанро басе чу ту ёд аст.
Ба чилва з-оинан ҷом чеҳраи мақсул,
Қи маст гашта ба ў чашми ҳар ки афтодаст.
Бидор, соқй, аз он ҷоми май, ки шуд умре,
Қ-аз иштиёқи ваям кор оҳу фаръёд аст.
Қи маст гашта, кунам тарки хеш чун Фонй,
Ҳар он, ки масти хароб ин чунин шуд обод аст⁶⁷.

Кўринадики, Навоий-Фоний Ҳофиз ғазалида ўртага қўйилган ғоявий мақсадни ижодий ривожлантиргани ҳолда ўзига манзур тушган ўша асарнинг матлаини ҳам айнан кўчирган. Бу, шубҳасиз, улуғ ўзбек шоирининг Шарқ шеърятини, хусусан, ғазалчилиги устасига бўлган самимий муҳаббати, катта иштиёқи ва ихлосидан гувоҳлик беради. Алишер Навоий Ҳофиз Шерозийдек буюк ижод соҳиби маънавий меросини баланд шавқу завқ билан ўқир экан, ўша назмий бўстондан ўзига маъқул тушган, ғоявий концепциясига мос келувчи шеърларнигина танлаб, ўшаларга жавобиялар яратди. Ҳофиз қаламининг сеҳри, унинг буюклиги шундаки, у яратган дилбар ғазаллардан 200 дан зиёдроги Навоий-Фоний эътибори ва олқишига сазовор асарлардир. Хусусан, юқорида кўчирилган ғазал бу жиҳатдан муҳим. Ҳофизнинг бу шеърида дунё ва унинг тузилиши, асослари хусусида ўта зукколик, фалсафий теранлик ва мушоҳадакорлик билан айтилган фикрлар ўртага қўйилган.

Бу ҳулосалар Алишер Навоийнинг юксак идеалларига

⁶⁶ Иқтибослар Ҳофиз Шерозийнинг

Биё, ки қасри амал сахт суст бунёд аст,
Биёр бода, ки бунёди умр барбод аст,—

матлали ғазалидан олинган (Ашъори гузида. Душанбе, 1971, саҳ. 48). Кўчирилган мазкур ғазал 9 байтли. Навоий-Фоний ҳам 9 байтли шеър яратган. Шунингдек, у Ҳофиз ғазалидаги қофияларни деярли сақлаган.

⁶⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 144-бет.

ҳар жиҳатдан тўғри келар эди. Шунинг учун у мазкур ғазалга татаббу қилибгина қолмай, Шарқ шеърятининг қўшалоқ адабий ҳодисасини ишга солган, дилкаш татаббу-тазминлар яратган. Татаббу-тазминлар яратиш жараёнида ҳам ижодийлик, анъана заминиди туғилган новаторлик улуғ ўзбек шоирининг диққат марказида турган. Хулоса шуки, Алишер Навоий сўз мулкидаги буюклигини форс-тожик тилидаги асарлари мисолида ҳам ёрқин кўрсата олган. Унинг қалами туҳфа этган, татаббу ва жавобия ғазаллар нафақат ўзбек, балки XV асрнинг иккинчи ярмидаги форс-тожик адабиёти хазинасига ҳам қўшилган бебаҳо бойликдир.

Улуғ ўзбек шоирининг буюклиги шундаки, у ўзининг икки тилдаги шоҳ асарлари билан икки бир-бирига қардош, қондош халқ маънавий манфаатлари учун хизмат қилди, уларнинг асрий биродарлигини янада мустаҳкамлашда шарафли вазифани адо этди. Алишер Навоийнинг адабий фаолиятида форс-тожик адабиётига нисбатан намён бўлган бундай жўшқин муносабатни Шайхим Сухайлий, Муҳаммад Солиҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобир каби ўнлаб қаламкашларнинг ижодий йўлида ҳам кўрамиз. Номлари зикр этилган бу ижодкорлар икки тилда бунёд қилинган асарлари билан тожик ва ўзбек халқлари адабий қардошлиги саҳифаларининг бойишига муносиб ҳисса қўшдилар⁶⁸.

Тожик ижодкорларининг ўзбек тилидаги шеърлари

Форс-тожик адабиёти вакиллариининг қардош тиллар, хусусан, ўзбек тилида қалам тебратиши ўз тарихига эга. Гарчи бу ҳодисанинг дастлабки элементлари форс-тожик адабиёти тарихий тараққиятининг XII—XIII асрларига тўғри келса-да, кенг ривож топиши XV асрнинг охири ва XVI аср бошларидан бошланади.

Тожик адабиётинида ўзбек тилида ижод қилиш билан боғлиқ зулличсонанликнинг бундай тус олиши қатор ижтимоий-сиёсий ва тарихий омиллар билан изоҳланади. XV асрнинг сўнгги чораги ва XVI аср ибтидосида ўзбек тилининг нуфузи янада кўтарилиб борди. Афғонистону Ҳиндистонда бобирийлар салтанатининг пайдо бўлиши билан айни пайтда бу ўлкаларда ҳам туркий тил тараққияти учун қўлай шарт-шароитлар ҳозирланди. Тарих майдонидаги бундай силжишлар туркий тилнинг ўзаро алоқа, муомала, муносабат функциясидаги ролини ошириш билан

бирга, унга иккинчи она тилидай муносабатда бўлиш, табиат ва жамият воқеа-ҳодисалари уйғотган ҳис-ҳаяжон, туйғуларни бадиий ифодалашга бўлган ҳавас ва ружуни ҳам кучайтирди. Шу тариқа «икки тиллилиқ Навоийдан сўнг тожик адабиётинида ҳам мустаҳкам ўрин олиб, қутлуг анъана сифатида давом эттирилди»⁶⁹. Натижада XV асрнинг охири ва XVI аср бошларида яшаган Биноий, Восифий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳилолий сингари талантли тожик шоирлари Алишер Навоийга эргшиб ўзбек тилида ҳам анчагина гўзал шеърлар, ғазаллар яратганлар⁷⁰.

Таъкидлаш зарурки, зулличсонанлик ривожига улуш қўшган шоирлар ўзбек тилида доимий қалам тебратган эмаслар. Шунингдек, уларнинг шу тилдаги шеърларини жамлаб девон тартиб берганликларини ҳам ҳозирча илм олами билмайди. Масаланинг бу томонидан қатъи назар, зулличсонанлик анъанасининг ривожлантирилиши жиҳатидан XV асрнинг сўнгги ва XVI асрнинг дастлабки йиллари олдинги даврларга нисбатан ажралиб туради. Агар XIII—XIV асрларда яшаб ижод этган тожик шоирларининг адабий меросида ўзбекча сўзлар қўлланилган муламмалар, ширу шакарларгина учраса, сўнгги давр ижодкорлари томонидан мавжуд анъаналарнинг анчагина такомиллаштирилганлигини кўрамиз. Яъни эслатилган даврга келиб, муламмачилик ривожлантирилди. Мазкур шеърый санъат асосида бутун бошли асарлар яратиш, аниқроғи, ширу шакар санъатига мурожаат қилиш адабий одат тусига кира бошлади. Ана шу жиҳатдан XV асрнинг таниқли олими ва шоири Давлатшоҳ Самарқандийнинг ижодий йўли диққатга моликдир.

Давлатшоҳнинг ўзбек тилини яхши билиши ва шу тилда шеърлар машқ қилишини далилловчи фактлар «Тазкиратуш-шуаро» орқали маълумдир. Тазкира муаллифи Алишер Навоий хусусида мулоҳаза юритиб, ундан кескиз миннатдор эканлигини маълум қилади. Унинг бундай самимий қалб сўзлари назмда, ёлқинли сатрларда ифодаланган. Характерли томони шундаки, у мазкур шеърый асарни бунёд қилишга киришар экан, ҳар жиҳатдан Навоий талаб ва табиатини ҳисобга олишга ҳаракат қилади. Эллиқ икки мисрадан таркиб топган қасиданинг муламма — ширу шакар поэтик приёмида ёзилиши заминиди ҳам ўша уриниш ётади. Давлатшоҳнинг:

⁶⁹ Орзибеков Р., Комилов Н. Форс-тожик адабиётинида Навоийга издошлиқ.— Навоий ва адабий таъсир масалалари, 331-бет.

⁷⁰ Шермухамедов С., Мирзаев С. Адабий дўстлигимиз саҳифалари. Тошкент, 1975, 83—84-бетлар.

⁶⁸ Қитоб ҳажмининг чекланганлиги туфайли мазкур ижодкорларнинг форс-тожик тилидаги меросига доир мулоҳазаларимиз ихтисос қилинди.

Субҳидам очди юзидин пардаи нилуфарий,
Жилва берди ҳуснини зебо аруси ховарий,—

матлаи билан бошланувчи қасидаси яратилиши жиҳатидан ўзига қадар мавжуд бўлган муламма асарлардан тубдан фарқ қилади⁷¹. Халқ оғзаки ижодининг турки деб номланувчи қўшиқлари вазнида — рамали мусаммани маҳзуф ўлчовида ёзилган қасидасида⁷² Давлатшоҳ ўзига қадар бўлган муламмачилик, ширу шакар поэтик санъати асосида ижод қилиш анъаналарини умумлаштиришга ҳаракат қилган. Шунинг учун қасиданинг матлаи соф ўзбек ва ундан кейинги байт эса тожик тилида ёзилган. Қасиданинг айрим байтларида ширу шакар белгилари (биринчи мисраининг ўзбек ва иккинчисининг тожик тилида яратилиши) кўзга ташланса, унинг бир қатор сатрларида муламмага хос хусусиятлар аниқ намоён бўлади. Яъни қасиданинг алоҳида олинган мисралари иккала — тожик ва ўзбек тиллари қоришмасидан вужудга келади. Таҳлил этилаётган қасида қўлланилган поэтик санъатларнинг ўзига хослиги билангина эмас, балки унда моҳирлик билан ишга солинган ўзбекча сўз ва ибораларнинг мавжудлиги билан ҳам характерли. Давлатшоҳ асарнинг ибидосидан интиҳосига қадар улуг ўзбек шоирининг фазилат ва олижаноб хусусиятлари ҳақида сўзлайди. Қасида муаллифи Алишер Навоийни шахсан билган ва унинг адолатпарвар, илмпешалигини ўз ҳаёти мисолида синаб кўрган. Шу жиҳатдан Давлатшоҳнинг ушбу қасидаси Навоий образини бадий талқин қилишга қаратилган асар сифатида алоҳида аҳамиятга молик. Бу ўринда Давлатшоҳ қасидасининг икки нуқтасини таъкидлаш билан чекланамиз. Аввало қасидада муаллиф яшаган давр сержило услубининг таъсири гоят кучли. Айниқса, Мирхонд, Хондамир ва яна бир қатор муаллифлар услубидаги жимжимадорликнинг руҳи яққол сезилиб туради.

Айтилган фикр далили сифатида асарнинг матлаини кўрсатиш kifоя. Икки сатрдаги мазмун лўнда: тонг отди. Шоир уни ўта пардапўш қилиб беради. Бундай парда ва дабдабага маҳлиё бўлиш майли Шарқ қасидачиликл мактаби учун мутлақо хос бўлиб, Давлатшоҳ унинг кичик бир шогирдидир, холос. Лекин муҳими шундаки, Давлатшоҳ ўшандай услубни қасиданинг нафақат тожик, балки ўзбек тилидаги байт ҳамда мисраларида ҳам ифодалай олган.

⁷¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. Лондон, 1900, 507-бет.

⁷² Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века, с. 24.

Чунончи мана бу байтларни олиб кўрайлик:

К-эй жамолнинг қибладек соҳиб назарлар манзари,
Оразинг барги сумандур, балки гулбарги тари...
Мулкати ҳусну жамол андоқ мусалламдур санга
Ким фазилат бобида зотинг жаҳоннинг сарвари.

XV асрнинг охири ва XVI аср бошларидаги тожик адабиётида зуллисонайнлик традициясига амал қилган, ўз она тили қаторида баъзан ўзбекча шеърлар битган шоирлардан яна бири **Камолиддин Биноий**дир. Мавлоно Биноий муламмалари ва соф ўзбек тилида ижод қилинган шеърлари билан икки тиллилик ривожига сезиларли улуш қўша олди. Маълумки, бу қаламкашнинг ҳаёт йўли икки сулола салтанати йилларига тўғри келади. Шунинг учун ҳам у бирмунча нотинч ва уқубатли ҳаёт манзараларини бошидан ўтказган. Гоҳ темурийлар ва гоҳ шайбонийлар даргоҳида паноҳ топган. Шоирнинг ана шундай дарбадар ҳаёти, кейинча, Шайбонийхон олдида нуфуз топиб, унга яқинлашуви билан боғлиқ тарзда унинг ўзбек тилидаги шеърлари майдонга келган. Бироқ манбаларнинг гувоҳлик беришича, шоирнинг бу тилдаги адабий мероси деярли кўп эмас. Бундан қатъи назар, Мавлоно Биноийнинг ўзбек тилидаги тарқоқ асарлари ҳам унинг бу тилни анчагина яхши билишидан дарак беради. «Бобирнома»даги мана бу ўзбекча рубоий фикр далили бўла олади.

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур⁷³.

Мавлоно Биноий адабий меросининг йирик тадқиқотчиси акад. А. М. Мирзоев ўз илмий кузатишларида шоирнинг тожик тили билан бир қаторда ўзбек тилида ҳам шеърлар битганлиги, Шайбонийхоннинг ўзбекча шеърларини таҳрир этганлигини қайд қилади⁷⁴. Маълум тилда мустақил бадий асарлар яратиш билан бирга, ўша тилдаги асарларни таҳрир эта олиш қобилиятига эга бўлиш, ўзга тилни пухта билиш, унинг имкониятларини ўринли ишга солиш кўникмаси борлигидан дарак беради.

Бадриддин Ҳилолийнинг зуллисонайнликка муносабати ўзгача йўналишни ташкил қилади. Чунки у келиб чиқиши нуқтаи назаридан туркий қабилаларга мансуб бўлса-да, умри бўйи тожик тилида дилбар асарлар ижод қи-

⁷³ Бобирнома, 143-бет.

⁷⁴ Мирзоев А. М. Ба муқобили вайрон карда шудани ҳақиқати таърихи. — «Шарқи сурх», 1952, 12-сон, 93-бет.

либ, тожик адабиётининг забардаст қаламкашлари рўйхатидан жой олган. Алишер Навоий ҳам ўзининг «Мажolis-sun-nafois» асарида Мавлоно Ҳилолий ҳақида мулоҳаза юритиб, унинг турк элидан эканлигини таъкидлагани ҳолда, тожик тилидаги шеърдан парча кўчиради⁷⁵.

Мавлоно Ҳилолийнинг туркий қабилалардан бўлгани ҳолда тожик халқининг маънавий камолоти учун хизмат қилиши факти тожик ва ўзбек адабий алоқаларининг ғоят мустаҳкам ва ранг-баранг кўринишларга эга эканлигидан далolat беради. Иккинчидан, манбаларнинг Ҳилолий адабий фаолиятидаги зуллистонайлик хусусидаги қайдларининг тўла асосли эканлигидан гувоҳлик беради. Аммо таассуфли томони шундаки, турли қўлёзма сарчашмалар, совет адабиётшунослигидаги айрим ишлар Мавлоно Ҳилолийнинг зуллистонайлигини қайд этади, бироқ шоирнинг ўзбек тилидаги шеърятидан намуналар келтирилмайди. Ана шу масалада таниқли адабиётшунос Эргаш Рустамов ижодийликка эришади. У Мавлоно Ҳилолийни зуллистонай ижодкор сифатида тилга олар экан, қўлёзма баёзларда учратган ва баҳритавил ўлчовида битилган мана бу асарни ўз хулосаларининг тасдиғи тарзида кўчиради. Мана, ўша асардан парча:

На қилай — оҳ, на айлай. Нетай оллоҳ — на айлай.
Манга бир шўхи бало учради ногоҳ — на айлай⁷⁶.

Бадриддин Ҳилолийга нисбат берилувчи бу баҳритавил ана шу йўсинда давом этади. Асарнинг ҳажми анчагина катта. Ҳилолий қийин ўлчовда куч синашга журъат қилган ва зафар қучиш унга насиб этган. Ҳилолийнинг баҳритавилда битилган ушбу асарида ишқий кечинмалар тафсилоти ғоят ўйноқи услубда баён қилинади. Масаланинг бу томони Ҳилолийнинг ўз она тили — ўзбек тилини пухта билганлиги ва шу тилда ҳам асарлар ёзиб турганлигини кўрсатади.

Тожик қаламкашларидан ўзбек тилида асарлар ёзиш анъанасини давом эттиришда Зайниддин Маҳмуд Восифий алоҳида ўрин тутати. Тожик адабиёти тарихида олим ва адиб сифатида шуҳрат қозонган бу ижодкор бадий насрни юксалтириш билан бирга, шеърят соҳасида ҳам ўз қобилиятини намойиш қила олган.

Восифийнинг ҳаёт ва ижод йўлини ўрганишда унинг ўз қаламига мансуб «Бадоеул-вақое» асари катта илмий қим-

мат касб этади. Гарчи «Бадоеул-вақое» насрда ёзилган бўлса-да, бу сарчашма XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги адабий муҳит, унинг энг фаол тармоғи — шеърятни тадқиқ қилишда ҳам бой материал берувчи манба вазифасини ўтайди. Асар муаллифнинг ҳам тожик, ҳам ўзбек тилларидаги шеърӣ бисотини ўрганишда тўла қўл келади. Аслида Восифий шеърӣ асарларни тўплаш ва китобига киритиш йўлидан бормайди. Чунки асар табиати буни ҳазм қила олмайди. Бироқ турли муносабат ва воқеалар баёни тақозосига кўра китобга кириб қолган шеърӣ парчалар ҳам анчагинадир. Ана шу рўйхатда Восифий қаламига мансуб шеърӣ асарлар ҳам бор.

Бизгача етиб келган тарқоқ фактлар Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг ўз даврнинг дурустгина салоҳиятли зуллистонай шоири сифатида баҳолаш имконини берди. Ана шундай ижобий хулосани шоирнинг ўзбек тилидаги шеърлари адресига ҳам айтса бўлади. Аввало Восифийнинг ўзбекча шеърлари равон ва мусиқийлиги билан эътиборни жалб қилади. Шу нуқтаи назардан қуйидаги ғазал характерлидир.

Базми васлингдин менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жоми ҳижрон журъасидин зору махмур ўлмасун,
Ганждур меҳринг анга бир манзили вайрон керак,
Бу бузулгон кўнглимиз ишқингда маъмур ўлмасун.
Чарх аҳли фазлни туфроқ била яксон қилур,
Фазл бирла ҳеч киши оламда машҳур ўлмасун.
Муддао қўймас мани бир лаҳза ғамсиз, ваҳ нетай,
Ераб аввал инсофсиз оламда масрур ўлмасун.
Восифий кўрқиб рақибдин, қолди сарвдин йироқ,
Ул каби, ё раб, киши даргоҳидин дур ўлмасун⁷⁷.

Восифийнинг ушбу ғазали Алишер Навоийнинг

Еридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлан оламда расволиққа машҳур ўлмасун⁷⁸,

матлали шеъри таъсирида яратилган. Кўринадики, Восифий нафақат ўзбек тилида шеърлар ёзган, балки Алишер Навоийни ўз устози сифатида тан олиб, унинг ўзбекча шеърларига жавобиялар ижод қилган. Шоирнинг мана бу ғазали ҳам унинг ўзбек тилини пухта билгани ва шу тилда ўйноқи асарлар ёза олганидан гувоҳлик беради.

Ул шўхи мандин яна бегона бўлубтур,
Агёра била ҳамдаму ҳамхона бўлубтур,
Бу хаста кўнгулким ичида, эйки кўзинг бор,
Бодом дурур мағз анга дугона бўлубтур.

⁷⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. 86-бет.

⁷⁶ Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века, с. 20—22.

⁷⁷ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеул-вақое. 1-жилд. 275-бет.

⁷⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 1-том, 343-бет.

Чун шамъ анинг қошида куйдургулук ўлди,
Кўймакки анинг ошиқи парвона бўлубтур.
Жон мамлакати ким бурун обод эди, эмди,
Ғам шахнаси зулми била вайрона бўлубтур.
Зулфингга кўнгул боғласам, ўлғайдим, эй шўх,
Дедингки кўринг Восифий девона бўлубтур⁷⁹.

Кўриб ўтилган фактлар Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг ўзбек тили ва шеъриятига юксак самимият билан қараб, унга меҳр қўйганлигидан далолат беради.

Равшан бўлаётирки, XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тожик шоирларининг ўзбек тили ва адабиётига бўлган муносабатида тубдан бурилиш ясалган. Эндиликда айрим ўзбекча сўзлар иштирок этган муламмалар, ширу шакарлар яратиш билан бирга соф ўзбек тилида асарлар ёзиш ҳам анъана тусини олган. Тожик адабиётининг XVII—XX аср ибтидосидаги фактлари кўздан кечирилар экан, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар замонидан бошланган табаррук традициянинг шу вақтга қадар давом этганлиги маълум бўлади. Абдураҳмон Тамкин, Содиқ Мунший Жондорий, Сомий Бўстоний каби ўнлаб таъб аҳли адабий мероси таркибида ўзбекча асарларнинг учраб туриши, ўша қадимий анъанага садоқат рамзидир.

ХОТИМА

Адабий алоқа ва ўзаро таъсир — адабиётлар ўртасида доимо ривож топиб, тараққий қилиб боровчи жараёндир. Жаҳон халқлари адабиёти тарихида ана шу ғоят мураккаб, диалектик тараққиётда амал қилувчи жараёндан четда қолган ва ёхуд қолаётган бадний сўз санъатини топиш қийин. Айни мушоҳадалар форс-тожик ҳамда ўзбек тилларидаги адабиёт тарихининг ривожланиш йўли, тараққиёт босқичларига ҳам дахлдордир. Генетик нуқтаи назардан тиллари бир-бирларидан узоқ бўлган ўзбек ва тожикларнинг авлод-аждодлари қадим-қадимдан Ўрта Осиё сарзаминида ёнма-ён яшаб, баҳамжиҳат меҳнат қилиб келади. Асрлар қаъридан уйғонган ўша биродарлик орадан кечган минг йиллар давомида ўзининг ҳаётбахш самараларини берди. Буни шу икки қардош халқ ҳаётининг ҳамма жабҳаларидан тўлиқ ҳис этиш мумкин. Таниқли адиб ва давлат арбоби Ш. Р. Рашидовнинг қуйидаги мулоҳазаларида ҳам масаланинг ана ўша муҳим қирралари таъкидлаб ўтилади. «Мусаффо эътиқодлар ва гўзал идеаллар туфайли жипслашган барча совет халқлари каби тожиклар билан ўзбеклар ўртасида ҳам умумийлик, яқинлик, ўхшашлик кўп. Тақдири ва тарихи, маданият, анъана ва урф-одатларнинг қардошлиги билан узвий равишда боғланган ўзбек ва тожик халқлари ягона оила туйғуси билан бирлашганлар. Улар асрлар бўйи оғир синовларни енгиб ўтиб, нурли келажакка комил ишонч руҳи билан яшамоқдалар»¹.

Дарҳақиқат, ўзбек ва тожикларнинг бир-бирига яқин ҳаёти, ўхшаш турмуш тарзи, меҳнат ва кураш жараёни уларнинг мавсум-маросими, урф-одати, ҳуллас, кенг планли фаолиятининг ҳамма-ҳамма соҳасида ўз изини қолдирган, талайгина муштарак томонларни вужудга келтирган. Бу икки қавму қардошнинг — тожику ўзбекларнинг маданий-адабий ҳаёти, санъати хусусида ҳам ўша гапларни айтиш мумкин. Дарвоқе, жаҳонга машҳур қадим маданиятимиз обидаларининг ҳам бунёд топишида, бирида ўзбек ус-

⁷⁹ Восифий. Ўша асар, 276-бет.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 йил 18 сентябрь.

тозлик қилган бўлса, бошқасида ўша вазифани тожик бажаргандир². Ҳамкору ҳамдастлик натижасида эса ҳамон дунёни қойил қолдираётган ҳашаматли, сервиқор, мустаҳкам архитектура обидалари, инсон ақлу заковати, буюклигини кўз-кўз қилувчи рассомлик санъатининг ёдгорликлари майдонга келди. Ҳали ҳозиргача нафосат, гўзаллик символи сифатида яшаб, кишиларга эстетик завқ бериб келаётган мусиқий асарлар, хаттотлик, ҳунармандлик бобидаги кашфиётлар ўша ҳамкорликнинг медаларидир.

Ўзбек-тожикларнинг бадиий сўз санъатидаги адабий алоқа ва ўзаро ҳамкорлик уларнинг халқ оғзаки ижодидан бошланади. X—XII асрларда бу икки халқ ёзма адабиётининг мислсиз ривож и адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг янада чуқурроқ илдиз отишини таъмин этди.

XIII—XV асрларда вояга етиб, шоҳ асарлар ёзган донишмандларнинг камолотида, биринчидан, юқорида эслатилган омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Иккинчи муҳим фактор эса адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммолари билан узвий боғлиқдир. Бу, айниқса, XV асрнинг иккинчи ярмида маданий-адабий ҳаётнинг жўшқин тус олишида янада ёрқинроқ намоён бўлади. Бу босқич қатор фазилатлари билан ўзига қадар ва кейинги даврлардан тубдан ажралиб туради. Кўзга ёрқин ташланадиган бу тафовутларни Самарқанду Ҳирот адабий-маданий марказларида ўзбеку тожик халқларининг зукко фарзандлари қалами билан бунёдга келган ноёб асарлар мисолида кўриш мумкин. Тарихан қисқа бир муддатда Мирхонд, Хондамир, Муиниддин Исфизорий, Фаҳрий Ҳиротийларнинг тарихий асарлари, Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоийларнинг тазкиралари майдонга келди. Адабиётшуносликнинг авжи янада баланд бўлди. Бунга аруз, поэтик санъатлар, муаммонинг назарий проблемаларини ёритишга йўналтирилган қатор рисоаларнинг ёзилганлиги ҳам далиллайди. Айниқса, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Дарвеш Мансур, Атоуллоҳ Ҳусайнийларнинг нодир асарлари илм оламига маълум.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида давр адабий ҳаётини тадқиқ қилишга кўмаклашувчи тарихий-бадиий, биографик, мемуар асарлар ёзилди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Хондамир, Али Сафий, Зайниддин Маҳмуд Восифий, Заҳириддин Муҳам-

мад Бобирларнинг ўша йўналишдаги асарлари катта илмий аҳамиятга моликдир.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср ибтидосида бадиий адабиётнинг ривож и юксак чўққига кўтарилди. Фақатгина Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарида 459 санъаткор номининг тилга олинганлиги давр адабий муҳити ҳолатининг гавжумлигидан шаҳодатдир. Бу ўринда фақат айрим фактларгина XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаёт манзараларини ойдинлаштириш билан бирга, ўша даврдаги форс-тожик, ўзбек адабий алоқаларини ўрганиш манбаларининг бениҳоя сермазмун ва бойлигини кўрсатишга ҳам хизмат қилади. XV асрнинг иккинчи ярмида адабиёт майдонида икки адабиётнинг икки буюк дарғаси — Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар фаолият кўрсатишди. Бу икки гениал сўз санъаткорининг раҳнамолигида ўнлаб талант соҳиблари балоғатга етдилар. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг устозу шоғирдлиги, ҳар жиҳатдан яқин муносабатлари заминида форс-тожик ва ўзбек адабиётларининг муносабати, ҳамкорлиги мислсиз жонланди. Бу борадаги қадимий анъаналар янги — гавжум адабий-тарихий муҳитда новаторлик сари жиддий бурилишга юз тутди. Фикримизча, давр адабий ҳаётининг бу қадар улкан ютуқлари замирида адабиётлараро алоқа ҳамда ўзаро таъсирнинг ҳам улуши бениҳоя салмоқлидир.

XV аср иккинчи ярми адабиётининг кўзга бўртиб кўринадиган характерли хусусиятларидан яна бири сифатида зулласонайлик анъанасининг янги тараққиёт босқичига кўтарилганлигини кўрсатиш жоиз. Дарҳақиқат, Тожикистон ССРнинг таниқли партия ва давлат арбоби Ж. Р. Расулов таъкидлаганидек, «айни бир санъаткорнинг ҳам тожик, ҳам ўзбек тилларида яратаётган адабий асарлари халқларимиз дўстлиги ва қардошлигининг мангу ёдгорлиги, маданий бойликлар тўхтовсиз баҳам кўрилаётганлигининг далилидир»³. Шуниси характерлики, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида бундай шарафли вазифани ўз зиммасига олган ва уни кўнгилдагидек уддалай олган қаламкашлар сони талайгинадир.

Форс-тожик ҳамда ўзбек адабий алоқа ва ўзаро таъсири бобидаги таъкидга сазовор томонлардан яна бири таржима адабиётининг авж олганлиги ҳисобланади. Агар XV асрга қадар бўлган адабий фактлар бу соҳада ҳали кам ривожланишни (форс-тожик тилидаги асарларнинг ўзбек тилига ўгирилишини) билса, ўзбек адабиёти майдони-

² Зулфия. Меҳримиз дилларда. — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 йил 15 май.

³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 йил 15 май.

да Алишер Навоий, унинг шу тилда қалам тебратувчи замондош ва издошларининг фаол ижод қилиши жараённинг тезлашишини таъмин этди. XVI аср бошидаёқ таржима масаласида тарафайн (форс-тожик тилидаги асарлар ўзбек тилига ва унинг акси) муомала-муносабатлар йўлга қўйилди. Қисқа бир давр ичида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» асарининг уч марта форс-тожик тилига таржима қилинганлиги, «Бобирнома»га нисбатан шундай қизиқишнинг авж олганлиги фикримиз шохидидир.

Қадимдан бошланган, XV асрда анча юксак поғонага кўтарилган ўзбек ва тожик адабий алоқалари, халқларимиз қардошлиги сўнгги асрларда ҳам изчил давом этди. Унинг форма ва мазмуни янада бойиди. Янги социалистик воқелик шароитида Коммунистик партия раҳнамолигида ўша асрий биродарлик, адабий қардошлик янги-янги шаклларда равнақ топди.

«Адабиётлар дўстлиги — халқлар дўстлиги» шиори кундалик ҳаётимиз мағиз-мағзига тобора чуқурроқ сингиб бормоқда. Ун йиллик бир муддатда икки марта Ўзбекистон ССРда Тожикистон ССР адабиёти ва санъати декадасининг (ўз навбатида Тожикистон ССРда Ўзбекистон ССР адабиёти ва санъати декадаси, 1968, 1981) бўлганлиги го-ят қувончли ҳолдир. «Партиямиз ўз идеологияси, ўзининг состави ва тузилиши жиҳатидан, — деган эди КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Ю. В. Андропов КПСС Марказий Комитети, СССР Олий Совети ва РСФСР Олий Советининг СССРнинг 60 йиллигига бағишланган қўшма тантанали мажлисида сўзлаган нутқида, — Совет Иттифоқидаги барча миллат ва элатларнинг бирлиги, жипслигининг жонли тимсолидир»⁴. Давримизнинг ана шу буюк овози адабиётларимизнинг қардошлик оиласидаги яқин алоқаларини янада юқори босқичга кўтаради.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошлари адабиётини ўрганиш манбалари	10
Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқаларининг шакллари	34
Адабиётда зуллистонайлик тарихи	63
Муламма — зуллистонайлик тараққиётида ўзига хос босқич	77
XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошлари адабиётида зуллистонайлик	89
Алишер Навоийнинг тожик тилидаги асарлари	97
Тожик ижодкорларининг ўзбек тилидаги шеърлари	132
Хотима	139

⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил 24 декабрь.

21/5270

3

Рахим Бахидов

УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКАЯ ПОЭЗИЯ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV — НАЧАЛЕ XVI ВЕКА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

С. Оржоникидзе номидаги «Хурмат белгиси» орденли Бухоро Дав. ит педагогика институти ва Ўзбекистон ССР Маориф министрлигининг илмий советлари томонидан нашрга тасдиқланган

Мухаррир Х. Зарипова
Рассом В. Тий
Техмуҳаррир Х. Бобомухамедова
Корректор С. Зокирова

ИБ № 2284

Теришга берилди 24.01.83. Босишга рухсат этилди 18.02.83. P05523. Формат: 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 7,56. Ҳисоб-нашриёт л. 8,3. Тиражи 1440. Заказ 32. Баҳоси 1 с. 30 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79